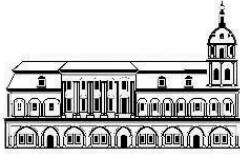

Дермань і Мізоч
в історії та культурі Волині

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення
Національна спілка краєзнавців України
Рівненська обласна організація
Наукове товариство ім. Шевченка
Рівненський осередок

**ДЕРМАНЬ І МІЗОЧ
В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ВОЛИНИ**

Випуск 2

Рівне – 2021

УДК 94(477.81/.82)"636/654"(06)
Д36

Редакційна колегія:

Андрій Жив'юк (головний редактор),
Андрій Фелонюк (відповідальний редактор),
Володимир Александрович, Михайло Глушко,
Ірина Захарчук, Мирон Капраль, Ярослав Онищук,
Ігор Скочиляс, Ігор Тесленко

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 4 від 17 червня 2021 р.)

*Книгу видано за фінансової підтримки
Рівненської обласної ради (голова Сергій Кондрачук)*

Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / НАН України. Інсти-
Д36 тут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рів-
ненський осередок; редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп.
ред.), В. Александрович та ін. – Рівне, 2021. – Вип. 2. – 318 с., іл.
ISBN 978-966-02-9057-0 (загальний)
ISBN 978-966-02-9620-6 (Вип. 2)

У збірнику друкуються статті за підсумками наукової конференції «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (20 вересня 2020 р.). Вивчаються малознані аспекти минувшини Дерманя, Мізоча й довколишніх сіл. Зокрема, поселення трипільців на Мізоцькому кряжі, перша писемна згадка про Мізоч і сусідні села 1322 р., землеволодіння Дерманського Святотроїцького монастиря у другій половині XVIII – перших десятиліттях XIX ст., сповідний розпис Дерманя 1799 р., архітектурно-просторові особливості резиденції Дуніних-Карвицьких у Мізочі, просвітянські осередки Мізоцької гміни в 1920–1930-х рр., бої УПА за Мізоч протягом 1943–1945 рр., антирадянська діяльність молоді Дерманя в післявоєнний період. Висвітлено життя Олександра Гнатюка-Гриценка за документами КДБ УРСР, дерманські сторінки біографії письменника Валерія Тарасова, опубліковано спогади та щоденник дерманця Лавріна Красовського, критично оглянуто видання про минуле Дерманя, що з'явилися за останнє десятиліття.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться локальною історією.

УДК 94(477.81/.82)"636/654"(06)

ISBN 978-966-02-9057-0 (загальний)
ISBN 978-966-02-9620-6 (Вип. 2)

© Автори, 2021

ЗМІСТ

Статті

<i>Василь РУДИЙ</i> . Поселення трипільців на Мізоцькому кряжі.....	7
<i>Андрій ФЕЛОНЮК</i> . Перша писемна згадка про Мізоч і сусідні села 1322 р.: міфи та реальність.....	21
<i>Микола БЛИЗНЯК</i> . Сповідний розпис Дерманя 1799 р.	36
<i>Оксана КАРЛІНА</i> . Землеволодіння Дерманського Святотроїцького монастиря у другій половині XVIII – перших десятиліттях XIX ст.	49
<i>Ольга МИХАЙЛИШИН</i> . До історії резиденції Дуніних-Карвицьких у Мізочі	65
<i>Руслана ДАВИДЮК</i> . Просвітянські осередки в Мізоцькій гміні: обставини утворення та діяльність.....	76
<i>Андрій ЖИВ'ЮК</i> . «Двофронтова» боротьба УПА: бої за Мізоч у 1943–1945 рр.	96
<i>Володимир СТАРЖЕЦЬ</i> . Антирадянська діяльність молоді Дерманя у післявоєнний період.....	114
<i>Ігор МАРЧУК</i> . Олександр Гнатюк-Гриценко у світлі документів КДБ УРСР	128
<i>Микола УЖВІН</i> . Дерманські сторінки в життєписі Валерія Тарасова.....	146

Публікація джерел

<i>Андрій ЖИВ'ЮК</i> . «Записи для нагадування минулого і будучності...»: Лаврін Красовський та його спогади	154
<i>Лаврін КРАСОВСЬКИЙ</i> . Спогади. Щоденник.....	164

Рецензії та огляди

<i>Андрій ФЕЛОНЮК</i> . Огляд видань з історії Дерманя за останнє десятиліття	262
Відомості про авторів.....	289
Іменний покажчик.....	290
Географічний покажчик.....	311

Василь РУДИЙ

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬЦІВ НА МІЗОЦЬКОМУ КРЯЖІ

Мешканців окремого регіону найбільше цікавить минуле, пов'язане з місцем їхнього походження. Вони прагнуть дізнатися, що відбувалося на землі, де народилися й живуть, що було до них, як жили тут люди колись, що переживали, з якими труднощами стикалися, як їх переборювали, про побут, одяг, свята і будні – всю різнобарвну палітру життя своїх предків.

Перші сліди перебування давніх людей на Волині сягають доби пізнього палеоліту (близько 30 тис. років тому). Місця короткочасних стоянок мисливців на мамонтів засвідчені знахідками крем'яних речей (пластин, скребків, нуклеусів в околицях сіл Буща, Дермань, Лебеді, Липа, Стеблівка та ін.¹

Систематичне заселення й господарське освоєння Мізоцького плато почалося на зламі IV–III тис. до н. е.² Між Дубном – Здолбуновом – Острогом виявлено низку поселень – від епохи кам'яного віку до нашого часу³.

¹ Архів та фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів; Савич В., Богущкий А. Разведки на Вольни. *Археологические открытия 1966 г.* Москва, 1977. С. 367–368; Кучінко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк, 1994. С. 11.

² Пелещин М. Племена культури Вербковце-Костянець. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*. Київ, 1974. С. 112–116; Кучінко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. С. 23–36.

³ Архів та фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів; Свешніков І. Пам'ятки культури шнурової кераміки в басейні р. Устя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ, 1962. Вип. 4. С. 44–53; Савич В., Богущкий А. Разведки на Вольни... С. 367–368; Пелещин М., Рудий В. Нові дані про

Значне місце в історії краю посідає трипільська культура, названа так на підставі відкриття ряду енеолітичних пам'яток поблизу м. Трипілья під Києвом, розкопаних Вікентієм Хвойною наприкінці XIX ст.⁴

Згадана група населення сформувалася як етнічна спільнота поза межами Волинського регіону. Переселившись із південно-східного краю, трипільці прийшли зі своєю матеріальною культурою, власним типом господарства та притаманними їм звичаями. Ці особливості відобразилися в залишених ними пам'ятках.

Археологічні джерела дозволяють досить повно висвітлити питання про господарський і суспільний розвиток пізньотрипільського населення, яке перемістилося на Мізоцький кряж у XXV–XXIV ст. до н. е. На сьогодні вже відомо, як виглядали трипільські поселення, чим займалися жителі, що переважало в їхній господарській діяльності, якими були їх суспільна організація, духовна культура та побут.

Кожна історична епоха накладає відбиток на тип поселень, включаючи розташування, або топографію. При цьому вагому роль відіграє напрям господарства, його орієнтація на певний вид занять. Одночасно сам тип господарства обумовлюється станом розвитку техніки, географічними показниками регіону, наявністю відповідних земель, гідрографічної мережі, рослинного і тваринного світу. Простежується взаємозумовленість як геоботанічних, так і соціальних факторів, що визначали весь характер виробництва й культури трипільського населення загалом.

пізньотрипільське поселення біля с. Суйми на Волині. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2000. Вип. 4. С. 27–43; Рудий В. Археологічні розвідки на Рівненщині. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ, 1999. С. 144–145; Його ж. Нові матеріали до археологічної карти Погориння. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2000. Вип. 3. С. 283–284; Його ж. Стародавній Рай-Городок – Дермань. Нариси історії та археології. Львів, 2015. 55 с.

⁴ Словник-довідник з археології / за ред. Н. Гаврилюк. Київ, 1996. С. 286.

Пізнотрипільські племена принесли у волинську землю свій узвичаєний упродовж віків спосіб господарства, свої знання про найбільш доцільне розташування поселень. Тим паче, що Західна Волинь з її глибоко пересіченою місцевістю, наявністю широко розгалужених річкових систем Горині та Стиру, гористих пасом Волинської височини мало відрізняється від Середнього Подністров'я й Південного Побужжя, де трипільці жили протягом тривалого періоду. З іншого боку, прийшовши на Мізоцький кряж, трипільці побачили не пустинний безлюдний край, а покинуті та існуючі поселення племен, що нещільно заселяли цю територію, більш і менш обжиті райони як по берегах річкових долин, так і на схилах гористих смуг, які були певними природними рубежами.

У топографії пізнотрипільських поселень, і розташованих по сусідству (Суйми, Будераж, Святе, Буща), і віддалених на десятки кілометрів (Листвин на Дубенщині, Стеблівка, Дермань Перший), є спільна риса. Вони локалізовані на краю плато, на виступах, що оточуються річковими долинами, на важкодоступних мисах (як-от у Дермані Першому, Листвині, Стеблівці⁵).

Усі високі узгір'я Мізоцького плато, обжиті трипільцями, мали тісний комунікаційний зв'язок. Багато поселень на них перебували в радіусі взаємної візуальної видимості. Наприклад, Стеблівка й Острів, Острів і Листвин, Костянець, Варковичі й Мирогоща (Дубенщина), Суйми, Будераж, Святе⁶. Ця обставина, а також те, що майже всі трипільські оселі на Мізоцькому кряжі розміщені в зручних у тактичному відношенні топографічних ділянках, істотно посилювали їхні оборонні можливості. Ще далеко не ясні всі причини тяжіння до висотного розташування поселень: це і наявність виходів кременю,

⁵ Пелешин М. Племена трипільської культури. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. (Доба первіснообщинного ладу)*. Київ, 1974. С. 144; Рудий В. Стародавній Рай-Городок – Дермань. С. 6.

⁶ Synkałowski O. *Materiały do pradžiejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. S. 32–35.

і, можливо, короткочасна вологість клімату, і певні соціальні умови. Привертає увагу також той факт, що після трипільців ці височини багато сторіч залишалися незалюдненими, якщо не враховувати сліди короткочасного перебування людей. Лише в добу Галицько-Волинської держави на місцях колишніх трипільських поселень виникли укріплені городища та села⁷.

Подекуди трипільці заселяли не тільки високі ділянки (Дермань Перший, урочище Круча), а й низькі (Дермань Перший, урочище Біля Петьки). Наведені факти показують, що частина представників цієї культури, ймовірно в сухі пори року переходячи з місця на місце, зупинялися в долинах невеликих річок для випасу худоби.

За осілого способу існування в житловому будівництві фокусується вся багатогранність побуту на поселенні, з його досягненнями та особливостями розвитку матеріальної й духовної культури, господарства, соціальної організації. Наявні матеріали доводять, що у трипільського населення за весь час їхнього перебування на Мізоцькому плато був поширений один тип житла. Це були малі, розраховані на невелику сім'ю, наземні, доволі легкі будинки, що здебільшого мали заглиблену, дещо меншу за розмірами частину. Про наземну частину відомостей майже не збереглося, оскільки та виконувалася з такого недовговічного матеріалу, як дерево. Натомість про заглиблену знаємо, що вона відрізнялася за формою навіть у межах одного поселення. Таким чином, про кількість жител можна судити на підставі числа їхніх заглиблених приміщень, хоча немає остаточної певності, що вони були в усіх будинках. Тому необхідно брати до уваги і число розвалів глиняних печей. Безсумнівно, трипільці дотримували

⁷ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. (Доба первіснообщинного ладу) / за ред. О. Черниш. Київ, 1974; Кучінко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині; Його ж. Волинська земля X – середини XIV ст.: Археологія та історія. Луцьк, 2002; Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. Львів, 2009; Рудий В. Стародавній Рай-Городок – Дермань.

лися тих самих основних прийомів їхнього спорудження, що й на первісних місцях свого проживання, будучи неабиякими майстрами в цій справі. На всіх пізньотрипільських поселеннях печі були великими, складної конструкції, їхній верх споруджувався на вимощеному дерев'яному каркасі, включаючи і черинь та припічну частину долівки.

Численні розвали таких печей у Листвині, Суймах, Курганах, Могилянах, Хорові (біля Острога) та інших переважно залягали на межі чорнозему і перехідного ґрунту. Звідси випливає, що місце для будови житла заздалегідь розчищалося. Заглиблена частина будинку найчастіше мала вигляд овальної, рідше – округлої ями з прямими або дещо розширеними до низу стінками та рівним дном. Такими є дві ями в Суймах, п'ять – у Листвині⁸.

Другий варіант підземної частини передбачав дві-три з'єднані між собою, різні за величиною і глибиною ями загальною площею 3–6 кв. м. Це декілька ям у Листвині та Костянці. Цілком вірогідно, що всі складові таких двотрикомпонентних заглиблень з'явилися не одночасно, а поступово, у міру необхідності.

Чимало є й невеликих ям, які утворювалися внаслідок вибирання глини і які також використовувалися для зберігання господарських припасів. Були зазвичай округлі, вкопані в материк на 0,2–0,3 м, з рівним дном, діаметром пересічно 1,5 м⁹. Усе сказане спонукає нас до висновку про одноманітність за виглядом та конструкцією об'єктів і житлового, і господарського призначення.

На економічне життя трипільців суттєво впливали природні умови. Безперечно, що землеробство, яке вимагало значних затрат енергії та зусиль, мало колективний характер. Стан гос-

⁸ Пелещишин М. Племена трипільської культури... С. 144; Пелещишин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми... С. 28.

⁹ Кучінко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. С. 30–33; Пелещишин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми на Волині... С. 27–43.

подарства в басейнах рік Стиру й Усті обумовлювався багатьма факторами, які склалися історично і роль яких могла дещо змінюватися під час тривалого перебування на цій території. Одним з них є тогочасна відсутність у регіоні добре розвинутого у широких масштабах землеробства. До цього спричинилася недостатня обжитість тих теренів унаслідок надмірної кількості опадів, високої залісненості (єдиним незаперечним свідченням про існування тут дубових лісів стала знахідка декількох обгорілих жолудів у печі в Листвині).

Загально визнаним залишається факт, що економіка пізньотрипільських племен еволюціонувала (в силу не до кінця з'ясованих причин) у бік зростання питомої ваги розведення домашньої худоби (особливо коней), чисельність і господарська роль якої на попередньому етапі була мінімальною. По переселенні на нові, менш обжиті території Мізоцького плато з Подністрів'я значення скотарства у трипільців, принаймні на початках, у ході розселення було великим. Це опосередковано доводить і топографія таких ранніх поселень, як Хорів, що розташоване на березі широкої долини з багатим рослинним покривом, потрібним для випасу худоби, а також ряду інших, більш пізніх поселень, локалізованих у надзвичайно пересіченій місцевості, де можливості для масштабного землеробства були досить обмежені. Ділянки посівів мали б, очевидно, розміщуватися поблизу осель для їхньої охорони.

На заняття землеробством та тісно пов'язаним з ним збиральництвом вказує комплекс відповідних знарядь, виявлених в околицях Будеража, Бущі, Дерманя (урочище Круча), Листвина, Суймів¹⁰. До них належать крем'яні ножі-серпи зі спеціально зазубреним і заполірованим від ужитку краєм, у яких легко впізнаються далекі прототипи сучасних залізних ручних серпів.

¹⁰ Пелещин М. Племена трипільської культури... С. 144–145; Пелещин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми... С. 27–43; Рудий В. Стародавній Рай-Городок – Дермань. С. 5–8.

Про розмелювання зерна свідчать такі суто домашньої сфери знаряддя, як кам'яні зернотерки, що є типовими, хоч і не дуже частими знахідками.

Для розчистки ділянок під посіви використовувалися крем'яні та кам'яні сокири. Однак знарядь для безпосереднього обробітку ґрунту немає. Мабуть, вони були здебільша дерев'яні й до наших днів не дійшли. Практично на всіх поселеннях у глиняній обмазці є домішки полови, а іноді й відбитки зотлілих зерен.

Допоміжними в суспільній економіці були полювання та рибальство, значущість яких могла зростати в певні пори року. Полювання засвідчене кістками оленів, диких кабанів у розкопах у Хорові (в інших поселеннях рештки тварин не збереглися). Полювали за допомогою списів, лука та стріл – крем'яні наконечники стріл, по кілька екземплярів, вдалося віднайти в Дермані, Листвині, Хорові.

Певну роль відіграло і рибальство, оскільки більшість поселень лежали на берегах рік, що давало змогу займатися рибною ловлею. Використовувалися сіті, глиняні тягарці до яких знаходять у поселеннях.

Важливе значення в господарській діяльності мало добування кременю та виготовлення з нього різних засобів для праці. Серед крем'яних виробів виділено такі групи: нуклеуси, пластини-заготовки, ножі та інші знаряддя. Кремень місцевого походження, переважно темний із сірими смугами, має якісну щільну структуру. На Мізоцькій гряді він залягає під лесовими породами і глиною, в шарі крейди на глибині до 3–5 м від сучасної поверхні (це добре простежується в нині діючих кам'яних і вапнякових кар'єрах в околицях Костянця, а також поміж селами Півче та Суйми)¹¹. Виступає він і в обривах крутих схилів, у стінках ярів, які розмиваються дощовими водами (як-от у Бущі, Дермані Пер-

¹¹ Пелешин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми... С. 29.

шому (урочище Круча))¹². У Дермані біля підніжжя північного високого правого берега потоку зафіксовано виходи покладів крейди з крем'яними конкреціями масою 1–5 кг. Крем'яних знахідок у цих поселеннях багато. Серед них домінують відходи виробництва – різні відщепи, сколи, уламки пластин, непридатні для подальшого використання. Значна кількість таких відходів, а також пластин, нуклеусів поруч виходів породи пов'язана з тим, що первісний обробіток кременю проводився на місці. Різномасові фрагменти кераміки переконують, що сировиною користувалися від доби енеоліту до ранньозалізного віку.

Нуклеуси – це масивні конічні крем'яні фрагменти, з правильно ограненою поверхнею, масою від 1 до 3 кг, довжиною від 12 до 25 см, з яких сколювали пластини й виготовляли різні знаряддя¹³. Десятки екземплярів їх бачимо в Листвині – там відкрито спеціальне місце, своєрідну майстерню, де нуклеуси розколювали на пластини-ножі. Ще й сьогодні можна натрапити на нуклеуси на схилах гір біля сіл Острів, Суйми, в урочищі Круча села Дермань Перший¹⁴. Цей виріб має дві поперечні ударні площі, проте використовували зазвичай одну. Як відбійники, т. зв. молотки, застосовувалися непридатні нуклеуси, з котрих не вдавалося сколотити пластини. Про це висновуємо з того, що завужений кінець у них мав багато дрібних вищерблин від ударів.

Із знарядь праці в перелічених поселеннях найчастіше траплялися ножі-вістря, скребки для обробки шкір тварин, проколки, рідше скобелі-струги, вже згадувані спеціальні пластини-серпи. На багатьох поселеннях Західної Волині, і зокрема в Дермані Першому (урочище Круча), Листвині, Хорові та ін.¹⁵, виявлено

¹² Рудий В. Нові матеріали до археологічної карти Погориння... С. 284; Його ж. Стародавній Рай-Городок – Дермань. С. 6.

¹³ Словник-довідник з археології. С. 184.

¹⁴ Пелещин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми... С. 29; Рудий В. Стародавній Рай-Городок – Дермань. С. 7.

¹⁵ Пелещин М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині. *Археологія*. Київ, 1973. Вип. 11. С. 69; Його ж. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. Львів, 1997. С. 79.

крем'яні клиновидні сокири з пришліфованим лезом. Кремінь слугував для виготовлення стріл. З нього робили округлі кулі (діаметром до 5 см), які використовувалися як відбійники для метання у тварин при полюванні, а також у військових цілях. Усе це свідчить про добре розвинене крем'яне виробництво, знання особливостей структури кременю й уміння його застосовувати. Техніка обробки робочих частин деяких ножів і наконечників стріл вражає досконалістю та своєрідною філігранністю.

Питання про високий рівень обробки кременю трипільцями має не лише технічний, але й соціальний аспект. Мовиться про те, чим було обумовлене таке масове виробництво крем'яних виробів – чи воно задовольняло тільки власні селищні потреби, чи продукція місцевих майстрів обробки кременю мала попит поза межами поселень, тобто йшла на обмінний експорт.

Керамічне виробництво було поширене в усіх уже названих поселеннях. Серед кухонного і столового посуду, виготовленого з відмуленої глини та з глини з домішкою піску і рідше шамоту, помічаємо горщики, амфори та миски. Попри розвиненість цього виробництва спостерігаються також ознаки занепаду, що відображається хоча б у спрощенні розписного орнаменту, а згодом у цілковитому його зникненні. Більшість горщиків має опуклі стінки, високу шийку та плавно відігнуті вінця. Орнамент доволі скромний – у вигляді скісних заглиблень по краю вінець, деколи й горизонтального рядка округлих, овальних ямок під шийкою разом з кількома виступами-гудзиками. Нечисленними є уламки амфор з двома вушками на найбільшій опуклості тулуба. З урочища Біля Петьки (Дермань Перший) походить маленька глиняна посудина, пофарбована зовні в темно-коричневий колір і прикрашена декількома рельєфними виступами¹⁶. Основним типом мисок є невеликі миски-чаші з малим дном, опуклими стінками та нахиленою до середини верхньою частиною.

¹⁶ Рудий В. Нові матеріали до археологічної карти Погориння... С. 284; Його ж. Стародавній Рай-Городок – Дермань. С. 5.

Знахідки глиняних пряслиць і грузил, найчастіше конічної й біконічної форми, які нерідко декоровані заглибленим орнаментом, з горизонтальним отвором, мовлять про розповсюдження на цих теренах прядіння, ткацтва й рибальства.

Пізньотрипільські умільці виготовляли також антропоморфні та зооморфні фігурки. З-поміж виробів першого типу найбільше було жіночих фігур (Будераж, Костянець, Кургани, Суйми, Хорів), значно менше – чоловічих (Могиляни й Суйми)¹⁷. У Костянці та Листвині викопано глиняні фігурки великої рогатої худоби (у трипільських поселеннях ранішого часу вони трапляються досить часто¹⁸). Місцеві зображення свійських тварин виділяються наявністю на них орнаменту, що нетипово для трипільських поселень. Загалом же пластика з Мізоцького плато має ті ж характерні риси, що й у синхронних племен трипільців інших регіонів.

Розмаїті аспекти суспільних відносин і духовної культури трипільських племен неодноразово розглядались у роботах відомих учених Тетяни Пассек, Сергія Бібікова, Катерини Черниш, Тамари Мовші та ін.¹⁹ Проте чимало питань, що стосуються цієї тематики, залишаються нерозкритими.

Так, досить довго в науковому світі панувало переконання, що в основі організації трипільського суспільства були матриархально-родові інститути. Такий погляд найповніше

¹⁷ Пелещин М. А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині... С. 68; Пелещин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми... С. 34.

¹⁸ Бибилов С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1953. № 38. С. 285–287.

¹⁹ Пассек Т. Периодизация трипольских поселений. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1949. № 10. С. 73–80; Бибилов С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. С. 285–287; Черниш К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. *Там же*. 1962. № 102. С. 68–69; Мовша Т. Новое позднетрипольское поселение в Среднем Приднестровье. *Советская археология*. Москва, 1964. № 1. С. 131–145.

відображено в доробку Т. Пассек. Лише на завершальному етапі розвитку трипільців ця дослідниця допускала перехід їхнього суспільства, на базі економічних зрушень, до нової, вищої соціальної структури – патріархальних порядків²⁰.

Побутує також протилежна думка, висловлена археологами Сергієм Бібіковим, Юрієм Захаруком та іншими науковцями. Вони вважають, що тогочасні соціальні інституції трипільців ґрунтувалися на патріархально-родових взаєминах. Ядро кожного селища складалося з членів одного роду, поділеного на великі патріархальні сім'ї, сегментовані, своєю чергою, на менші²¹.

Що ж до суспільних відносин у трипільських племен на пізньому етапі їхнього існування, то майже всі історики сходяться на тому, що для того часу був типовий патріархат з усіма властивими йому атрибутами. Про це пишуть, зокрема, Юрій Захарук і Володимир Збенович, аналізуючи соціальні стосунки у Верхньому Подністров'ї та Північному Причорномор'ї²².

Про наявність патріархально-родових взаємин з певною майновою диференціацією зазначає і київський дослідник пізньотрипільських пам'яток Володимир Круц²³.

На чинники, що каталізували розквіт патріархату в пізньотрипільських племен Західної Волині, звертає увагу Микола Пелещишин²⁴.

²⁰ Пассек Т. Раннеземледельческие трипольские племена Поднепровья. Москва, 1961. С. 132.

²¹ Бібіков С. Ранній етап трипільської культури. *Археологія Української РСР*. Київ, 1971. Т. 1. С. 165; Захарук Ю. Пам'ятки кошиловецького типу. *Там само*. С. 183.

²² Захарук Ю. Пам'ятки кошиловецького типу... С. 183; Збенович В. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев, 1974. С. 126.

²³ Круц В. Население Среднего Поднепровья в эпоху меди: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1974.

²⁴ Пелещишин М. Племена трипільської культури... С. 146.

Однак це не звільняє нас від необхідності аналізу тих економічних зрушень та явищ, які визначали характер суспільних відносин, у цьому разі патріархально-родових порядків, якими керувалося пізньотрипільське населення в басейні рік Стиру та Усті.

Дослідження поселень на великих площах у Листвині й Костянці дозволяють дійти деяких висновків про соціальну організацію їхніх мешканців. Щоправда, з'ясування цього питання істотно ускладнюється тим, що досі не відкрито поховальних пам'яток трипільців (адже саме речовий матеріал із захоронень є маркером соціального становища людей при житті, оскільки за звичаями значну частину особистих речей покійника клали в могилу разом з ним).

Наразі про соціальну організацію жителів аналізованих поселень можемо стверджувати лише на основі загальноного рівня розвитку господарства. Відомо, зокрема, що низка осель між Дубном – Здолбуновом – Острогом локалізувалася на мало придатних для землеробства у широких масштабах місцях. Як правило, трипільці селилися біля виходів високоякісного кременю – головної сировинної бази для виробництва всіх важливіших знарядь тієї доби. Залишки майстерень як на території поселень, так і поблизу них засвідчують спеціалізований ремісничий профіль таких селищ. В умовах досить складного і трудомісткого виробництва на передній план виступала роль чоловічої праці, що виявлялося не тільки у сфері економіки, а й у вирішенні громадських справ.

Реконструювати соціальні відносини трипільців на Мізоцькому кряжі допомагає й дослідження житлового будівництва, типу та величини жител. Встановлена в результаті таких студій картина (невеликі наземні будинки, які опалювалися великими глиняними печами з припічними господарськими ямами, пристосованими для зберігання незначної кількості припасів і хатніх речей), з-поміж яких одна, деколи дві кам'яні зернотерки, до десятка різних крем'яних знарядь, іноді кілька предметів жіночої праці,

у т. ч. глиняні пряслиця, підводить нас до думки, що трипільське населення на Мізоцькому плато, як і в інших регіонах, жило невеликими сім'ями, відокремленими і в побутовому плані, і, частково, у веденні господарства взагалі. Є підстави вважати, що тут існувала система розвинених патріархальних відносин з усіма властивими їм ознаками. Припускаємо, що були й деякі відмінності в майновому статусі між окремими сім'ями.

Певне світло на організацію суспільного життя й пануючу в ньому ідеологію та звичасву практику кидають уже згадувані глиняні фігурки людей, знайдені в поселеннях у басейні Стиру та Усті. Ще поодинокі серед них зображення чоловіків переконують, що у світ традиційного мистецтва, пов'язаного із землеробством і відповідними йому уявленнями, поступово входить нова традиція: показувати чоловіків як основних виробників матеріальних благ.

З історичного минулого багатьох давніх народів знаємо, що обожнювання, сакралізація тварин (а їхні фігурки, нагадаємо, також помічені в досліджуваних поселеннях) виникає в патріархальних умовах і вказує на розклад класичних родових відносин та перехід до протодержави. А отже, трипільське суспільство в цілому стоїть між первісністю та державою і може бути визначене як цивілізація, що формується²⁵.

Як бачимо, за характером і типом свого господарства трипільці на Мізоцькому плато були осілими землеробами та скотарями. Суттєву роль у їхньому господарському житті відіграло добування кременю й виробництво різноманітних знарядь, які слугували предметом обміну з іншими регіонами.

Соціальні відносини та культурні надбання цього населення Мізоцького кряжу мають риси, притаманні для пізнього етапу трипільської культури загалом. Водночас у духовній

²⁵ Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. Київ, 2005. С. 65–75; Бурдо Н. Трипілля у контексті цивілізаційного процесу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2007. Т. 253: Праці Археологічної комісії. С. 67–89.

культурі, зокрема у скульптурному мистецтві, простежуються певні місцеві особливості.

Трипільці залишили помітний слід в історії краю, збагативши місцеву людність новими знаннями в економічній сфері та новими культурними традиціями.

Андрій ФЕЛОНЮК

ПЕРША ПИСЕМНА ЗГАДКА ПРО МІЗОЧ І СУСІДНІ СЕЛА 1322 Р.: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

1322 рік – як найдавніша згадка про низку поселень сучасної Мізоччини – є наслідком некритичного сприйняття сфальшованої на початку XVII ст. грамоти князя Любарта Гедиміновича, якою той нібито надає Мізоч Великий, Мізоч Малий, Бущу, Борщівку, Будораж, Півче і Точевики луцькій соборній церкві Св. Івана Богослова. Існування фальсифікату вперше задокументовано 1629 р., коли його вписано до Коронної метрики – канцелярських книг Польського королівства. Дата 1322 р. міцно засіла в науково-популярній і краєзнавчій літературі¹. Натомість історики-джерелознавці ще в кінці XIX ст., поставивши під сумнів достовірність цього акта, аргументовано довели його сфабрикованість. Проте дослідники не звертали уваги на цю давню підробку як джерело локальної історії. Тож розглянемо грамоту саме з такого

¹ Див., наприклад: K[arwicki]-D[unin] J. Mizocz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1885. Т. 6. S. 514; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. С. 906–907, 917; Karwicki-Dunin J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne. Warszawa, 1901. [Cz. I]. S. 18–19, 37; K[arwicki] J. Mizocz. *Ziemia*. Warszawa; Łwów, 1914. 18 kwietnia. Nr 16. S. 247; Щупак Ю. Мізоч. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область*. Київ, 1973. С. 322; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1986. Т. 2. С. 88; Михальчук Р. Мізоч на Рівненщині: історія та сьогодення. *Гардарика: Матеріали Всеукр. конкурсу наук.-поп. ст.* Харків, 2015. С. 122.

погляду, а також запропонуємо власну відповідь на питання, коли і за яких обставин її підроблено.

Спочатку наведемо факти, що свідчать про цей документ як фальсифікат пізнішої доби.

Грамота князя Любарта дійшла до наших днів у підтвердному привілеї великого литовського князя Олександра 1498 р., виданому на прохання луцько-острозького єпископа Єфрема, але не в оригіналі, а в копії – вже згаданому вписі до Коронної метрики 31 грудня 1629 р., згідно з яким акт також підтвердив король Сигізмунд III². Її вперше опубліковано 1859 р., на підставі польськомовного впису в луцькі городські книги 19 лютого 1738 р.³, а староукраїнський текст оприлюднено в 1883 р. за Коронною метрикою⁴.

Першим, хто засумнівався в достовірності грамоти, був історик Микола Дашкевич⁵. Потім таку саму думку висловлювали Микола Суворов⁶ та Петро Іванов⁷ (лише відкидали дату 1322 р.), і нарешті спеціально фальсифікатом зацікавилися

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, ks. 177, k. 448–450.

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов... (далі – АЮЗР). Киев, 1859. Ч. I. Т. 1. С. 206–208.

⁴ Там же. 1883. Ч. I. Т. 6. С. 1–4. Републ.: Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент. і словники-покажчики М. Пещак. Київ, 1974. С. 20–22; Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / подгот. Я. Щапов. Москва, 1976. С. 174–176; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 692–697; Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2008. Вип. 13: Матеріали міжнар. конф. «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» (15–17 жовтня 2008 р.). С. 151–153.

⁵ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. Киев, 1885. С. 96.

⁶ Суворов Н. К вопросу о западном влиянии на древнерусское право. Ярославль, 1893. С. 329–330.

⁷ Іванов П. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до XIV века. Одесса, 1895. С. 220.

Данило Щербаківський⁸, Михайло Грушевський⁹, Борис Флоря¹⁰ та Олег Купчинський¹¹. Останній також проаналізував дослідження документа попередниками¹².

За змістом грамота поділяється на дві частини. У першій мовиться про надання сіл Рожища і Теремного луцькому собору Св. Івана Богослова. Друга – це підтвердження прав суду єпископа Климентія й надання єпископії семи сіл поблизу Острога: «...даемо над то под Острогом томуж гдну втцу владыце и воспръемником его село нше Бусчу з дворысчом Борсчовским, Мезочъ Малыи и Великии, Будорож, Пивче и Точывеки, как се в собе шыроко и долго мает до Туровы Могилы з лесами под Дубно на две мили и ку Дерманю з гаями, ловами и зо всякими пожытками»¹³.

Властиво, про такий поділ документа писав ще Д. Щербаківський, зауваживши, що в ньому насправді об'єднано два різночасові акти. Раніший, на переконання вченого, може бути грамотою Любарта, але не з початку 1320-х, а з останнього періоду життя князя, другий – підроблений, вочевидь,

⁸ Щербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1904. Кн. 18. С. 61–70.

⁹ Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? (З поводу статті Д. Щербаковського: Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г.). *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1906. Т. 70. С. 71–72. Републ.: Грушевський М. Твори: У 50 т. Львів, 2007. Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки» (1906–1916) / упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 175–176, 614–615 (комент.).

¹⁰ Флоря Б. Две грамоты князя Любарта (о Луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в.). *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* Москва, 2000. С. 250–254; Его же. О грамоте Любарта Гедиминовича луцкой епископской кафедре. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сб., посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щанову*. Москва, 2005. С. 177–181.

¹¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 683–692.

¹² Там само. С. 685–686.

¹³ Там само. С. 693.

єпископом Єфремом у кінці XV ст., перед його підтвердженням великим литовським князем Олександром¹⁴.

М. Грушевський визнав слушною думку Д. Щербаківсько-го про архаїчність першої частини грамоти, однак фальшування всього документа датував набагато пізнішим часом – початком XVII ст., позначеним гострою боротьбою уніатів і православних. Свій висновок історик ґрунтував на аналізі змістового наповнення фальсифікату: «Стилізація й зміст ніби пропозитовані до потвердження грамоти [...] виразно вказують, що маємо до діла з фабрикатом не кінця XV в., а значно пізнішим: його мова (властиво – його другої частини) пізніша, а в змісті маємо такі точки, які виразно вказують на певні змагання кінця XVI і початку XVII в., як наприклад: “мает... владыка... и вси наступники его... пры насъ и пры советахъ князевъ и бояръ нашихъ радити и советовати”; “никакоже паче благословения его... дидаскалию основати, мети ставропию, но во всемъ ему яко настоятелю повинуватись...”».

Перша точка, очевидно, стоїть в зв’язку з змаганнями владиків-уніатів дістати місця в сенаті, друга – з боротьбою їх з братствами, які по уніатським “артикулам” могли існувати тільки під властю й послушністю владиків-уніатів. І так перед нами уніатський фальсифікат початку XVII віку, з певними тенденціями уніатської єрархії»¹⁵.

Учений справедливо вважав, що запис про підтвердження Любартової грамоти великого князя Олександра – теж підробка, адже Єфрем, луцько-острозький владика, від імені якого подавався цей акт на конфірмацію, жив не наприкінці XV ст. (тоді єпископом був Кирило), а в першій половині того віку, у часи Свидригайла. Перша частина документа, за визначенням М. Грушевського, – це не надання Любарта з

¹⁴ Щербаківський Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Іоанна Богослова 1322 г. ... С. 61–70.

¹⁵ Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі?... С. 72.

останніх років його життя, як гадав Д. Щербаківський, а підтвердження його грамоти пізнішого періоду – XV ст.

Автора «Історії України-Руси» підтримав сучасний російський історик-славист Б. Флоря, припустивши, що це підтвердження міг зробити князь Свидригайло, за аналогією з наданням прав і маєтків соборному храмові Володимира, які конфірмавав Сигізмунд I 1516 р.¹⁶ Проте жодних слідів існування такого Свидригайлового акта до сьогодні не знайдено в джерелах. Дослідник також висунув гіпотезу, що фальсифікат створений після 1598 р., коли луцький єпископ Кирило (Терлецький) скаржився на князя Василя-Костянтина Острозького, який відібрав у єпископії підострозькі села¹⁷. Б. Флоря наполягає на тезі, що Любарт Гедимінович як зять володимирського князя Андрія Юрійовича, одружившись із його донькою, міг отримати у володіння Луцьк ще за життя тестя. І тому, правдоподібно, наділив земельними володіннями луцьку соборну церкву¹⁸. Отже, і цей автор не заперечував сфабрикованості грамоти Любарта, що з'явилася вже по 1598 р.

О. Купчинський першим з-поміж усіх науковців провів скрупульозний дипломатичний аналіз цього акта. Історик зазначив, що документ не має цілісного формуляра і складається з двох автономних частин, кожна з яких містить ті самі формулярні клаузули¹⁹.

Серед інших головних доказів дослідників про те, що грамота Любарта Гедиміновича є фальсифікатом, варто назвати надмірну її *змістову деталізацію*, зовсім не характерну для текстів XIV ст. Найбільше це помітно в докладному описі меж наданих сіл Рожище і Теремне, де поряд з ними пере-

¹⁶ Флоря Б. О грамоте Любарта Гедиміновича луцкой епископской кафедре... С. 179–180.

¹⁷ Флоря Б. Две грамоты князя Любарта... С. 251–252.

¹⁸ Там же. С. 253.

¹⁹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 686–687.

лічено низку мікротопонімів – назв поближніх географічних об'єктів – островів, лісів тощо, а також поселень (Олика, Піддубці, Колки, Жидичин, Крупа).

Стилістика грамоти (особливо другої частини, де йдеться про Мізоч та сусідні села) притаманна актам з другої половини XVI – початку XVII ст. Наприклад, «никакоже паче благословення єго... дидаскалию основати, мети ставропию, но во всемь ему яко настоятелю повиноватись...». Цей фрагмент є відлунням протистояння унійних єрархів з братствами, коли перші намагалися підпорядкувати своїй владі других.

Простежується й порушення *принципу історизму* – у документі фігурують історичні особи, які жили в XV ст., а не XIV ст. (луцькі архиереї Єфрем і Климентій, до того ж вони іменовані «луцькими й острозькими» єпископами, хоча така титулатура фіксується в актах тільки з 1509 р.²⁰). Саме єпископові Климентію князь Любарт Гедимінович і надавав цією «грамотою» Мізоч та навколишні села. Згадана також великокнязівська рада, що відома з XV ст., московський рубль, відсутній у вжитку в XIV ст., та ін.

Мова грамоти (головним чином синтаксис і лексика, зокрема наявність полонізмів) теж типова не для XIV ст., а XVII ст. Причому, за спостереженням О. Купчинського, по всьому тексту, вона далеко не однорідна: «У згаданій першій частині документа при описі двох сіл і їх земель мова багата, опис досить деталізований, у другій – збіднена, а опис аж шести сіл, навпаки, лаконічний і мінімальний. Перша частина документа має більш архаїчний характер. Це стосується лексичного складу, а також конструкції речень. Пізнавальними щодо цього є також граматичні форми. Наприклад, парадигма орудного відмінка множини є іншою у першій, ніж у другій частині акта»²¹.

²⁰ Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі... С. 157.

²¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 687.

Таким чином, як підсумовує цитований щойно вчений, «за автентичність грамоти з датою 1322 р. не промовляє ні один факт, що впливає з внутрішньої критики ознак документа, а також умов його створення»²².

Переходячи до питань, коли, чому і за яких обставин сфабриковано акт Любарта Гедиміновича, вкажемо, що перше джерельне свідчення про існування автентичних грамот на маєтки Луцько-Острозької єпископії відклалося в переліку награбованого з луцького соборного храму родичами покійного єпископа Йони (Борзобагатого-Красенського), складеному королівським коморником Миколаєм Рокицьким 16 грудня 1585 р. і записаному у володимирські гродські книги 1589 р.²³ У скрині з привілеями, яку поряд з церковним сріблом, єпископськими ризами та іншими речами забрали нащадки Красенського (його невістка й онуки, сини Василя Красенського), були (окрім «головного привілею великого князя Любарта на соборну церкву Св. Івана Богослова, який її фондував, і на єпископський двір при тій церкві»): 1) привілей на Рожище та 2) «привілей на іменія подострозские»²⁴. Тобто у ризниці собору станом на 1585 р. зберігалися щонайменше дві окремі грамоти, а в описі 1596 р. занотований ще привілей на Теремне (див. далі), які згодом перетворилися на один документ – фальсифікат 1322 р.

Достеменно відомо, що маєтками під Острогом луцька соборна церква володіла принаймні в 1540-х рр. У середині XVI ст. безпосереднє управління Будоражем, Бушею та Півчем здійснював урядник владики з осідком у першому з тих сіл, а Мізоч і Точевики перебували в держанні владичих

²² Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 689. Детальнішу аргументацію цього висновку див.: Там само. С. 686–691.

²³ АЮЗР. Ч. I. Т. 1. С. 205–212.

²⁴ Там же. С. 206–208.

слуг – бояр Мізоцьких та Сестренцевичів-Точевецьких. Від 1574 р. кн. В.-К. Острозький, увійшовши в посідання своєї вотчини – Острозької волості, розпочав довготривалий процес її збільшення за рахунок сусідніх маєтків, належних Луцько-Острозькій кафедрі. Приводом для висловлення претензій Острозького на цю власність були суперечки між новим луцьким владикою Йоною (Борзобагатим-Красенським), з одного боку, і місцевими боярами та будоразьким урядником, з другого²⁵. У ході цього протистояння 1580 р. князь захопив маєтки, а повернув лише 1585 р. – наступному луцько-острозькому архиєреєві Кирилові (Терлецькому). Однак, коли В.-К. Острозький дізнався, що цей церковний достойник перейшов на унію, ситуація кардинально змінилася. У лютому 1596 р. слуга князя Семен (Семерій) Наливайко, тоді ще сотник надвірної міліції руського магната, пограбував будинок пінського міщанина Григорія Крупи, в якому були й речі єпископа Терлецького та архів єпископії²⁶. 4 травня 1596 р. для запису в Литовську метрику Терлецьким подано перелік викрадених документів з цього архіву, серед яких знаходимо і згадані три привілеї²⁷. 28 листопада 1597 р. до Острозької волості прилучено Мізоч Великий, а 12 липня 1598 р. слуги Острозького захопили й Будораж, Бущу, Мізоч Малий, Точе-

²⁵ Більше про цей конфлікт див.: Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до складу Острозької волості в останній чверті XVI ст. *Релігія і Церква в історії Волині: Зб. наук. праць*. Кременець, 2007. С. 46–51; Йоно ж. Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 27–41.

²⁶ Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії... С. 49.

²⁷ В описі архіву останній з цих документів зафіксований як: «Привилей старый наданья вечными часы до епископеи Луцкое именов Будорожа зь дворищами або селищами (курсив. – А. Ф.), на которыхъ теперь приселки ку Будорожу суть: Буще, Певче, Точивеки, Мезочъ Великий, Мезочъ Малий, Борщовка» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1: 1361–1598. С. 261).

вики та Борщівку (у судовій скарзі владика 27 липня 1598 р. фігурує як «село воля новоосажоная»²⁸).

Згідно з міркуваннями Ігоря Мицька, ці села міг надати острозькій соборній церкві, фундуючи її, князь Костянтин Іванович Острозький перед 1509 р., коли Остріг уперше названий місцем другої катедрі єпископства²⁹. Тобто В.-К. Острозький фактично тільки повернув маєтки у свої володіння. Про те, що підострозькі добра, можливо, були надані єпископії Острозькими давніше, писали також Б. Флоря³⁰, В. Ульяновський³¹ та І. Тесленко, але без будь-яких документальних підтверджень. На думку І. Тесленка, це могло статися у 1507–1509 рр.³²

Терлецький через суд пробував відстояти втрачені маєтки, проте безуспішно. Справа розглядалася спершу в Луцькому городському, а потім земському судах, відтак з 1605 р. – у Люблінському коронному трибуналі. Тому з 1598 р. правовий статус цих сіл був невизначений і в судових актах трактувався як двоякий: формально вони належали єпископії, але фактично ними розпоряджався князь. Мало того, такий самий статус визнавався й урядниками Острозького. У спільному подаванні ці маєтки названі духовними (за винятком Мізоча Великого і половини Мізочка, які за поділом спадщини старого князя 1603 р. відійшли до його сина Януша Острозького, друга половина села віддана у власність настоятелів Дерманського монастиря).

Судовий процес щодо владичих маєтностей тривав протягом першої половини XVII ст. 22 листопада 1628 р. король Сигізмунд III позивав до суду Яроша Терлецького, рідного брата єпископа Кирила, у справі захоплення ним документів

²⁸ АЮЗР. 1883. Ч. I. Т. 6. С. 226.

²⁹ Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі... С. 157–158.

³⁰ Флоря Б. Две грамоты князя Любарта... С. 251.

³¹ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 246.

³² Тесленко І. Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта... С. 36.

Луцької єпископії в 1605 р. Із цього позову довідуємося, що архів владичтва вивезено із храму Св. Івана Богослова Ярошем за вказівкою брата до білоруських маєтків останнього – Пірковичів та Річиці. В акті перераховано грамоти й інші акти, забрані Ярошем 1605 р. З-поміж них виділено як окремі привілеї: 1) Любарта Гедиміновича на маєтки Луцької єпископії – Рожище з присілками, з описом їхніх границь; 2) на село Теремне; 3) на підострозькі села: Будораж, із дворищами, або селищами, – пущею Півчем (помилково – Пінчем), Точевиками, Великим і Малим Мізочами, Борщівкою, а також на двір в острозькому окольному замку³³.

Ця джерельна звістка додає кілька нових аргументів на користь фальсифікації грамоти Любарта Гедиміновича 1322 р. Сфабрикувати її могли між 22 листопада 1628 р. (дата королівського позову, коли ще духовенство сподівалося з допомогою короля повернути документи) і перед 31 грудня 1629 р., коли підробку вперше оприлюднено в Коронній метриці. Саме тоді розпочався новий етап судової тяганини довкола відібраних Острозькими маєтків. Цей акт засвідчує також те, що С. Наливайко в лютому 1596 р. в Пінську захопив не увесь архів Терлецького.

Судова суперечка між луцьким єпископом Атанасієм (Пузиною) та спадкоємцем Острозьких, коронним конюшим князем Владиславом-Домініком Заславським про спірні маєтності завершилася 23 березня 1645 р. сеймовим декретом. За цією постановою церковні володіння залишалися Заславському, котрий натомість мав виплачувати владичі щорічно по 700 злотих відшкодування³⁴.

³³ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси: издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. 1. С. 269.

³⁴ Российский государственный архив древних актов, ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 214, л. 272–275. Відпис цього документа в середині XVIII ст. зберігався в архіві власників Мізоча Дуніних-Карвицьких (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 91 (Архів Радзимінських), спр. 60, арк. 76).

Підсумовуючи виклад матеріалу про підроблення Любартової грамоти, зауважимо про хибність твердження І. Мицька, згідно з яким у середовищі спадкоємців кн. Острозьких сфальшували «свою» грамоту Любарта, використавши текст «єпископського» фальсифікату. Її датовано не 8, а 20 грудня 1322 р., і нею князь надає села не луцькому собору, а острозькому замку³⁵. Ця теза оперта на свідчення краєзнавця ХІХ ст. Юзефа Дуніна-Карвицького, котрий насправді допустився помилки і в датуванні, і під час переказу змісту привілею, яким Любарт нібито «nadaje jako fundusz do zamku ostrogięskiego» села під Луцьком та Острогом³⁶, хоча джерелом інформації для такого висновку став відпис з обляти в луцьких гродських книгах 12 лютого 1738 р., що зберігався в архіві Карвицьких (див. сумарій актів середини ХVІІІ ст., які були в руках його прадіда, першого власника Мізоча з цього роду – Юзефа-Кастана Дуніна-Карвицького³⁷).

Відколи ж маємо перші достовірні писемні відомості про Мізоч та сусідні села, зазначені в грамоті Любарта Гедиміновича? Наведемо ці документальні згадки у хронологічній послідовності з коротким викладом змісту документів і вказівкою про їх публікацію й місце зберігання.

Дермань (1497). Привілей великого литовського князя Олександра литовському гетьманові кн. Костянтину Івановичу Острозькому на двори Здовбиця й Глинсько і села Урвенна, Дермань, Лебеді, Кунин, Уїздці, Коршів, Лідаво, Богдашів та Долбунів (тепер – Здолбунів) у Луцькому повіті, двір Красилів над Случем і селами у Кременецькому повіті, виданий

³⁵ Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі... С. 155.

³⁶ K[arwicki]-D[unin] J. Mizocz... S. 514. В іншому місті цей же автор писав, що грамота датована 26 грудня 1312 р. (Karwicki-Dunin J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. S. 19). Таке вільне поводження з історичними фактами мало б насторожити дослідників.

³⁷ ЛННБ, відділ рукописів, ф. 91, спр. 60, арк. 60.

у замку біля Топорищ 30 вересня 1497 р. (*Опубл.*: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / pod kier. Z. L. Radziwińskiego. Lwów, 1887. Т. 1: 1366–1506. S. 113–114).

Буща і Точевики (1541). Два комісарські листи великого князя Сигізмунда I Старого до Петра Турчиновича, власника села Глухи (теперішнього Новомалина), аби не чинив кривди в маєтках Луцької катедрі – Бущі та Точевиках. Заголовки цих двох листів подані в сумарії документів Луцько-Острозької єпископії на володіння, розташовані під Острогом, 1636 р. (*Заголовок документа див.*: Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії... С. 52).

Мізоч Великий (Мізоч) (1545). Надання луцько-острозького єпископа Феодосія (Гулевича) слугі Васькові Луківському в ленне посідання с. Мізоч (Луцьк, 26 лютого 1545 р.), підтвержене привілеєм великого литовського князя Сигізмунда II Августа у Петрикові 6 листопада 1548 р. (*Опубл.*: Тесленко І. Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта... С. 39–41).

Півче (1564). Надання кн. Беати Острозької боярам Петрові та Юхну Урвенським на ґрунт, який захопили кунинці, де в описі його меж згадана дорога, що веде до Півча (*Опубл. скорочено*: Фотинский О. Очерк из истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII–XVIII вв. *Труды общества исследователей Волини*. Житомир, 1910. Т. 3. С. 16 (додаток). В іншій копії акта є дата – 21 серпня 1564 р.: ЦДІАК України, ф. 2072, оп. 1, спр. 15, арк. 6).

Будераж (1572). Скарга в Луцькому гродському суді 7 червня 1572 р. зем'янина Василя Суемського на півецьких, бушанських і будоразьких підданих владики Йони (Борзобагатого-Красенського), які нападають на його село Суемці (*Документ*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 325–325 зв. *Регест*: Тесленко І. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. Додаток 2: Населені пункти Острозької волості, 1565–1608 рр. С. 223).

Мізоч Малий (Мізочок) (1572). Лист луцького-острозького єпископа Йони (Борзобагатого-Красенського) до підданих будоразьких, півецьких, бущенських та Малого Мізоча про оренду сіл, в яких вони живуть, кредиторіві владики підляському стольникові Станіславу Граєвському (*Документ: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 578. Перест: Тесленко І. Острозька волость у 1565–1608 роках... С. 230.*

Борщівка (1589). Позов пана Ледухівського до луцько-острозького єпископа Кирила (Терлецького) про селян-утікачів з його маєтків до Борщівки. Цей акт, як і другий позов 1593 р. від Миколая Гурського про втечу підданих з його маєтку Теляжа (*Заголовок документа 1589 р. див.: Тесленко І. Інкорпорація підострозьких маєтків Луцької єпископії... С. 54; Документ 1593 р.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 210 зв. – 211*), доводить, що Борщівка в той час осаджувалася, тобто була новозаснованим поселенням, до якого втікали на волю жителі інших сіл, а отже, в XIV ст. воно ще не існувало. У двох листах-підтвердженнях власника Верхова Юрія Ремінського та волинського каштеляна дідича Варковичів Михайла Мишки-Варковського, на прохання будоразького урядника владики, 1598 р. засвідчено, що забрані кн. В.-К. Острозьким села належали єпископії. У цих актах Борщівка фігурує як «воля новоосаджена» (*Документи: ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 78–79. Пересті: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / упоряд. Я. Дашкевич, Л. Проценко, З. Хомутецька. Київ, 1971. С. 34.*

Грамота Любарта Гедиміновича соборній церкві Св. Івана Хрестителя є беззаперечним фальсифікатом, що впливає з результатів внутрішньої критики акта, а саме аналізу його формуляра, змісту, стилю викладу й мови.

Станом на 1585–1596 рр. у ризниці луцького собору зберігалися оригінальні привілеї на маєтки єпископії. Їхній зміст

був переданий згодом у підробленій грамоті Любарта. Самі ж акти після трьох пограбувань владичого архіву втрачено. Вперше його пограбували родичі Йони (Борзобагатого-Красенського) 1585 р., вдруге, у Пінську в лютому 1596 р. – слуги Василя-Костянтина Острозького на чолі із Северином Наливайком. Останнім свідченням втрати документів єпископією стало їхнє вивезення з Луцька в 1605 р. братом Кирила (Терлецького) Ярошем до білоруських маєтків владики.

Не маючи оригінальних актів, надання Любарта Гедиміновича 1322 р. вирішили сфабрикувати під час активної фази судової суперечки за підострозькі маєтки Луцько-Острозького єпископства між його очільником і нащадками Острозьких – Заславськими, яка припала на 1628–1629 рр. Крилошани луцького соборного храму поклали великі надії на королівський позов Ярошу Терлецькому від 22 листопада 1628 р., сподіваючись повернення колишньої власності. Не дочекавшись позитивної ухвали в цій справі, вони вдалися до фальшування грамоти 1322 р. на основі трьох надань: на Рожище, Теремне та підострозькі села. Її «легалізовано» підтвердженням короля і вписом у Коронну метрику 31 грудня 1629 р.

Ця підробка і стала головним доказом на користь владики – декретом Люблінського трибуналу 1630 р. підострозькі маєтки присуджено повернути єпископії³⁸. Однак Заславські не погодилися з таким рішенням і продовжили судовий процес, що завершився постановою сейму 1645 р., за яким маєтки залишалися кн. Владиславу-Домініку Заславському як частина Острозької ординації, а той, натомість, повинен був виплачувати єпископові щорічне грошове відшкодування (по 700 злотих).

Факт фальшування Любартового привілею спонукає нас остаточно відмовитися від 1322 р. як дати першої писемної

³⁸ «Tandem (остаточно) przysądzone w Tribunale Cerkwie Bozey te wsi ex serys controuersys (після представлення доказів обох сторін)» (Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії... С. 55).

звістки про низку поселень теперішньої Мізоччини і вважати достовірними для Дерманя – 1497 р., Бущі й Точевиків – 1541 р., Мізоча (Мізоча Великого) – 1545 р., Півчого – 1564 р., Будеража й Мізоча Малого (Мізочка) – 1572 р., Борщівки – 1589 р.

Згідно з описом грамоти на підострозькі села, зробленим 1596 р., вона була надана на масток Будораж із дворищами, або селищами, в яких на кінець XVI ст. існували присілки того села – Буща, Півче, Точевики, Мізоч Великий, Мізоч Малий і Борщівка. На підставі цього запису можна припустити, що найдавнішим поселенням міг бути Будораж, навколо якого згодом і виникли ті дворища / селища / присілки. Така послідовність їхнього згадування може також свідчити про час заснування. Так, Борщівка в цьому переліку подається останньою, і дійсно, джерела фіксують її появу наприкінці XVI ст. У кожному разі, Будораж був центром цих владичих маєтків, де розташовувався двір їхнього управителя. Підтримуємо думку І. Мицька, В. Ульяновського та І. Тесленка, що ці маєтності виділені кн. К. Острозьким перед 1509 р. на матеріальне забезпечення другої соборної церкви єпископії – в Острозі. Тією ж грамотою передано двір в острозькому окольному замку, а це міг зробити лише тогочасний власник міста, тобто К. Острозький.

Микола БЛИЗНЯК

СПОВІДНИЙ РОЗПИС ДЕРМАНЯ 1799 р.

У ранньомодерну добу село Дермань входило до складу розлогих володінь князів Острозьких. Представники цього аристократичного дому в XV ст. виступили фундаторами Дерманського чоловічого монастиря Св. Трійці¹, який згодом став одним із найвідоміших на Волині, маючи неофіційний статус головної православної святині Острозького князівства². У володіння цієї чернечої спільноти були надані села Білашів, Дермань, Кунин, Коршів, Глинськ (у кінці XVI ст. замінене на с. Мізочок)³.

Завдяки тісним адміністративним, економічним і культурним контактам з Острогом та Острозькою академією, в обителі на початку XVII ст. сформувався культурно-освітній осередок, безпосередньо заангажований (за участю східних патріархів) у справі Православної церкви в Україні й Білорусі⁴. Поступово Дермань перетворюється на ідеологічний

¹ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Вип. 13. С. 86.

² Князі Острозькі: Наук.-поп. вид. / за наук. ред. І. Тесленка. Київ, 2014. С. 194.

³ Лопацька Н. Дерманський Свято-Троїцький монастир (с. Дермань, тепер Здолбунівського р-ну Рівненської обл.). *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку: Енцикл. вид.* Вид. 3-тє, доповн. і переробл. Острог, 2019. С. 176. Про село Мізочок див. ґрунтовний нарис: Вихованець Т. Державці села Мізочка в добу Острозької ординації. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 42–107.

⁴ Лопацька Н. Дерманський культурно-освітній осередок. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку: Енцикл. вид.* Вид. 3-тє, доп. і переробл. Острог, 2019. С. 170.

центр з яскраво вираженою антикатолицькою та антиунійною спрямованістю⁵. Певний період тут працювала znana своїми виданнями друкарня⁶, яка близько 1603 р. на якийсь час переїхала сюди з Острога. За архимандритства Мелетія (Смотрицького) (1627–1633 рр.) монастир перейшов на унію⁷. Територіально й адміністративно він належав до Луцько-Острозької унійної єпархії, а ченці підпорядковувалися Литовській провінції Пресвятої Трійці Чину св. Василя Великого. На зламі XVIII і XIX ст. кількість монастирських підданих становила 1,4 тис. осіб (737 ревізьких душ)⁸, однак нас цікавитимуть лише ті з них, які мешкали в Дермані.

Інкорпорація Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. спричинила низку трансформацій і в місцевому релігійному житті. Силою указу імператриці Катерини II від 12 квітня 1795 р., за словами острозького єпископа Єрофія (Лобачевського), у Дерманському монастирі «утверджено православ'я»⁹. Проте цей указ був оприлюднений на волинських теренах щойно в жовтні того року (губернатором Васи-

⁵ Мыцко И. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI в. – 30-е годы XVII в.). *Федоровские чтения*. 1978. Москва, 1981. С. 49.

⁶ Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596), її видання та діячі. *Бібліологічні вісті*. Київ, 1924. Ч. 1–3 (Січень – березень). С. 75–82.

⁷ Ясіновський А. Дерманський Свято-Троїцький монастир. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 368; Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII–XVIII вв. *Труды общества изследователей Волини*. Житомир, 1910. Т. 3. С. 3.

⁸ Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ, 1991. С. 37.

⁹ [Иерофей, еп.]. Дерманский монастир. *Волинские губернские ведомости*. Житомир, 1847. № 24. С. 85. 1795 рік як час переходу на православ'я духовної обителі названо також у польськомовному енциклопедичному виданні кінця XIX ст.: F. S. Dermań. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1881. Т. 2. S. 8.

лієм Шереметьєвим)¹⁰. Пізніше обитель знову повернули василіанам¹¹. Та вже 1821 р. вона остаточно стає православною, а її маєтки переходять у державну власність. Натомість половина Дерманя продовжувала залишатися у володінні князів Любомирських¹². Нова духовна та державна влада активно заходилася підлаштовувати новоприєднані українські землі під «російські стандарти» задля подальшої асиміляції регіону. Вияви цього процесу спробуємо простежити крізь призму сповідного розпису мешканців села Дерманя 1799 р.

Документ написаний російською мовою¹³, названий «Роспись епархии Житомирской губернии Волынской, а повета Острогского села Дерманя за 1799 год»¹⁴. Він зберігається сьогодні у фонді 258 «Духовний собор Почаївської лаври» Державного архіву Тернопільської області. Фізичний стан джерела не цілком задовільний через брак аркушів та подекуди вигаслий текст¹⁵. Увесь матеріал оформлений у вигляді таблиці. Припускаємо, що це перший зі сповідних розписів, який, хоч і не в повному обсязі, дійшов до нашого часу. Його

¹⁰ Жилюк С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.). Острог, 2010. С. 43.

¹¹ Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини... С. 4.

¹² Там же. С. 3. Власність підданих князя Любомирського зазначена у джерелі.

¹³ Варіант російської мови кінця XVIII ст. у багатьох своїх аспектах характерний для всього XIX ст. Під час цитування оригіналу джерела відтворюватимемо його відповідно до усталених норм публікації документів XIX ст., згідно з якими текст подається за сучасною російською орфографією, із заміною літер, які вийшли з ужитку (твердий знак наприкінці слів знімається, літера «Ѣ» передається як «е», літера «і» – як «и», тощо).

¹⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 258, оп. 2, спр. 91 (Список мешканців села Дерманя 1799 р.), 26 арк. Вочевидь, тут закралася помилка, бо Дермань входив до Дубенського повіту.

¹⁵ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91. Частково втрачене ліве поле 1-го аркуша, а також згаслий текст в окремих місцях і відірвані аркуші 2–4, 4а, 5 та ін.

цінність, таким чином, ще й у тому, що тут відображено стан дерманської парафії в перші роки переходу на православ'я.

Інформаційні складові документа представлені кількома рубриками: кількість будинків, склад сім'ї, стать, соціальна належність («духовні та їхні домашні» та «поселяни та їхні домашні»), вік, фіксація дій («хто був на сповіді і святому причасті», «хто лише сповідався, а не причастився і чому», «хто не був на сповіді») (див. *табл. 1*). Останній аркуш (до половини втрачений) присвячено приписаному до дерманської парафії сусідньому селу Мізочку. Очевидно, що сповідний розпис зберігся не в повному обсязі.

За спостереженнями фахівців, сповідні розписи досліджуваного періоду велися за чітко встановленим шаблоном, де нотувалися формальні дані¹⁶. Облік сповідання населення в царській Росії запровадили наприкінці 1730-х рр., відтоді священники були зобов'язані складати поіменні списки сповідників¹⁷. Така практика десятиліттями утверджувалася в Київській митрополії, пізніше її переносять і на поглинуту Російською імперією Волинь.

Отже, вже в перші роки поширення духовної юрисдикції Російської православної церкви в Дермані здійснено низку заходів задля навернення та контролю ще донедавна унійної пастви, що передбачало особливо прискіпливу увагу з боку влади.

Документ розпочинається із визначення «духовних та їхніх домашніх». Єрей Данило, Михайлів син, Іваницький, вказаний як «спостерігаючий», мав 31 рік, а його дружина Анастасія, Іванова дочка, – 19 років («на сповіді були»). У цій сім'ї дітей не зафіксовано. Доречно навести тут відомості Миколи Теодоровича про о. Доримедонта Антоновича Іваницького,

¹⁶ Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. Київ, 2008. № 4. С. 123.

¹⁷ Там само. С. 124.

який правив у цьому ж храмі з 1861 р. і, можливо, міг належати до цієї ж священничої династії¹⁸.

Наступний блок сповідного розпису – це детальний опис «Дерманського монастиря підданих та їхніх домашніх» (195 будинків з 1 208 мешканцями (631 чол. і 577 жін.))¹⁹. Інша частина дерманців (з 196-ї позиції), згідно з цим джерелом, перебували в підданстві князя Міхала Любомирського²⁰ (135 будинків з 905 жителями (462 чол. і 443 жін.)). Як бачимо, до юрисдикції монастиря належала більшість православного населення Дерманя (57 %), а Любомирських – меншість (43 %). Щодо загальної чисельності домогосподарств у досліджуваному селі, то Орест Фотинський, на підставі тогочасних документів, нарахував 192 двори на 1774 р. і 234 – на 1786 р.²¹ За неповних півтора десятиліття, у 1799 р., спостерігається значне зростання їхньої кількості – аж до 330²².

Суттєвим питанням для демографічних студій Волині є пересічне число мешканців одного домогосподарства. З аналізованого розпису довідуємося, що в одному будинку в Дермані могло жити доволі багато осіб. Наприклад, родина Гната Галчина складалася з дев'яти членів, причому, окрім кровно споріднених, у їхньому домі мешкав також «вихованець» Яків²³. У хаті Івана Давидюка налічувалося десять осіб, серед яких була й сім'я його брата Федора з дітьми та сестра Тетяна (вдо-

¹⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 911. Очевидно, у цій справі додаткову інформацію можна здобути лише з метричних книг.

¹⁹ Для 1791 р. О. Фотинський подав число 1 115 монастирських підданих (585 чол. і 530 жін.), тобто їхня чисельність зросла до часу проведення сповідного розпису 1799 р. на 93 особи. Див.: Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни... С. 27.

²⁰ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 14 зв.

²¹ Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни... С. 7.

²² ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 24 зв.

²³ Там само, арк. 2.

ва), теж із дітьми²⁴. Інший показовий приклад – домогосподарство Мартина Михалюка та його дружини Пелагії. У них народилося семеро дітей. Найстарший син Дем'ян (29 років) одружився із Катериною Трофимовою (20 років), у цьому шлюбі з'явилася дочка Матрона (1 рік). Звідси випливає, що спадкоємці по чоловічій лінії деколи залишалися в домі батьків. Загалом під одним дахом тут жило 11 членів родини²⁵. У будинку Олексія Григоріїва Кравчука з дружиною Агафією було дванадцять осіб²⁶. Проте найбільш заселеним виявилось обійстя Уласа, сина Івана, Малафійчука, яке вміщувало вісімнадцять осіб (!)²⁷.

Маючи у розпорядженні відповідні статистичні дані (2 113 парафіян місцевого православного храму на 330 осель), визначимо пересічну кількість мешканців одного будинку в Дермані наприкінці XVIII ст.: цей коефіцієнт становить 6,4.

Зі сповідного розпису дізнаємося й про довгожителів села, серед яких – Лаврентій, син Максима, Максись (80 років, удівець); Прокіп, син Григорія (80 років, удівець)²⁸; Ігнатій, син Мойсея, Галчин (80 років) та його дружина Меланія (80 років); Пилип, син Тимофія, Турчин (90 років, удівець)²⁹; Лук'ян, син Уласа, Чиринко (95 років)³⁰; Ілля Хвилинів Хвилонцев (90 років)³¹; Мойсей, син Прокопа, Криницький (86 років) із дружиною Марією (80 років)³²; Лаврін, син Федора, Михалюк (90 років)³³; Семен, син Івана, Стецюк (83 роки)³⁴ та ін.

²⁴ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 4а зв.

²⁵ Там само, арк. 8 зв.–9.

²⁶ Там само, арк. 10.

²⁷ Там само, арк. 16.

²⁸ Там само, арк. 2.

²⁹ Там само, арк. 2 зв.

³⁰ Там само, арк. 4 зв.

³¹ Там само, арк. 7.

³² Там само, арк. 14 зв.

³³ Там само, арк. 11.

³⁴ Там само, арк. 15.

Окрім щойно названих вдівців, свою пару на 1799 р. уже втратили такі дерманці: Мойсей, син Семена, Ковалець (30 років)³⁵; Євфимій, син Стефана, Сакал (50 років)³⁶; Тетяна (30 років)³⁷; Параскевія Щуптячиха (40 років)³⁸; Марія, Лук'янова вдова (50 років); Марта (70 років)³⁹. Як правило, вони мешкали у великих сім'ях зі своїми рідними.

Особлива увага приділялася різноконфесійним родинам – їхня наявність ретельно документувалася. У Христі (20 років), доньки Лаврина Михалюка, чоловік записаний як «уніат»⁴⁰, а син Олександр (2 роки) – як православний. Практика хрещення дітей від змішаних шлюбів (православних та уніатів) в умовах Російської імперії згодом стала предметом законодавчого врегулювання, яке не залишало жодних шансів уніатам виховати своїх нащадків у цій конфесії.

З-поміж селян сповідний розпис виділяє таку категорію, як «служачий» (усього 17 осіб). Це Омелян Михайлів (16 років)⁴¹; Тимофій, син Єремії (15 років)⁴²; Григорій, син Семена, Чаватій (15 років)⁴³; Федір, син Мартина, Гребень (20 років)⁴⁴; Левко, син Мартина (15 років)⁴⁵, та ін. Імовірно, вони виконували певні господарські функції при церкві чи монастирі. Впадає у вічі факт їхнього малолітства, оскільки людей старшого віку в цій групі не зустрічаємо.

Із досліджуваного джерела майже не вдається отримати інформацію про професійний склад населення, насамперед

³⁵ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 3.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само, арк. 4а зв.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 15.

⁴⁰ У сповідному розписі його не записано до окремої графи і не названо на ім'я та прізвище.

⁴¹ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 2 зв.

⁴² Там само, арк. 3.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само, арк. 3 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 5 зв.

тому, що її не передбачає призначення документа. Ситуацію обтяжують ще два фактори: по-перше, на кінець XVIII ст. прізвиська і патроніми вже усталюються й з'являються прізвища, а по-друге, у волинському сільському соціумі ремісників було небагато, тож і в дерманців превалюють сільськогосподарські заняття. Попри це, у документі знаходимо кількох осіб з прізвиськом «Рибак», що могло свідчити про сферу зайнятості його носіїв. Серед них Семен, син Григорія, Рибак⁴⁶; Потап, син Миколи, Рибак⁴⁷; Діонісій, син Григорія, Рибак⁴⁸; Іван, син Григорія, та Дмитро, син Миколи, Рибак⁴⁹. Цілком вірогідно, що існувало певне коло сімей з їхніми главами, котрі в минулому чи на час укладання сповідного розпису займалися риболовлю, що й відобразилося в їхніх прізвищах. У цьому контексті важливо згадати ще прізвище Івана, сина Павла, – Мельник⁵⁰. Такий онім теж, можливо, вказував на професійне заняття, проте для верифікації такого висновку бракує джерельних свідчень.

Сповідний розпис розкриває й деякі аспекти соціальної стратифікації суспільства річпосполитської доби. Йдеться, зокрема, про т. зв. селян-підсусідків. У документі вони фігурують як «сусіди», хоча насправді поселялися (разом з родиною) в домі господаря, бо не мали власного, тому й наймалися до багатшого селянина на підробітки з умовою надання «даху над головою». У хаті Василя, сина Павла, Андрищика мешкала його сім'я у складі дружини Горпини, сина Карпа, брата Кирила з дружиною Варварою та сестри Наталії. Осібно тут зазначений «сусід» Оксен Вилика з дружиною Химою та дочкою Наталією⁵¹. «Сусіда» Кулина жила з двома доньками – Анною (13 років) та Матроною (3 роки) у будинку Уласа

⁴⁶ ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 5 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само, арк. 12.

⁴⁹ Там само, арк. 12 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 21 зв.

⁵¹ Там само, арк. 15–15 зв.

Малафійчука⁵². Аналогічний випадок із «сусідом» Давидом Шуптяком, який оселився з дружиною Євою та дочкою Катериною в домогосподарстві Гаврила Левківця⁵³.

Бездітні сім'ї іноді брали до себе вихованців (сукупно їх зафіксовано семеро). У сім'ї Тимофія Жигви й Матрони Григорієвої, для прикладу, були вихованці Мойсей Кравчук та Софія⁵⁴. Павло Кир'янчук із дружиною Анастасією, крім сина Карпа, ростив також хлопця Мирона (12 років).

Декілька осіб викреслені зі сповідного розпису – Матвій Костюк⁵⁵, Андрій Вороневич (50 років) з дружиною Анною (44 роки) та чотирма дітьми⁵⁶. Це могло бути пов'язане з невідвідуванням храму, у зв'язку з певними обставинами, тощо.

Містить документ і матеріали для вивчення поширених на Волині антропонімів. Отже, у Дермані були популярні такі імена: Улас, Іван, Григорій, Йосиф, Микита, Андрій, Стефан, Ксенія, Уляна, Юстина, Тетяна та ін. Вони, як і прізвища, подані в російськомовному варіанті, що частково спотворює їхнє оригінальне звучання. До того ж те саме ім'я нераз писали по-різному. Скажімо, Івана священник записував у таких варіаціях: «Иванъ», «Іванъ», «Іоаннь», «Іоанъ».

Дуже промовистими, на наш погляд, є місцеві прізвища (див. *табл. 2*). Найчастотніші в цих прізвищах суфікси *-ук*, *-юк*, які в поєднанні з іменем батька означали «син такого-то». Наприклад, Павло, син Кир'яна, Кир'янчук; Іван Давидів Давидюк⁵⁷. Усі вони патронімічного походження. Окремі прізвища дерманців, занотовані 1799 р., побутували вже в першій половині XVII ст. Так, про сім'ю Бухало відомо, що ще 1610 р. селянин Тарас Улезко продав свій сад «у вічне во-

⁵² ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 16.

⁵³ Там само, арк. 17 зв.

⁵⁴ Там само, арк. 8.

⁵⁵ Там само, арк. 10 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 12.

⁵⁷ Там само, арк. 4а.

лодіння» Андрію Бухалу Критському⁵⁸. Інша родина, Семена Ясена, у 1652 р. мала п'ять синів, яких не могла прогодувати з наявного в них ґрунту, з огляду на що монастир виділив Ясенам ще одну земельну ділянку⁵⁹. Ось низка й інших прізвищ, на які натрапляємо в текстах XVII і XVIII ст.: Фидрик (Фридрих), Турчин, Бендюк, Гарабурда (Галабурда)⁶⁰ та ін.

Варто наголосити також на релігійності дерманської громади. Всі представлені у сповідному розписі мешканці села належним чином відвідували храм (навпроти кожного прізвища в документі стоїть помітка про присутність на сповіді та причасті). Винятки стосувалися лише малолітніх дітей, яким відповідно до християнських канонів дозволялося не брати участі в таїнстві покаяння та Євхаристії.

Для ширшого розуміння джерел з історії Дерманя необхідні подальші наукові пошуки в цьому напрямку⁶¹. Нагальною є потреба зіставлення матеріалів сповідного розпису з матеріалами метричних книг села, що забезпечить глибше осмислення демографічних процесів у Дермані, а також генеалогії, форм сімейної організації, вікових та антропомічних характеристик його населення тощо.

⁵⁸ Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни... С. 10.

⁵⁹ Там же. С. 8. Докладніше про цю велику родину див. у кількох додатках до цієї праці О. Фотинського (с. 93, 95–96).

⁶⁰ Там же. С. 11, 13, 29. Пор. з даними табл. 2.

⁶¹ Йдеться, зокрема, про архівну евристику в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, де зберігаються, за повідомленням Ігоря Скочиляса, інвентарні описи Дерманського монастиря останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., метричні книги чернечих храмів другої половини XVIII ст. тощо. Див.: Скочиляс І. [Рец. на кн.:] Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 560 с. *Острозька давнина*. Остріг, 2015. Вип. 4. С. 198.

Таблиця 1

Сповідний розпис села Дерманя 1799 р. (фрагмент)⁶²

Число		Поселяне и их домашние	Лет от рождения		Показание действия			
			мужеска пола	женеска пола	кто был у исповеди и святаго причастия	кто исповедален токмо, а не причастилен и за каким выновием	которые не были у исповеди	
Дворов	людей							
	мужеска пола	женеска пола						
47	156		Роман Петров сын Лесничук	23	239	были		
		138	У нея жена Устя Григориева дочь. Дети их:		20			
	157		Прохор	1				
	158		Брат Иосиф	16				
	159		Кузьма	3				
		136	Сестра Матрона		14			
		137	Любовия		12			
		138	Баба их Анна Левкова		70			
48	160		Корнилий Семенов сын Совсун	40		были		
		139	У него жена Пелагия Григориева. Дети их:					
	161		Иосиф	3				
		140	Ксения		10			
		141	Марта		7			

⁶² Джерело: ДАТО, ф. 258, оп. 2, спр. 91, арк. 4а.

49	163	Иван Григориев сын Довбенко*	40	были		
	142	У него жена Любовия Григориева. Дети их:				
	164	Оксен	13			
	165	Марко	10			
	166	Василий	2			
	143	Мария		13		
50	167	Симеон Семенов сын Совсун	30	были		
	144	Тетяна жена Григориева. Дети их:		26		
	145	Текля		5		
	146	Оксенка		2		
	168	Брат его Михаил	35			
51	169	Иван Давидов Давидюк. Дети его:	46	были		
	170	Никифор	10			
	171	Николай	17			
	172	Федор	9			
	173	Роман	7			
	174	Самуил	4			
52	175	Федор Давидов Давидюк	48	были		
	147	Стеха Михайлова дочь. Дети их:				
	176	Семен	13			
	177	Устьян	7			
	178	Оксен	20			
	148	У него жена Палагия Григориева		20		
	149	Евфросиния		1		за малолетством

53	179		Николай Иванов Буянец	30		были		
		150	У него жена Параскевия Еремия. Дети их:		26			
		151	Мария		1			

* Курсивом позначено літери, винесені над рядком.

Таблиця 2

Перелік поширених прізвищ селян Дерманя 1799 р.⁶³

1	Андрушик	25	Колесник	49	Самчук
2	Березовський	26	Костюк	50	Семенов
3	Берник	27	Кравчук	51	Семерик
4	Борис	28	Красовський	52	Сидорчук
5	Бухало	29	Криницький	53	Скоропата
6	Бухальський	30	Куртика	54	Совсун
7	Влашук	31	Кухарець	55	Стецюк
8	Галабурда	32	Левківець	56	Тимчук
9	Галич	33	Лук'янчук	57	Товстий
10	Гребень	34	Максись	58	Тупало
11	Гусак	35	Мартинюк	59	Турчин
12	Давидюк	36	Марчук	60	Фидрик
13	Данильчук	37	Махобій	61	Хомич
14	Дерида	38	Мацюк	62	Хоровець
15	Довбенко	39	Михалюк	63	Чиринко
16	Дуля	40	Мищенко	64	Шама
17	Жигва	41	Мороз	65	Шевчук
18	Ігнатюк	42	Пасіка	66	Шейна
19	Кальчук	43	Петрук	67	Шепельчук
20	Каменяка	44	Плугак	68	Шнайдер
21	Качан	45	Ратинець	69	Шока
22	Кисіль	46	Рибак	70	Шолом
23	Ковалець	47	Рудюк	71	Ясен
24	Ковбасюк	48	Сакал		

⁶³ Подано прізвища, які фігурують у сповідному розписі два і більше рази.

Оксана КАРЛІНА

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТОТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ ХІХ СТ.

Дерманський монастир Св. Трійці належить до найвідоміших чернечих осередків Волині. Його багатовікова історія стала предметом дослідження в численних наукових розвідках¹. Однак увагу науковців привертає переважно діяльність монастиря в кінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст., коли він перетворився на важливий культурно-просвітницький центр Волині, а його архимандрит і ченці відігравали значну роль у церковно-релігійній полеміці². У декількох статтях роз-

¹ Огляд історії Дерманського монастиря зроблений у статті: Лопачька Н. Дерманський монастир у кінці ХVІ–ХVІІ століть (історіографія питання). *Дерманська і Мізоцька земля в українському та загальноєвропейському вимірі*: Наук. зб.: Мат. Всеукр. історико-краєзн. конф., 3 червня 2018 р., с. *Дермань Друга*. Дермань Друга, 2018. С. 44–50.

² Мыцко И. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы ХVІ – 30-е годы ХVІІ в.). *Федоровские чтения*. 1978. Москва, 1981. С. 47–56; Ясіновський А. Дерманський переклад «Синтагматіона» Гавриїла Севера: побутування пам'ятки в Україні. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. Острог, 1995. Т. 1. С. 104–106; Ісаєвич Я. Дерманська друкарня. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2004. Т. 2. С. 367–368; Кухарук Н. Культурно-просвітницька та видавнича діяльність Дерманського монастиря в другій половині ХVІ – першій третині ХVІІ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2004. Вип. 4. С. 230–236; Лопачька Н. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині (друга половина ХVІІ століття). *Там само*. 2006. Вип. 6. С. 101–112; Мирончук Л. Дерманський пом'яник як історичне джерело. *Там само*. 2008. Вип. 13. С. 358–362;

глянуто заснування цієї обителі, її розбудову та управління³. Чималою кількістю поставлених завдань і глибиною їх вирішення вирізняється праця Сергія Горіна⁴. На підставі вивчення широкого кола опублікованих та архівних джерел він з'ясував низку аспектів з історії цього чернечого осередку (вірогідні фундатори, майнове забезпечення, настоятелі та іноки, функціонування школи і друкарні при монастирі до середини XVII ст.).

Вийшли друком і деякі джерела з багатого минулого Дерманської обителі. Насамперед йдеться про інвентарі кінця

Ясіновський А. Дерманський Святотроїцький монастир на Волині і слов'янський переклад Псевдо-Антонієвої «Пчолы» (1599). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 809–817; Довбищенко М. Повернення з небуття: рукописна та друквана спадщина дерманського архімандрита Івана Дубовича. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 181–188; Бендюк М. Дерманські вклади князя Костянтина Івановича Острозького та супутні пам'ятки в альбомі Адріана Прахова. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель. 2011. 2012: Зб. ст.* Львів, 2019. С. 31–42.

³ Годованюк О. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу. *Українське мистецтвознавство*. Київ, 1974. Вип. 6. С. 190–200; Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення). *Його ж. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження*. Львів, 2004. С. 293 (= *Вісник Укрзахідпроектреставрація*. Ч. 14); Лопачька Н. Особливості управління та господарсько-адміністративного влаштування Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині в XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 23–26; Ї ж. Проблеми становлення та організації Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століття). *Література та культура Полісся: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні*. Ніжин, 2005. Вип. 28. С. 195–201; Ї ж. Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці у першій половині XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2008. Вип. 11–12. С. 156–164.

⁴ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Вип. 13. С. 86–118.

XVI – перших десятиліть XVII ст.⁵, один із сумаріїв документів⁶, а також акти фіскального змісту, які виявив у монастирському архіві й опублікував свого часу Орест Фотинський⁷.

Короткий огляд історіографії засвідчує, що поза увагою дослідників залишається унійний період діяльності монастиря, попри його значущість у тогочасному церковно-релігійному житті на Волині.

Метою запропонованої розвідки є аналіз землеволодіння Дерманського монастиря у другій половині XVIII ст. – перших десятиліттях XIX ст.

Рік заснування обителі в Дермані невідомий, але в літературі утвердилося переконання, що вона виникла в XV ст., а її фундатором міг бути князь Василь Федорович Острозький Красний⁸. Перші відомості про надання земельних володінь датуються кінцем цього століття, коли Семен Олізарович Федькович записав монахам село Білашів. Цей запис свого тестя у XVI ст. двічі підтверджував князь Януш Михайлович Сангушко⁹. Надання Білашева було із правом викупу спадкомцями жертводавця. Цим правом вони скористалися згодом¹⁰.

⁵ Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря. *Лавра*. Львів, 2000. № 2. С. 49–51; Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика. *Волинська ікона: Дослідження та реставрація*. Луцьк, 2003. Вип. 10. С. 165–166; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / упоряд. В. Атаманенко. Острог, 2004. С. 43–46, 155–163, 329–333.

⁶ Довбищенко М. Рукописна «Хроніка» Дерманського монастиря (1511–1673 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2008. Вип. 11–12. С. 440–448.

⁷ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII–XVIII вв. *Труды общества исследователей Волини*. Житомир, 1910. Т. 3: Приложения. С. 3–111.

⁸ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 86.

⁹ Там само. С. 94; Довбищенко М. Рукописна «Хроніка» Дерманського монастиря... С. 440–441.

¹⁰ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини... С. 3–4. Сергій Горін пише, що монастир володів селом до середини XVII ст. (Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 87, 95–96).

У XVI ст. князь Костянтин Іванович Острозький надав монастирю села Дермань, Кунин, Коршів і Глинськ¹¹. Факт затвердження за обителлю цих сіл його сином, князем Василем-Костянтином Острозьким відображений у кількох сумаріях¹².

Найдавніше свідчення про належність половини Мізочка чернечій спільноті знаходимо в привілею В.-К. Острозького 1597 р.¹³ На нього ще в 1811 р. посилався тогочасний дерманський архимандрит Теодосій (Гойжевський), коли за розпорядженням провінціала василіанської Руської провінції надіслав до Луцької унійної консисторії відомості про правові підстави володіння монастирем нерухомістю: «Roku 1597 dnia 4 maia w Dubnie. Xiąże Konstantyn Konstantynowicz Osrogski potwierdzaiąc fundusz klasztorowi dermańskiemu od jego przodków nadany wieś całą Dermań, wieś całą Kunin, wieś całą Białaszów, wieś całą Korszów i połowicę Małego Mizoczka temuż klasztorowi nadał i potwierdził daiąc ie w zarządzenie archymandrycie Gennadiuszowi z obowiązkiem, aby za żywych i umarłych fundatorów Boga prosili»¹⁴. На думку Ігоря Мицька, згаданий у документі Геннадій виконував обов'язки архимандрита Дерманської обителі впродовж 1591–1601 рр.¹⁵, був на Берестейському церковному соборі 1596 р.¹⁶, але до унії не приєднався¹⁷.

¹¹ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 96, 97–99, 101.

¹² Там само. С. 94.

¹³ Див. також: Вихованець Т. Державці села Мізочка в добу Острозької ординації. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 46.

¹⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 382, оп. 1, спр. 16, арк. 7. Див. також: Довбищенко М. Рукописна «Хроніка» Дерманського монастиря... С. 441.

¹⁵ Мыцко И. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине... С. 48.

¹⁶ Ekthesis, abo Krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnym, to iest romiastnym synodzie w Brześciu Litewskim. Православно-полемическое сочинение 1597 года. *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Санкт-Петербург, 1903. Кн. 3. Стб. 336, 345, 374.

¹⁷ Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów, 2014. S. 20.

З актових джерел знаємо, що Мізочок князь відібрав у луцького унійного єпископа Кирила (Терлецького), а вже на 1642 р. це село перебувало у власності князя Владислава-Домініка Заславського¹⁸. Василь-Костянтин Острозький забрав багатий маєток Глинськ, віддавши замість нього половину Мізочка¹⁹.

Можливо, княже підтвердження 1597 р. було пов'язане з підготовкою т. зв. дерманського проекту. Саме в Дермані в 1602 р. В.-К. Острозький заснував нову школу та друкарню. Князь прагнув бачити тут зразкову громаду кіновійного типу, яка складається з високоморальних та інтелектуально підготовлених ченців, що живуть за статутом Василя Великого²⁰.

Привілей В.-К. Острозького в 1609 р. конфірмавав його син, краківський каштелян Януш Острозький. Згадуючи про документ, архимандрит Гойжевський додав, що князь «ze wszyskiem potwiedził życząc, aby kiedyz tedyz monaster ow z posłuszenstwie Kościoła Rzymskiego zostawał»²¹.

Насправді монастир приєднався до унії за архимандрита Мелетія (Смотрицького) (1627–1633)²², тобто значно раніше, ніж Луцько-Острозька єпархія (1702 р.), в межах якої він розташовувався. У 1634 р. архимандритом став Іван (Дубович)²³,

¹⁸ Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 100.

¹⁹ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волыни... С. 3; Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці... С. 97.

²⁰ Ульяновский В. Острожская книжность в контексте жизнедеятельности князя Василия-Константина Острожского. Парадигма оценок. *Canadian-American Slavic Studies*. 2017. Vol. 51. P. 310.

²¹ ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 16, арк. 7. Див. також: Довбищенко М. Рукописна «Хроніка» Дерманського монастиря... С. 441.

²² Див.: Лопатська Н. Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці... С. 160–162; Кулаковський П., Лопатська Н. Дерманський Свято-Троїцький монастир: приєднання до унії в 20-х роках XVII ст. *Покликання: Зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 76–96; Сенета М. Мелетій Смотрицький в українській і російській історіографії XIX – початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2012. Вип. 16. С. 194–203.

²³ Лопатська Н. Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці... С. 162.

і за його правління обитель відійшла до Литовської провінції Пресвятої Трійці Чину св. Василя Великого²⁴. У складі цієї провінції вона залишалася до кінця XVIII ст., попри всі намагання приєднати її, разом з іншими волинськими монастирями, до Руської провінції Покрову Пресвятої Богородиці²⁵. На 1647 р. в Дермані налічувалося 12 ченців²⁶.

Воля князів Острозьких, фундаторів цього чернечого осередку, була *supremam legem* (вищим законом). Тому вже в 1604 р. серед монастирських селян нараховуємо 13 стрільців і двоє гайдуків, зобов'язаних військовою службою в Дубенському замку; монастирська юрисдикція на них не поширювалася²⁷. Пізніше їхня кількість зросла, а їхні землі було відмежовано від монастирських і на них введено окрему адміністрацію. Це стало причиною багатолітнього судового процесу між дерманськими архимандритами і наступними власниками Острозької ординації – князями Сангушками й Любомирськими, який завершився в 1778 р. втратою ченцями половини сіл: Дерманя, Коршова та Кунина²⁸. Ще на початку XIX ст. в монастирі зберігався «*extrakt dekretu sądu głównego trybunalskiego lubelskiego* (від 20 жовтня 1778 р. – *O. K.*), którym klasztor dermański od połowy Dermania, połowy Kunina, połowy Korszowa odsądzono, a zostawiono tylko przy połowie tych wsiów i Mizoczyka, Białaszow zaś w[ielmożnem]u [Józefowi Kajetanowi Duninowi]-Karwickiemu przysądzona z obowiązkiem

²⁴ Підручний П., П'єтнотко Б., ЧСВВ. Василянські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік. Рим; Львів, 2017. С. 297; Лопачька Н. Настоятелі Дерманського монастиря Святої Трійці... С. 160–162.

²⁵ Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата. Рим, 1992. С. 198–200.

²⁶ Kempa T. Recepcja unii brzeskiej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony do połowy XVII wieku. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2005. R. 3. S. 150.

²⁷ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини... С. 4.

²⁸ Там же.

zapłaenia 1620 złotych polskich lub płacenia rocznego od tych procentu po zł. 113 gr. 12»²⁹.

У другій половині XVIII ст. найбільшим селом залишався Дермань, де чисельність дворів постійно зростала, натомість інші монастирські села були невеликими поселеннями (див. *табл. 1*).

Таблиця 1
Кількість дворів та осіб у монастирських селах у другій половині XVIII ст.³⁰

Рік	Дермань		Кунин		Коршів		Мізочок	
	двори	особи	двори	особи	двори	особи	двори	особи
1758	–	–	20	–	8	–	–	–
1761	170	735	–	–	–	–	7	29
1762	175	797	26	93	15	45	7	29
1774	192	–	–	–	–	–	–	–
1784	–	–	19	–	14	–	–	–
1786	234	–	–	–	–	–	–	–
1788	–	–	20	–	16	–	–	–

У всіх цих поселеннях земля належала чернечому осередку, тільки він міг нею розпоряджатися. Так, у 1760 р. архимандрит, володимирський єпископ Пилип (Володкович) надав Іванові, зятю Петра Ясенюка, «лешник, або займище монастирське» з правом там побудуватися за умови виконання повинностей на користь обителі³¹. 1765 року цей же настоятель дозволив Грицькові Бельчуку продати сіножать Максиму Ковалишину-Фридриху³². У 1766 р. чернеча громада забрала поле Яцка

²⁹ ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 16, арк. 7.

³⁰ Складено за: Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Вольни... С. 6–7.

³¹ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Вольни... Приложение. № LIV. С. 88.

³² Там же. Приложение. № LXIII. С. 96.

Щоки, оскільки той, не віддавши позичених ще 1760 р. в Мартина Михалюка 15 злотих під заставу цієї земельної ділянки, фактично передав її Михалюку без санкції монастиря³³.

За розпорядженням архимандрита Олександра (Йодка) від 1763 р. підданим селянам заборонялося самостійно заставляти чи здавати в оренду поля, сінокоси і сади (під загрозою покарання 100 різками), продавати урожай, коней, волів, корів та інше рухоме майно, брати у борг гроші без дозволу монастиря; ремісники, «особливо каретники і колісники», не могли виконувати «сторонню» роботу на замовлення³⁴.

Усі селяни, в т. ч. й ремісники, сплачували десятину зі своїх доходів «за спасіння душі» («рго суга анімагум»), двічі на рік (навесні та восени) відбували шарварки (ремонтували дороги, греблі, монастирські стіни тощо) і поштову службу (забезпечували поштовий зв'язок між обителлю та Дубенським замком)³⁵. Вони повинні були з'являтися на «заорки», «закоски», зажинки, обжинки і толоки; возити на продаж монастирське зерно; давати на Різдво, Великдень і на свято свв. Петра і Павла курку; платити державні податки: подимне (сплачувалося з господарства нерозділеної або окремої малої родини) і гіберну (її стягували на королівських і церковних землях на утримування війська взимку)³⁶.

Основною повинністю монастирських селян була панщина. Число днів, які відробляло одне господарство, залежало від площі землі, якою воно володіло. Той, хто мав поле, яке можна було зорати за один, два чи три дні, працював на панщині відповідну кількість днів на тиждень (див. *табл. 2*)³⁷. Проте в другій половині XVIII ст. мешканці Дерманя не мали багато орної землі, тому домінував одноденний відробіток.

³³ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини... Приложение. № LXVI. С. 100.

³⁴ Там же. Приложение. № LV. С. 88–90.

³⁵ Там же. Приложение. № XLII. С. 72–75; № XLIX. С. 84–85.

³⁶ Там же. Приложение. № XLVIII. С. 83–84; № LVIII. С. 92–93.

³⁷ Там же. С. 18.

Натомість у Кунині та Коршеві переважала дво- і триденна панщина.

Таблиця 2

Кількість господарств у монастирських селах, які виконували панщину у другій половині XVIII ст.³⁸

Село, рік	Кількість господарств, які виконували панщину				Загалом господарств
	один день	півтора дня	два дні	три дні	
Дермань, 1761	102	–	15	3	120
Дермань, 1762	94	10	17	5	126
Дермань, 1774	115	12	22	2	151
Дермань, 1786	145	26	12	1	184
Кунин, 1758	9	–	3	7	19
Кунин, 1763	13	4	7	2	26
Кунин, 1781	4	–	11	4	19
Кунин, 1784	5	–	10	4	19
Коршів, 1758	1	–	1	6	8
Коршів, 1763	5	2	4	3	14
Коршів, 1781	–	8	2	2	12
Коршів, 1784	2	7	3	2	14

Від цієї повинності були звільнені селяни, які виконували певні функції в управлінні монастирськими фільварками

³⁸ Складено за: Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Вольни... С. 19.

(як-от отаман, гуменний чи лісничий) або надавали якісь послуги чернечій спільноті (кухари, лакеї, сторожі тощо). За свою роботу вони отримували певну винагороду. Наприклад, у другій половині XVIII ст. гуменному в Дермані давали одяг і взуття³⁹. Якщо в таких селян була земля, то з них стягувався грошовий чинш, розмір якого коливався від одного до кількох десятків злотих.

Ремісники (ковалі, теслі, гончарі, шевці, кравці та ін.) му-сили працювати на користь монастиря відповідно до своєї професії, а замість панщини платити чинш, а також державні податки – подимне та гіберну⁴⁰.

Особливу категорію становили т. зв. солтиси, що не підлягали монастирській юрисдикції, зобов'язані натомість служити як військові в Дубенському замку. Очевидно, це були колишні стрільці та гайдуки. Солтиси володіли ґрунтами: за рішенням сеймової комісії 1754–1756 рр. кожному з них виділялася земельна ділянка площею чотирьох четвертей (близько 19 десятин). Разом з іншими селянами вони користувалися спільними землями: лісами, вигонами тощо. Перед чернечим осередком солтиси все ж мали деякі повинності: вони сплачували високий чинш (у 1749 р. – 100 зл. із двору), віддавали хлібну й медову десятини, з'являлися на шарварки (відробітки, які не були точно визначені)⁴¹.

До цілком окремої категорії сільських мешканців належали представники єврейської спільноти. Особиста панщина для них була замінена чиншем у розмірі від 12 до 50 зл. Скажімо, 1758 р. з двох євреїв стягували по 50 зл., ще з двох – по 25, з одного – 16, з інших двох – по 12 зл., а один циркульник не платив нічого. У 1780 р. цей збір для одного єврея складав 50 зл.,

³⁹ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини... С. 23.

⁴⁰ Там же. Приложение. № LVIII. С. 92–93.

⁴¹ Там же. Приложение. № XLII. С. 72–73; № XLVIII. С. 83–84; № LXIX. С. 108–110.

а для решти шістьох – 25 зл.⁴² Крім того, за забій худоби кагал вносив т. зв. клочкове в сумі 80–90 зл. Із 1763 р. юдеї були звільнені від поштової служби з умовою сплати 40 зл. на рік від кагалу⁴³. З них також брали державний податок – подимне. Євреї були переважно шинкарями, орендуючи монастирські корчми за високу платню, а також крамарями і млинарями⁴⁴.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. доходи Дерманської обителі склалися з чиншу від селян та євреїв, оренди корчем і продажу напоїв, надходжень з монастирського господарства, плати за духовні треби та судових штрафів (див. табл. 3).

Таблиця 3

Доходи Дерманського монастиря у другій половині XVIII ст. (у злотих)⁴⁵

Рік	Статті доходів					Разом
	чинш із селян	чинш та інші збори з євреїв	очкове	орендна плата, відкупний доходи від продажу напоїв	господарські й церковні доходи, судові штрафи та ін.	
1	2	3	4	5	6	7
1751	471	198	–	670	–	2 714
1752	491	408	–	260	36	2 645
1762	178	120	–	50	296	2 085
1763	165	58	–	–	639	2 267
1765	189	174	–	3 759	2 128	7 683
1766	266	187	–	2 845	1 905	6 603

⁴² Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Вольни... С. 19.

⁴³ Там же. Приложение. № LVI. С. 90.

⁴⁴ Там же. Приложение. № LV.

⁴⁵ Складено за: Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Вольни... Приложение. С. 111.

1	2	3	4	5	6	7
1767	265	184	–	2 481	1 755	6 080
1768	299	186	–	2 930	6 998	11 808
1769	299	186	–	2 012	3 437	7 329
1770	299	166	–	5 662	3 066	10 588
1771	326	166	–	4 139	4 327	10 353
1772	322	152	–	3 710	3 557	9 028
1773	327	–	–	3 684	2 581	7 890
1774	387	201	–	3 510	3 916	9 389
1786	179	290	179	4 233	7 201	13 449
1787	170	366	183	9 061	6 034	17 144
1788	183	334	183	5 146	3 845	11 079
1789	116	256	196	6 161	8 130	17 525
1790	102	274	602	5 709	11 344	20 670

Як бачимо, значні прибутки чернеча громада отримувала від продажу напоїв – горілки і пива. Гуральні та пивоварні здавалися в оренду євреям. Орендна плата вносилася нерегулярно, тому за цією статтею доходів спостерігалися коливання. Духовні треби оплачувалися у грошовій та натуральній формах. Для прикладу, 1756 р. Миколай Товстий продав вола за 23 зл. і «віддав ці гроші за похорон і на месо» Івана Товстого⁴⁶.

У 1780-х рр. різко впав обсяг надходжень від чиншу селян, що могло бути зумовлено введенням панщини для ремісників і скороченням числа селян-чиншовиків. Тоді ж замість натуральної медової десятини із власників колодних вуликів («пнів») почали стягувати грошовий збір – т. зв. очкове.

В останні роки XVIII ст., коли Волинь була приєднана до Російської імперії, села Дермань, Кунин і Коршів перебували у власності монашої спільноти та генерал-лейтенанта коронного війська Міхала Любомирського (1752–1825), Мізочок – монастиря й «генерал-майора фон Сухтелена» (вочевидь, Петра Корнійовича Сухтелена (1751–1836), який вступив на російську

⁴⁶ Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волыни... Приложение. № LII. С. 87.

службу в 1783 р. і в 1789 р. здобув звання генерал-майора), а Білашевом володів генерал-лейтенант коронного війська Кшиштоф Дунін-Карвицький (1757–1813)⁴⁷. Хоча в той період на Волині відбувався активний процес навернення уніатів на православ'я, цей чернечий осередок залишався василіанським (у ньому налічувалося 8 іноків). У середині 1795 р. на короткий час майно обителі секвестрували за підтримку Унійної Церкви⁴⁸.

Із чотирьох сіл Дермань був найбільшим поселенням, де мешкало понад дві тисячі осіб, половину з яких становили монастирські піддані (див. *табл. 4*). Подібна пропорція підданства простежується і в Коршеві та Мізочку, тоді як у Кунині монастиреві належала лише п'ята частина селян (див. *табл. 4*). Загалом у чотирьох селах в юрисдикції обителі нараховувалося 1 366 осіб обох статей. Ці селяни виконували дво- або триденну панщину; урожай зернових був низьким – всього сам-2⁴⁹.

Таблиця 4
Населення сіл Дерманського монастиря в 1798 р.
(особи обох статей)⁵⁰

Село	Число дворів	Становий поділ						Загальна кількість населення
		селяни		міщани	шляхтичі	«вільні люди»	духовні особи	
		монастирські	приватновласницькі					
Дермань	322	1 124	842	38	66	30	8	2 108
Кунин	117	150	579	12	12	11	8	772
Коршів	33	92	103	3	–	–	–	198
Мізочок	19	42	51	2	5	7	–	107

⁴⁷ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. ВУА, д. 18653, ч. 3, л. 3 об.–4.

⁴⁸ Wołyńskiak [Giżycki J. M.]. Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskim. Kraków, 1905. S. 14–15.

⁴⁹ РГВИА, ф. ВУА, д. 18653, ч. 3, л. 4.

⁵⁰ Складено за: РГВИА, ф. ВУА, д. 18653, ч. 3, л. 3 об.–4.

На початку XIX ст. (за візитацією 1804 р.) в Дермані було 6 ченців. Їхня громада все ще володіла половинами чотирьох сіл (Дерманя, Кунина, Коршова й Мізочка), що включали 220 дворів, три корчми, два млини та цегельню, а її річний дохід обчислювався 11 245 зл.⁵¹

Згідно з даними Римо-католицької духовної колегії (головного органу церковного управління католиків у Росії), 1805 р. Дерманський монастир був власником 737 «ревізських душ» (селян-кріпаків чоловічої статі), 70 волок землі (станом на 1821 р. – 131 десятина⁵²) та 655 рублів фондушевого капіталу⁵³. При чернечому осередкові існувала парафія, принаймні до 1821 р.⁵⁴ Відомо, що на 1803 р. вона налічувала всього 58 парафіян⁵⁵.

У серпні 1821 р. волинський православний єпископ Стефан (Романовський) звернувся до Синоду з проханням передати Православній церкві Почаївську або Дерманську обитель, оскільки згорів Острозький Преображенський монастир, де розташовувалися єпископська резиденція, консисторія, семінарія та духовна школа. Унійний митрополит Йосафат (Булгак), відповідаючи Синодові, писав, що не можна передавати жоден із монастирів. Щодо Дерманя він наголосив, що хоча монастирська будівля є двоповерхова і в ній перебуває тільки 6 іноків, однак для розміщення всіх інституцій Волинської православної єпархії, про які йдеться владиці Стефану, не підходить. Монастирський комплекс має малу церкву і лише

⁵¹ Wołyniak [Giżycki J. M.]. Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskim. S. 15–16.

⁵² Лось В. Василянські монастирі як основна опора унії на Волині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Житомир* – 1 120. Житомир, 2004. С. 240.

⁵³ Radwan M., SCJ. Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839. *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 2000. T. 93. S. 164–165.

⁵⁴ Wołyniak [Giżycki J. M.]. Resztki unii na Wołyniu w XIX wieku na podstawie pamiątek Siemaszki i innych źródeł oficjalnych. Poznań, 1912. S. 36.

⁵⁵ Radwan M., SCJ. Kościół greko-katolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku. Lublin, 2003. S. 157.

20 келій, бракує приміщень для архіву, консисторії, бібліотеки, школи. До того ж обитель є архимандритською, а архимандрита призначає імператор довічно, тому його не вдасться усунути. Додатковим аргументом мало стати нагадування про зобов'язання місцевих монахів надавати фінансову допомогу Кременецькому ліцею й Головній семінарії у Вільні (щорічно туди надсилалося, відповідно, 750 і 50 рублів сріблом)⁵⁶.

Незважаючи на це, вже 21 листопада 1821 р. імператор підписав указ про передачу Дерманського монастиря Православній церкві. Мотивувалося таке рішення тим, що князь Костянтин Острозький заснував обитель для «ченців Східної церкви». За цим указом місцевих василіан необхідно було перевести до інших чернечих спільнот, а їхнього очільника – «на першу архимандричу вакансію, яка відкриється». Монастир переходив православному духовенству з усім майном і фондушевим капіталом. Нерухомість передавалася у власність держави, а прибутки від неї призначалися на утримання обителі й духовних шкіл Волинської православної єпархії. Зазначалося також, що дерманська монаша громада може й надалі надавати фінансову підтримку згаданим семінарії та ліцею, «якщо неможливо буде обійтися цим закладам без такої допомоги»⁵⁷. З огляду на поважний вік (понад 70 років), архимандрита Теодосія (Гойжевського) не перевели на нове місце, а виділили йому пенсію (1 000 рублів асигнаціями), яка виплачувалася до кінця 1823 р. Останні дні свого життя він провів у василіанському осередку в Почаєві, де й помер 1825 р.⁵⁸

⁵⁶ Radwan M., SCJ. Bazylianie w zaborze rosyjskium w latach 1795–1839... S. 192–193.

⁵⁷ Об отдаче Дерманского монастыря, находящегося в Вольнской губернии в Дубенском повете, в ведение греко-российского духовенства со всею церковною принадлежностью и капиталами. Именной [указ], данный Сенату. 1821. Ноября 21. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 37. № 28812. С. 917.

⁵⁸ Иерофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. Почаев, 1873. № 8. С. 292.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. – в перших десятиліттях XIX ст. матеріальне забезпечення Дерманського Святотроїцького монастиря формували маєтки, відписані ще в XVI ст. його патронами – князями Острозькими (Костянтином Івановичем та його сином Василем-Костянтином). 1778 року, внаслідок тривалого судового процесу, ця чернеча спільнота втратила половину свого нерухомого майна. Попри це, ще на початку XIX ст. монастир у Дермані залишався одним з найбагатших з-поміж усіх василіанських осередків, чим привертав увагу російської влади, що саме утверджувалася на Волині.

Ольга МИХАЙЛИШИН

ДО ІСТОРИЇ РЕЗИДЕНЦІЇ ДУНІНИХ-КАРВИЦЬКИХ У МІЗОЧІ

Як відомо, апогей створення резиденцій магнатів і шляхти на землях Волині припав на другу половину XVIII – початок XIX ст. В активно розбудовуваних маєтках формувались архітектурні ансамблі та комплекси споруд житлового й господарського призначення, що символізували соціальний статус власника, демонстрували зв'язок з європейською культурною традицією та рівень розуміння й адаптації відповідних цінностей і стилю життя, а також відображали зміни суспільних умов.

Маєток Дуніних-Карвицьких у Мізочі Рівненської області з унікальним палацово-парковим ансамблем є доволі показовою волинською резиденцією¹, формування якої вплинуло на просторово-функціональний розвиток цього містечка.

Низка історико-краєзнавчих публікацій, що походять із другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., дають змогу охарактеризувати цю резиденцію в контексті архітектурно-просторового середовища Мізоча, його масштабів, соціокультурного образу, економічного стану тощо.

Одна з перших систематизованих розвідок про Мізоч, опублікована Юзефом Дуніним-Карвицьким у багатотомному виданні «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських регіонів», свідчить, що в 1885 р. містечко було досить великим (з населенням 1 795 осіб), мало всі

¹ Про неї в контексті волинських палацових комплексів другої половини XVIII – XIX ст. див.: Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть. Київ, 2000. С. 19, 26, 38, 43, 53, 57–58, 80–83, 88–89, 178.

атрибути поселення, що розвивалося як центр виробництва і промисловості. У ньому функціонували бровар, майстерня з вичинки шкір, а з 1875 р. в маєтку запрацював цукровий завод, поява якого значно пожвавила місцеве економічне життя. На статус Мізоча як торговельного осередку вказувало право на проведення 12 ярмарків на рік, де «важливим пунктом торгівлі була смола»². Потужна виробнича складова стає об'єктивною необхідністю «виживання старої аристократії» й водночас відповіддю на виклики індустріального суспільства – типовою особливістю життя в маєтках починаючи із середини ХІХ ст. Крім цього, в містечку діяла двокласна школа (з 1803 р.), аптека, тут також мешкав лікар.

За даними, які наводить Олександр Цинкаловський, по завершенню першої декади ХХ ст. кількість жителів Мізоча суттєво зросла (станом на 1911 р. – 2 942 особи), а інфраструктура – розбудувалася, що, безумовно, засвідчило успішність роботи заснованих раніше і нових підприємств, а також інтегрованість в економічне життя Волинської губернії. Містечко стало центром волості, у ньому розташовувалися міщанська управа, пошта, телеграф, земські амбулаторія й поштова станція, акцизний дозір, склад сільськогосподарських машин, працювали 22 крамниці, два аптечні склади, дантист, гуральня Дуніна-Карвицького та горілчаний магазин, шинок, провадилося навчання у двокласній школі, щорічно відбувалося 10 ярмарків³.

Структура населення Мізоча, як і більшості міст та містечок Волині, була етнічно строкатою. Невід'ємними атрибутами і символами збалансованого співжиття місцевих українців, поляків, євреїв стали, відповідно, православна церква Різдва Пресвятої Богородиці (дерев'яна, одноверха і з дзвіницею, спо-

² J. D. K. [Karwicki-Dunin J.]. Mizocz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1885. Т. 6. S. 513.

³ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.). Вінніпег, 1986. Т. 2. С. 88.

руджена в 1878 р. коштом парафіян) (а до неї – давня церква з 1748 р.)⁴, філіальний костел Св. Яна Непомука (цю святиню почав зводити близько 1795 р. Кшиштоф Дунін-Карвицький, а завершив його син Казимир у першій половині 1830-х рр.; згодом це родинна усипальниця Дуніних-Карвицьких)⁵ і синагога (дозвіл на будівництво наданий 1774 р.)⁶. Ці архітектурні маркери інформували про віросповідання власників (костел), про толерування ними конфесійної належності автохтонного населення і/або державної релігії – православ'я (церква) і про численність єврейської етнічної меншини (синагога).

Проте головним архітектурно-просторовим об'єктом Мізоча була резиденція власників, формування якої розпочалося в останній чверті XVIII ст., ще за часів Юзефа-Каетана Дуніна-Карвицького та його сина Кшиштофа. Принагідно зазначимо, що саме завдяки зусиллям першого з них у 1761 р. Мізоч отримав магдебурзьке право і перетворився на міський осередок локального значення⁷.

На жаль, наразі не віднайдено проектної документації стосовно розпланування палацово-паркового ансамблю та будівель на його території. А отже, неможливо встановити їх авторство. Доведеним фактом є тільки участь у творенні палацового парку знаного в Речі Посполитій майстра садово-паркового мистецтва ірландського походження Діонісія Міклера (Деніса Макклера), який у кінці XVIII – першій третині XIX ст. заклав на Волині та Поділлі понад сорок таких об'єктів⁸. Про планувальну струк-

⁴ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 916–917.

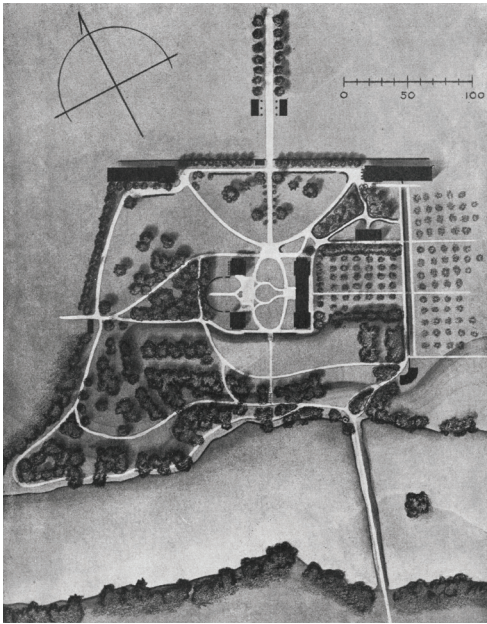
⁵ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. 2-е wyd., przejrzone i uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. Т. 5: Województwo wołyńskie. S. 253.

⁶ J. D. K. [Karwicki-Dunin J.]. Mizocz... S. 513.

⁷ Фелонюк А. Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині. Рівне, 2011. С. 4–5.

⁸ Детальніше про Д. Міклера див.: Родичкіна О., Родичкін І. Майстер садово-паркового мистецтва: життя і творчість Діонісія Міклера в

туру можемо скласти уявлення за достатньо детальним кресленням (показані всі споруди, що входили до складу ансамблю на момент фіксації), виконаним наприкінці 1930-х рр. відомим польським дослідником паркобудування Герардом Цьолеком (на той період – викладачем архітектурного факультету Варшавської політехніки) та його асистенткою Катажиною Желеховською. Результати масштабної роботи, спрямованої на інвентаризацію 26 волинських парків, було оприлюднено 1939 р. у формі розгорнутої статті на шпальтах часопису «*Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*» та, окремо, у вигляді брошури⁹.

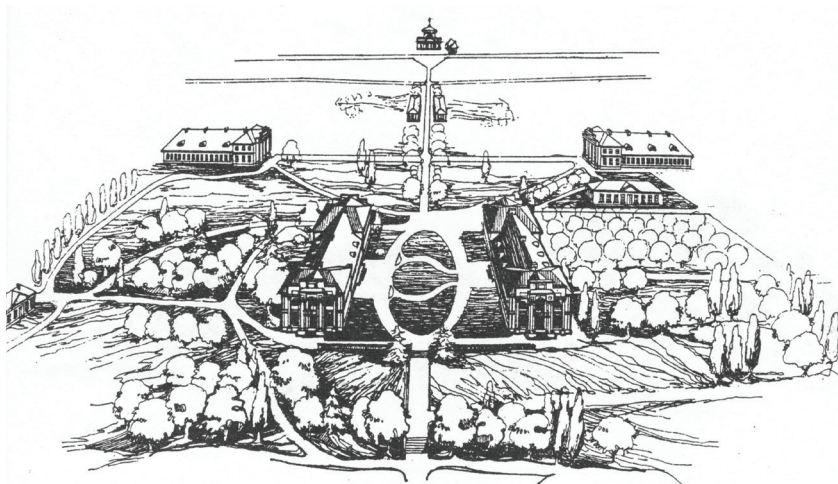

Гл. 1. Кресленник палацово-паркового ансамблю Г. Цьолека і К. Желеховської 1939 р.

За класицистичною традицією, загальна композиція ансамблю підпорядкована осі симетрії, функцію якої виконувала липова алея, що поєднувала комплекс палацових будівель і костел. Парадність відкритого партеру, як і передпалацового двору, підкреслювали алеї напівциркульного контуру, котрі пов'язували основні споруди ансамблю в єдине ціле. Симетрично розміщені кордегарди, флігелі (офіцини), західне і східне палацові

Україні. *Архітектура України*. Київ, 1992. № 3. С. 33–39; Bove P. Art and Nature: The Polish and Ukrainian Gardens of Denis McClair. *Irish Arts Review Yearbook*. 2002. Vol. 18. P. 170–184.

⁹ Żelechowska K., Ciołek G. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. Warszawa, 1939. Nr 1 (Marzec). S. 19–46.

Іл. 2. Загальний вигляд палацово-паркового ансамблю.
Графічна реконструкція О. Михайлишин

крила (перше призначалося для гостей, а друге – для проживання власників) формували парадний простір перед так і не зведеним головним палацовим корпусом. Комплекс будівель локалізувався на верхній терасі природного плато, яку обмежувала балюстрада, звідки відкривався чудовий вид на став, утворений водами річки Стубелки, і на протилежний берег, де існував парковий звіринець. На двох нижніх терасах, що були на крутосхилі, розкинувся пейзажний парк: м'які, звивисті контури алей і доріжок наслідували пластику рельєфу, дозволяючи то занурюватись у гущавину дерев, то виходити на яскраво освітлені галявини, відкриті сонцю.

Загалом парк можна характеризувати як видовий: через поєднання регулярних класицистичних прийомів розпланування з елементами вільної композиції вибудовувалася своєрідна система паркових «картин», що змінювали одна одну під час прогулянок. Такі підходи нерідко використовувалися для створення пейзажних романтичних парків межі XVIII–XIX ст., до числа яких належав і мізоцький. Зазвичай на їхній території поставали

малі архітектурні форми, різні споруди, здатні викликати певний настрій, ті чи інші емоції. Декілька таких об'єктів наповнювали змістом композиції й у мізоцькому парку. Зокрема, відома своїм захопленням і знанням «різних способів закладання садів»¹⁰ княгиня Ізабелла Чарторийська залишила згадку про своє перебування в Мізочі й несподіванку для господаря – генерала коронних військ Кшиштофа Дуніна-Карвицького – невеликий кам'яний грот¹¹. У відповідь на модні в той час тенденції вирощування в парках резиденцій екзотичних рослин, неподалік ставка з'явилася неоготичної стилістики й оригінальної конфігурації (у чверть кола) оранжерея. Використання елементів неоготики в архітектурному вирішенні її головного фасаду (високі стрілчасті вікна) підтверджувало вплив ідей європейського романтизму.

Іл. 3. Сучасний вигляд парку. Кадр відео «Мізоч» з YouTube каналу Олега Дацюка. 2018 р.

Водночас залишалось актуальним і функціональне зонування паркової території. У східній частині, за одним із житлових корпусів резиденції, ріс фруктовий сад, який займав досить велику площу.

¹⁰ C[zartoryska] I. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. Wrocław, 1805. XII, 66 s.

¹¹ J. K. [Dunin-Karwicki J.]. Mizocz. Ziemia. Warszawa; Lwów, 1914. 18 kwietnia. Nr 16. S. 249–250.

Іл. 4. Грот над ставом. Справа вгорі руїни східного крила палацу. 17 червня 1951 р. Фото зі збірки Мізоцької бібліотеки

терасу, окреслену балюстрадою. Таким чином палацовий двір набув складної форми, а композиція будівель – унікальності. З огляду на те, що передбачалося сприйняття ансамблю головних будівель резиденції Дуніних-Карвицьких з великої віддалі, зокрема й із протилежного берега річки або з греблі, яка з'єднувала дві частини мізоцького парку, оригінально було вирішено торцеві (південні) фасади крил палацу. До кожного з них приставлено потужний чотириколонний портик великого тосканського

Гра світла і тіні паркових ландшафтів на південному схилі, на якому був розпланований парк, ще більше увиразнювала урочистість і монументальність класицистичної архітектури житлових павільйонів. На момент досліджень резиденції наприкінці 1930-х рр., про які вже йшлося, повністю збереглися усі її компоненти, крім західного корпусу, що постраждав від пожежі у дні Першої світової війни¹². Від нього залишилися тільки два фланкувальні ризаліти, простір між якими був перетворений на

¹² Żelechowska K., Ciołek G. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia... S. 32.

ордеру, що ніс на собі масивний аттик. Аналогічно, портиками, були оформлені фасади, звернені в сторону в'їзної брами на територію резиденції.

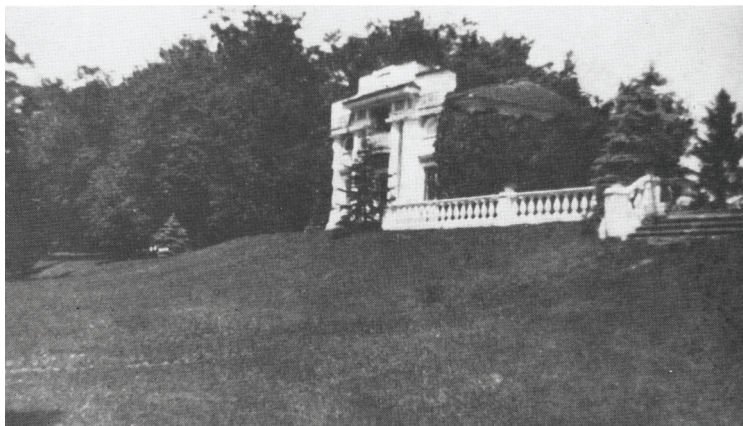
Іл. 5. Руїни оранжереї. 1 вересня 2019 р. Фото Андрія Фелонюка

За інформацією, яку подає Роман Афтанази, у східному павільйоні розташовувалась оздоблена ліпниною бальна зала з балконом для оркестру. Всі інші приміщення виглядали набагато скромніше, не маючи якогось особливого декорування¹³. Численні реконструкції протягом ХІХ ст. були спрямовані на краще пристосування будівель до проживання.

Як і в кожній подібній до цієї резиденції, в Мізочі існувала родинна картинна галерея, зберігалася також колекція давніх документів, пов'язаних із представниками родини Малаховських, з котрої походила Францішка – дружина Кшиштофа Дуніна-Карвицького. Гордістю була бібліотека з великою збіркою географічних мап, рукописів, листів визначних історичних діячів, зосібна Тадеуша Костюшка.

¹³ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej... S. 250.

Однак цей палацово-парковий ансамбль не пережив Другої світової війни. Його будинки згоріли внаслідок гарматного обстрілу під час другого нападу на Мізоч підрозділів УПА в листопаді 1943 р.¹⁴; рештки споруд розібрано в 1950-х рр. Майже повністю втрачено й цінні історичні збірки¹⁵. До наших днів дійшли тільки сам парк, руїни неоготичної оранжереї, південний павільйон західного крила палацу і фрагмент балюстради. Немає вже нині й цукрового заводу – цього унікального за своїм масштабом на Волині промислового об'єкта. Натомість і надалі виконують свою сакральну функцію колишній костел, переданий у користування православної громаді, та церква. Щоправда, обидві будівлі зазнали архітектурно-стилістичних реконструкцій і модернізації, що помітно знівельовало автентику їхнього образу.

Лл. 6. Південний фасад західного крила палацу (до 1939 р.).
Фото з книги Романа Афтаназі

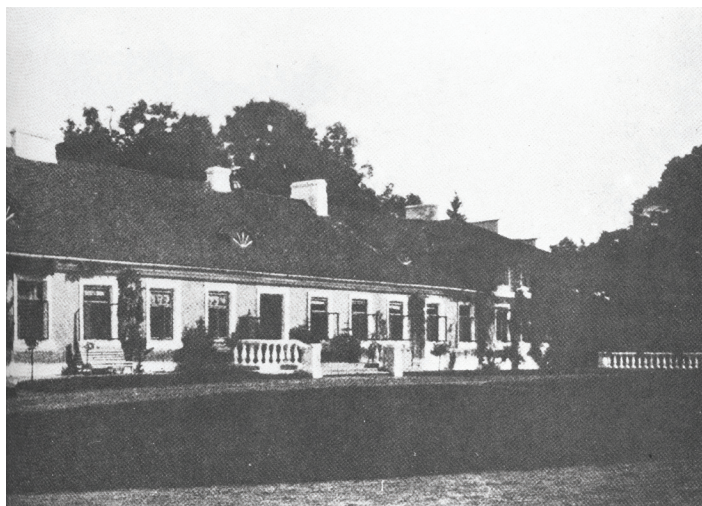
¹⁴ Андрощук-«Вороний» М. Спогади повстанця / ред. І. Марчук. Торонто; Львів, 2011. С. 59.

¹⁵ Кілька картин з палацу Дуніних-Карвицьких тепер зберігаються в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Див.: Масяєва А. Портрети родини Карвицьких-Дуніних з Мізоча (Спроба атрибуції). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2010. Вип. 7. С. 194–198.

*Іл. 7. Північний фасад західного крила палацу (до 1939 р.).
Фото з книги Романа Афтаназі*

Сьогодні залишається лише сподіватися, що історико-архітектурна й містобудівна спадщина Мізоча спонукатиме фахівців до пошуку форм її збереження, дослідження та популяризації.

*Іл. 8. Східне крило палацу (до 1939 р.).
Фото з книги Романа Афтаназі*

*Іл. 9. Південний павільйон західного крила палацу. 18 квітня 2009 р.
Фото Андрія Фелонюка*

*Іл. 10. Фрагмент балюстради. 18 квітня 2009 р.
Фото Андрія Фелонюка*

Руслана ДАВИДЮК

ПРОСВІТЯНСЬКІ ОСЕРЕДКИ В МІЗОЦЬКІЙ ГМІНІ: ОБСТАВИНИ УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Події Української революції 1917–1921 рр. суттєво вплинули на розвиток національної самосвідомості населення Волині, а рушієм поживавлення культурно-освітнього життя краю стало товариство «Просвіта». Спершу його осередки виникали стихійно, з ініціативи українізованих вояків, місцевої інтелігенції. Згодом вони здобули підтримку Української центральної ради (УЦР), ними опікувався позашкільний відділ Генерального секретаріату освіти, а на місцях – відділи повітових земських управ. Наприкінці 1917 р. кількість осередків «Просвіти» на Волині перевищувала 60¹. Для прикладу, в с. Дермань такий осередок був утворений 1918 р., але, вірогідно, довго не проіснував. Товариство сприяло консолідації українців, пробудженню їх національної свідомості, однак у складних умовах воєнного часу та кількаразової зміни влади на Волині впродовж 1917–1921 рр. його структури в одних місцевостях поставали, а в інших занепадали.

Після приєднання, згідно з Ризьким мирним договором 1921 р., регіону до Польщі, у Волинському воєводстві, попри тиск і заборони, починають формуватися повітові «Просвіти», кожна з яких мала окремий статут і право відкривати

¹ Малюта О. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша половина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. С. 16; Дем'янюк О. Діяльність осередків «Просвіти» в добу Директорії УНР (1918–1921 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3. С. 22.

філії по селах. На кінець 1927 р. у воєводстві функціонувало вісім повітових «Просвіт»².

Незважаючи на це, ситуація в селах була непростою. Пилип Павлюк писав: «Село Дермань – село багате і велике, до 5. 000 населення. Мати-природа не була скупкою для Дермані, вона обдарувала це село усім, чим тільки може обдарувати людину. [...] Та що з того, коли Дермань бідна духовно, коли бідна свідомістю свого власного добробуту, коли безрадна?! [...] Нема тут читальні, ні навіть натяку на яке-небудь гуртово-громадське життя нема»³.

Чи не першими будителями культурної активності в селянському середовищі ставали драматичні гуртки і хори. Так, на 1921 р. у Дермані діяв драматичний гурток, режисером якого був Іван Мартинюк, а також церковний хор і гурток духових інструментів під керівництвом дяка Святотроїцької парафіяльної церкви Івана Аркадієва, до якого залучалася сільська молодь. Вплив на мистецьке життя краю мав танцівник Василь Авраменко, котрий ще в таборах інтернованих вояків Армії УНР організував українську хореографічну трупку та школу⁴. Створивши пересувну школу українського народного танцю, В. Авраменко спричинився до заснування її філій на Волині. Серед інструкторів, що одержали свідоцтво цієї школи, був Улас Самчук. Він у 1925–1926 рр. улаштував хореографічні курси в Дермані⁵, які відвідувало 25 осіб⁶.

² Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 464.

³ Павлюк П. Дермань – на Волині. *Господарсько-кооперативний часопис*. Львів, 1926. 21 квітня. Ч. 17. С. 3.

⁴ Авраменко на Волині і Холмщині (Ковель, Луцьк, Рівне, Межиріччя, Кремінець, Дермань, Гребінне, Клевань). *Театральне мистецтво*. Львів, 1923. Вип. 9–10. С. 26, 27.

⁵ Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. Вид. 3-тє. Вінніпег, 1980. С. 177–178.

⁶ Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Рівне, 2004. С. 19–20.

Сприяла культурно-освітньому розвитку села й Дерманська вчительська семінарія, організована за рішенням Міністерства народної освіти УНР 1 січня 1919 р. на базі виведеної з-під підпорядкування архимандрита Дерманського монастиря церковно-учительської школи. Викладали в ній губернський комісар освіти УНР Михайло Черкавський, що студіював історію та філологію у Варшавському університеті, а після революційних подій 1905 р. перевівся до Петербурзького університету; Афіноген Павлюк, який також навчався в Петербурзі; Павло Артем'юк, випускник Вищого вчительського інституту у Вільні. Хоча, як зазначалося на сторінках газети «Наш голос», «старі семінарські діячі знову намагалися провести вчителі того ж самого п. [Василя] Левіцького», «вчителя історії, малярса», який «голосно кричав і кричить, що “ні юридическі, ні історическі, ні фактическі – таковоі України не било, нет і бить не может”», а на виборах директора «хотіли провести кандидатуру [Михайла] Кедрова, “в’ятського українця”, який цікавився своїм “фотографічним” закладом та “крамничкою” більше, ніж справами семінарії». Коли ж реалізувати ці задуми не вдалося, тоді домоглися, щоб М. Черкавського було призначено тимчасово виконуючим обов’язки директора⁷.

18 серпня 1921 р. шкільний кураторіум Волинського округу в Луцьку не продовжив концесії на діяльність цієї семінарії, про що повідомив педагогічну раду через директора Михайла Кедрова⁸. Причин називалося декілька: педагогічну раду звинувачували в порушенні приписів, ухвалі екзаменувати екстернів та видавати їм свідоцтва про закінчення закладу, прийнятті до нього учнів з-за кордону. До того ж 1 квітня 1921 р. педагогічна рада обрала нового директора семінарії –

⁷ Р-кий. Отрута молодого життя. *Наш голос*. Луцьк, 1921. 17 квітня. Ч. 15. С. 5–6.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 309, оп. 2, спр. 267, арк. 16–17.

М. Черкавського, який обійняв свою посаду без державної санкції⁹. Польська влада не могла затвердити обрання директором учителя, що послідовно відстоював українські позиції у шкільництві, був помітною фігурою в національному громадському русі¹⁰.

Отож на місці Дерманської вчительської семінарії було відкрито Приватну жіночу духовну гімназію. Призначений пізніше, у вересні 1927 р., директором цієї гімназії Сергій Бачинський (уродженець Катеринослава, отримав освіту на математичному факультеті університету в Парижі та в агрономічному інституті в Тулузі, згодом декан, завідувач кафедри Українського державного університету в Кам'янці-Подільському, секретар Ради Республіки) свого часу нотував: «Дермань – найбільше село Західної України, і при цьому найбільш неспокійне. Середня школа в селі існувала – до мого приїзду – близько 120 років і розташовувалась тоді в двох великих будинках, що належать Волинській консисторії (чи православному монастиреві в Дермані)»¹¹. Намагаючись реформувати заклад, С. Бачинський зрозумів, що потрапив у вир протистояння між польським міністерством освіти і главою Православної церкви Польщі Діонісієм (Валединським), позаяк митрополит хотів посилити релігійне виховання молоді, а міністерство намагалось перетворити школу, яка за мовою викладання була українською, на польську, *коадюкаційну* й агрономічну. З огляду на такі обставини, С. Бачинський вирішив піти зі своєї керівної посади, хоча потім і визнавав, що «вчинив неправильно, так як міг цілком усунути впливи духовної влади, а в боротьбі з міністерством мати за собою все населення Дерманя, яке напевно б мене у всьому підтримувало. У школі я організував кілька десятків лекцій, концертів, на яких бувало дуже багато народу»¹².

⁹ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 267, арк. 22.

¹⁰ Михайло Черкавський. *Тризуб*. Париж, 1929. 1 грудня. Ч. 49. С. 4.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ, Київ), ф. 6 (Р), спр. 69848, т. 2, арк. 13–13 зв.

¹² Там само.

Із поліційних звітів довідуємося, що в 1925–1926 рр. дерманська філія «Просвіти» опинилася у сфері впливу Української народної партії (УНП)¹³, заснованої колишнім командувачем Північної групи військ УНР, організатором у квітні 1919 р. виступу проти Симона Петлюри, Володимиром Оскілкою, який раніше «витримав іспит на вчителя грамоти у Дерманській церковно-учительській школі»¹⁴. Зростання підтримки мешканцями села УНП було зумовлене неприйняттям ними прокомуністичних ідей у «Просвіті»¹⁵. Стараннями прихильників В. Оскілка проводилися зібрання, на яких йшлося про впровадження української мови у школах, закладання в м. Рівному українського кооперативного банку. У Дермані та низці інших сіл Здолбунівського повіту в березні 1926 р. відбулися творчі вечори з нагоди Шевченківських днів¹⁶. Проте після вбивства отамана В. Оскілка більшовицькими агентами УНП зникла з політичної мапи регіону й усі ці процеси припинилися.

У Волинському воєводстві на 1927–1928 рр. близько половини членів «Просвіти» були прихильниками ліворадикальної партії «Сельроб». Філія товариства в Дермані вирізнялася з-поміж інших восьми існуючих тоді в Здолбунівському повіті осередків тим, що перебувала поза впливом цієї партії та її очільника, композитора і сенатора Сергія Козицького¹⁷. У 1928 р. роботу дерманського просвітнього осередку, як і все культурно-освітнє життя села, активізували прибулі до Приватної жіночої духовної гімназії вчителі Антін Огій і Софія Орловська, які здобули освіту в Чехословаччині. С. Орловська емігрувала до Польщі з Поділля в 1922 р., разом із сестрою Оленою та її чоловіком, відомим просвітянином, секретарем

¹³ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 18, спр. 107, арк. 1.

¹⁴ Проти єдиного фронту. *Діло*. Львів, 1924. 13 грудня. Ч. 277. С. 4.

¹⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 107, арк. 1.

¹⁶ Там само, ф. 33, оп. 4, спр. 17, арк. 176, 236.

¹⁷ Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 56, спр. 4376, арк. 12–12 зв.

рівненської «Просвіти» Антоном Кентржинським. Осіла в Рівному, де вчителювала і працювала у «Просвіті». 1923 року виїхала до Чехословаччини, де вступила до Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі на відділення філології¹⁸. Повернувшись після навчання на Волинь, потрапила під нагляд польської поліції через підозру щодо участі у празьких студентських організаціях. Довести цього поліція не змогла, але суголосність її поглядів із позицією організованого українського студентства Чехословаччини була очевидною¹⁹.

Антін Огій, уродженець с. Зарів'я, що поблизу м. Корця, після служби в Армії УНР і лікування внаслідок контузії, повернувся до рідного містечка, де долучився до роботи місцевого осередку «Просвіти». З 1923 р. – у Празі, закінчив уже згаданий педагогічний інститут²⁰. Будучи прихильником Микити Шаповала, поділяв ідеї закордонної групи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і поширював їх на Волині, зокрема і в дерманській «Просвіті»²¹. Із закриттям улітку 1929 р. Приватної жіночої духовної гімназії А. Огій (як і С. Орловська) впродовж року викладав у Рівненській українській приватній гімназії, співпрацював із спецслужбою УНР,

¹⁸ Národní archive, Ruske a ukrajinske emigrantske spolky a organizace v CSR, Praha, Podebrady. inv. č. sign. / č. j. obsah datace ukl. j. Ukrajinský hromadský komitét v ČSR se sídlem v Praze (RUESO) 1921–1925, 489 Dotazníky členů Ukrajinského hromadského komitétu v ČSR (později Ukrajinského komitétu v ČSR), řazené podle evidenčních čísel spolku, 4301–4550, 1921–1935 ka 89, Reprodukce 189 [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <http://www.badatelna.eu/fond/982/inventar/?fbclid=IwAR1Mr3SJaWHGhYrkWmAtJ65arUhAubz001YzuZd9acS3TZkVuYAhBYOVqk8> [21. 02. 2021].

¹⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1275, арк. 24, 44.

²⁰ Národní archive, Ruske a ukrajinske emigrantske spolky a organizace v CSR... Reprodukce 22 [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <http://www.badatelna.eu/fond/982/inventar/?fbclid=IwAR1Mr3SJaWHGhYrkWmAtJ65arUhAubz001YzuZd9acS3TZkVuYAhBYOVqk8> [21. 02. 2021].

²¹ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України), ф. 1, спр. 12617, т. 8, арк. 23.

очолюваною полковником Іваном Литвиненком²². У 1932 р. став одним із засновників «Просвітянської хати» в Корці²³.

У квітні 1929 р. на зібранні осередку «Просвіти» с. Дермань обрано управу в такому складі: голова Йона Мартинюк, секретар Іван Кравчук, скарбник Євген Кальчук, а також ревізійну комісію – Антін Довбенко, Василь Рудий, Лідія Кравчук. Присутніми на цих зборах були вже названий учитель духовної гімназії Антін Огій, два студенти Варшавського університету та один – Львівського. На той час дерманський просвітянський осередок налічував близько 25 осіб²⁴.

У 1932 р. філія «Просвіти» в Дермані, керована Іваном Мартинюком, при заступництві Євгена Кальчука та секретарюванні Івана Кравчука, вже належала до найбільших у Здолбунівському повіті (нараховувала 84 дійсних члени)²⁵.

Просвітницьку активність краю в 30-ті рр. ХХ ст. детермінували різні чинники, найважливішим з яких була регіональна національна політика польської влади, у т. ч. десятилітній «волинський експеримент» (1928–1938 рр.) воєводи Генрика Юзевського, покликаний налагодити «українсько-польське співжиття». Суттєвий складник політики воєводи – «сокальський кордон» – мав розірвати зв'язок Волині із Східною Галичиною. В умовах «волинського експерименту» посилювався тиск на «Просвіту», що врешті-решт призвело до її закриття. Утворений по ліквідації осередків цього товариства культурно-освітній вакуум заповнили провладні українські інституції – «Просвітянські хати» в селах та «Рідні хати» в містах. Нові організації формувалися як культурно-освітні філії проурядової регіональної політичної партії «Волинське україн-

²² ГДА СЗР України, ф. 1, спр. 12617, т. 5, арк. 106.

²³ Просвітянська Хата у Корці. *Українська нива*. Луцьк, 1933. 1 червня. Ч. 20. С. 2.

²⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 41, т. 3, арк. 28 зв.

²⁵ Манько М. Острозька «Просвіта» і її сільські філії в 1920–1930-х роках. *Просвітянське століття Рівненщини: наукові статті, спогади / упоряд. І. Ветров, З. Дідич. Дрогобич, 2018. С. 699.*

ське об'єднання» (ВУО), установчий конгрес якої відбувся 29 червня 1931 р.²⁶ ВУО очолили наддніпрянські емігранти, колишні соратники С. Петлюри, що визнавали доцільність Варшавської угоди 1920 р. і були налаштовані на подальшу співпрацю з польською владою.

У тому ж 1931 р. виникли перші «Просвітянські хати», а Волинське воєводське управління затвердило регулямін (статут) «Просвітянських хат ВУО»²⁷. Для реєстрації організації потрібно було зібрати не менше як 15 підписів. Усі її члени підписували спеціальну декларацію, що означало їхню автоматичну належність до ВУО²⁸.

Число «Просвітянських хат» росло одночасно зі зменшенням кількості «Просвіт», що відповідало планам Г. Юзевського. «Нині на Волині маємо 22 “Просвітянські хати”. [...] Припускаю, що протягом року їх чисельність зросте до 50», – інформував у звіті за 1933 р. волинський воєвода²⁹. «Просвітянські хати» зосереджувалися переважно в центральних повітах воєводства: станом на 18 грудня 1935 р. вони функціонували у 27 селах Рівненського повіту³⁰. Наступного 1936 р. на території Здолбунівського повіту було 17 осередків³¹. Найбільше ж їх зафіксовано 1937 р. в Рівненському повіті – 53³².

Метою діяльності «Просвітянських хат» визначалося провадження культурно-освітньої роботи, спільне українсько-польське представництво в місцевих установах, розповсюдження українських книг і періодичних видань, відкриття бібліотек, читалень тощо. Ці осередки організовували святкування з нагоди

²⁶ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 198, оп. 1, спр. 5, арк. 1–12.

²⁷ Там само, арк. 107.

²⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 6 (Р), спр. 69848, т. 2, арк. 17.

²⁹ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк, 2001. С. 84.

³⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2469, арк. 5.

³¹ Там само, ф. 156, оп. 2, спр. 311, арк. 22.

³² ДАВО, ф. 198, оп. 1, спр. 3, арк. 39.

Шевченківських днів, Різдва Христового, Дня матері тощо, влаштовували академії на честь національних діячів, проводили навчальні курси. Просвітянські бібліотеки містили літературу різної тематики, але превалювали твори вітчизняних письменників: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського. Книгозбірня у Здолбунівському повіті складалася з понад 1 000 екземплярів книжок українською мовою. Діяло 10 пересувних (мандрівних) бібліотек, які передавали для читання у «Просвітянські хати» по селах³³.

Українське населення йшло до «Просвітянських хат» не тому, що лояльно ставилося до польської влади, а тому, що це була в той період чи не єдина легальна українська культурно-освітня організація, де вільно поширювали рідне слово.

На території Мізоцької гміни Здолбунівського повіту (до 1925 р. перебувала у складі Дубенського повіту) було відкрито щонайменше чотири «Просвітянські хати». 4 грудня 1932 р. з'явилася «Просвітянська хата» в Дермані³⁴, згодом при ній почали працювати драматична, господарська, хорова секція і секція «Союзу українок». До президії установчих зборів новоствореного товариства, за присутності близько 100 осіб, увійшли сенатор Інокентій Гловацький, Євген Кальчук та Іван Кравчук. Після короткого аналізу І. Гловацьким статуту ВУО, регуляміну «Просвітянських хат» та їхнього значення для культурно-освітньої праці на селі, сформували Раду хати, яку очолив Максим Бухало за заступництва Панаса Кравчука. До керівництва Ревізійної комісії вибрано Євгена Кальчука, Івана Кравчука та Йону Мартинюка. Є. Кальчук запропонував звернутися до гмінної управи з проханням надати приміщення для нової інституції у будівлі колишньої народної школи³⁵.

³³ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5716, арк. 22.

³⁴ Там само, ф. 33, оп. 4, спр. 61, арк. 167.

³⁵ Просвітянська Хата в с. Дермань. *Українська нива*. Луцьк, 1932. 25 грудня. Ч. 49–50. С. 3.

Загальні збори «Просвітянської хати» відбувалися щороку, як і оновлення складу Ради. 18 березня 1934 р. на зібранні членів цієї організації в Дермані³⁶ головою Ради знову обрали Максима Бухала, секретарем став Антін Борис, а головою ревізійної комісії – Григорій Гнатюк³⁷. При цій «Просвітянській хаті» діяв хор (під орудою П. Кравчука) і драматичний гурток (ним керував І. Мартинюк), учасники якого, поряд з театральними групами з Новомалина й Новосілок, 27 вересня 1934 р. взяли участь у другому конкурсі аматорських гуртків ВУО Здолбунівського повіту, що відбувався в м. Острозі³⁸ (перший пройшов у червні 1934 р.). Натомість на аналогічному конкурсі у травні 1939 р. драматичні гуртки Мізоцької гміни вже не були представлені³⁹.

Методи роботи «Просвітянських хат» Здолбунівщини обговорювалися на спеціальних нарадах голів осередків. Одна з них, скликана в червні 1934 р. в Острозі, завершилася театральною виставою та концертом⁴⁰. На іншому такому зібранні, 16 вересня того ж 1934 р., ухвалили звернення до членів організації із закликом активно долучитися до Рівненських торгів та урочистостей з нагоди 10-річчя Корпусу охорони прикордоння (КОП)⁴¹.

Інструкторів «Просвітянських хат» готували на спеціальних курсах. Так, у Рівному на місячних курсах у січні 1935 р. навчалося 48 слухачів. Викладали там переважно політичні емігранти УНР: Степан Скрипник («Державний устрій»), Надія Іщук («Засадничі відомості в математиці»), Созонт

³⁶ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 34.

³⁷ Загальні Збори членів ВУО. с. Дермань на Здолбунівщині. *Українська нива*. Луцьк, 1934. 8 квітня. Ч. 12–13. С. 5.

³⁸ Другий конкурс театральних гуртків в Острозі. *Українська нива*. Луцьк, 1934. 10 жовтня. Ч. 30. С. 3.

³⁹ Конкурс драматичних гуртків на Здолбунівщині. *Волинське слово*. Луцьк, 1939. 23 липня. № 20. С. 3.

⁴⁰ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 88 зв.

⁴¹ Там само, арк. 218 зв.

Кальмуцький («Курс для сільських диригентів»), Петро Зінченко («Аматорський театр»), Євген Архипенко («Сільське господарство») й ін.⁴²

18 травня 1935 р. «Просвітянська хата» с. Дермань відгукнулася на смерть Юзефа Пілсудського, організувавши траурну академію. У церкві відправили заупокійну Літургію, панахиду, промову про роль Ю. Пілсудського виголосив священник Євген Кульчинський. Після богослужіння процесія рушила до школи, де й розпочалася академія. Виступав учитель Густав Булас, співав просвітянський хор, учні декламували вірші про Ю. Пілсудського українською мовою. Представник «Просвітянської хати» Є. Кальчук наголосив на заслугах маршала перед українським народом, від господарських організацій слово мав Павло Трохимчук, який подав ідею побудувати в Дермані «Народний дім імені Пілсудського»⁴³.

Варто зазначити, що згаданий П. Трохимчук був адміністративним хорунжим Армії УНР. У роки німецько-радянської війни лікував хворих повстанців, працював фельдшером амбулаторії с. Дермань Другий, мав пасіку, на початку 1950-х рр. був висланий на спецпоселення. Є. Кальчук, якого польська поліція підозрювала в належності до ОУН, у 1936 р. прийняв сан священника, служив у Корці, потім на Холмщині, у 1941 р. його розстріляли нацисти.

На річні загальні збори членів «Просвітянської хати» с. Дермань у липні 1935 р. було запрошено старосту Здолбунівського повіту. Присутній на зібранні сенатор І. Гловацький, голова управи ВУО в Острозі, кооператор і директор банку в цьому місті, запропонував вшанувати пам'ять Ю. Пілсудського хвилиною мовчання. Про здобутки «Просвітянської хати» звітували Лаврін Кальчук та Антін Борис, а також керівники секцій. До нового складу управи ввійшли

⁴² Програма курсів. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 7 січня. № 1–2. С. 5.

⁴³ Жалоба на Волині. с. Дермань. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 23 червня. Ч. 25–26. С. 3.

Іван Кравчук (голова), Панас Кравчук (заступник), Антін Борис (секретар), Лаврін Кальчук (скарбник). Членами Ревізійної комісії стали Григорій Гнатюк, Сава Міськов, Андрій Фридрих, очільниками секцій: драматичної – Йона Мартинюк, хорової й народних інструментів – Євген Кальчук, Союзу українок – Олександра Міського, фізичного виховання – Роман Мартинюк, господарчої – Григорій Гнатюк⁴⁴.

Зауважимо, що з початком Другої світової війни сенатора І. Гловацького арештували органи НКВС. Він потрапив у т. зв. український катинський список і був розстріляний згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) № 13 від 5 березня 1940 р. Й. Мартинюк, політреферент ОУН, у 1945 р. вийшов з повинною, влаштувався на роботу в конторі «Заготзерно». І. Кравчук, ймовірно колишній вояк Армії УНР, учителював, підтримував зв'язки з ОУН і був убитий 1948 р. спецгрупою МДБ. П. Кравчук працював після війни в Дерманській середній школі.

4 лютого 1937 р. відкрито «Просвітянську хату» в с. Уїздці. Її Рада складалася з Якова Мартинюка, Всеволода Кухарчука, Петра Тимошука, Миколи Шеретюка. Комендант постерунку поліції м. Мізоч Ян Доміняк у звіті до Здолбунівського староства оцінював названих членів управи як людей націоналістичних поглядів, що неприхильно ставляться до Польської держави, через що «діяльність цієї “Хати” йде лише в напрямку пробудження українського національного духу»⁴⁵. У практичній роботі організації (при ній, до речі, також був драматичний гурток) визначальне місце посідало питання українізації місцевої церкви.

11 квітня 1937 р. засновано «Просвітянську хату» с. Кунин. На організаційні збори приїхав Олександр Огородник, член округової управи ВУО в Здолбунові. Наступного 1938 р.

⁴⁴ с. Дермань Здолбун. п-ту. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 21 липня. Ч. 30. С. 2.

⁴⁵ ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 31.

він стане послом до польського сейму, а в 1939 р. його заарештують органи НКВС і засудять 12 травня 1941 р. на 5 років заслання у Кара-Калпакську АРСР⁴⁶, родину ж (дружину Ольгу, двох дочок – Євгенію й Аллу, тещу і племінника) в 1940 р. вишлють на спецпоселення⁴⁷. Разом з О. Огородником на ці установчі збори прибув повітовий інструктор ВУО Серафим Бичковський, який за німецької окупації кілька місяців виконуватиме функції бургомістра Костополя, а в 1943 р. буде арештований нацистами⁴⁸.

Раду «Просвітянської хати» с. Кунин очолив Ілько Карпінчук, заступником став Филімон Олійник, секретарем – Серафим Коломис, скарбником – Іван Рудик-Фридрих⁴⁹. Уже вказаний комендант постерунку поліції в Мізочі констатував, що цей культурно-освітній осередок у Кунині має виразно проукраїнський дух, закликає молодь не вживати польської мови, всі заяви до влади писати українською. Коли 3 травня 1937 р. на урочистостях залунало хорове «Боже, бережи Польщу», С. Коломис і І. Рудик-Фридрих почали вимагати припинити спів. Окрім того, вони успішно агітували українських дівчат і хлопців переходити до «Просвітянської хати» із «Волинського союзу сільської молоді» (ВССМ)⁵⁰. Нагадаємо, що ВССМ за національним складом був утравкістичною (польсько-українською) організацією, котру особливо підтримував воєвода Г. Юзевський⁵¹. Єдиний на території Мізоцької гміни осередок (коло) ВССМ у Кунині нараховував 10 осіб (під керівництвом Лаврентія Волошина). Він виник завдяки старанням інструктора цього союзу в Здолбунівському повіті Казимира Камінського⁵².

⁴⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 5716.

⁴⁷ Архів управління МВС у Рівненській області, спр. 5067, арк. 134–134 зв.

⁴⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4 (Р), спр. 18011, арк. 46 зв.–47.

⁴⁹ Організаційний рух. *Волинське слово*. Луцьк, 1937. 22 квітня. № 16. С. 4.

⁵⁰ ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 31.

⁵¹ Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 1997. Т. 4. З. 1 (13). S. 134.

⁵² ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 41, арк. 169 зв.

Учасники кунинської «Просвітянської хати» ініціювали проведення всіх відправ у місцевій церкві українською мовою. У цій справі вони звернулися з поданням до голови ВУО, сенатора Сергія Тимошенка. Той, своєю чергою, 3 листопада 1938 р. адресував відповідне клопотання до волинського і кременецького архієпископа Олексія (Громадського): «Дати благословення на українізацію богослужінь у с. Кунин Здолбунівського повіту»⁵³. Прохання мешканців села у грудні 1938 р. розглядала Волинська духовна консисторія, яка постановила: «На підставі опінії пробошца парафії священ[ника Михайла] Ямпольського і згідно ухвал Священного Синоду Польської автокефальної православної церкви від 3 вересня 1924 року і 27 лютого 1937 року, уклінно просити [...] архієпископа Олексія прихильно віднестися до просьби парафіян села Кунин»⁵⁴. Владика Олексій клопотався перед Священним Синодом про такий дозвіл⁵⁵. Питання було позитивно вирішено в лютому 1939 р., незадовго до Другої світової війни і приходу більшовиків.

Жителі Дерманя також виступали за впровадження української в місцеве духовне життя. Парафіяни Святотроїцького храму в травні 1931 р. надіслали на ім'я послів і сенаторів Української парламентарної репрезентації Волині (УПРВ) і редакції «Української ниви» звернення, у якому виклали суть конфлікту, що виник між ними та місцевим парохом о. Клавдієм Іваницьким. Як дізнаємося з документа, що вони просили консисторію забрати з села панотця, «яко особу, котра руйнує морально своїми виходками парафію», але залишити «на посаді Івана Аркадєєва (дяка-диригента) дуже нам потрібного, яко працівника культурно-освітнього, бо на селі

⁵³ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 148, оп. 5, спр. 213, арк. 9; Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... С. 365–366.

⁵⁴ ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 213, арк. 10.

⁵⁵ Там само, арк. 12.

дяк повинен працювати і помимо церкви», а «він організував аматорський гурток, гурток духових інструментів, хор, які були найкращими на Волині»⁵⁶.

Подібні думки лунали на організаційному зібранні гуртка Безпартійного блоку співпраці з урядом 24 травня 1931 р., коли Григорій Гнатюк закидав о. К. Іваницькому, що той «русифікує дітей, запроваджуючи церковнослов'янську і російську мови до навчання релігії, тоді як діти цих мов не розуміють»⁵⁷. Урешті-решт 1932 р. цього священника перевели до с. Верхів, призначивши новим настоятелем церкви Св. Трійці о. Євгена Кульчинського, який розгорнув активну просвітницьку діяльність, за що на початку війни був відправлений у табір Береза-Картузька⁵⁸.

21 вересня 1937 р. з'явилася «Просвітянська хата» в с. Білашів. Провідником організації обрали Тимофія Хвесья-Хурса, заступником – Володимира Клинового, скарбником – Дорофія Романюка, головою Ревізійної комісії – Степана Бідюка. На відкриття були запрошені Олександр Огородник і Микита Бура. Останній був послом до сейму трьох скликань (1930–1939 рр.), одним з очільників ВУО в Рівненському повіті. Його долю також кардинально змінив прихід більшовицької влади. У 1939 р. посла арештували, а 23 грудня 1940 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до 8 років таборів. Однак М. Бура потрапив під амністію як польський громадянин (відповідно до польсько-радянської угоди Сікорського – Майського) і вступив до армії генерала Владислава Андерса⁵⁹. Після війни колишній український посол очолював тимчасову управу Союзу українських вояків у польських збройних силах, став першим керівником Союзу українців

⁵⁶ На церковній ниві. с. Дермань, Здолбунівського пов. *Українська нива*. Луцьк, 1931. 31 травня. Ч. 18. С. 3.

⁵⁷ с. Дермань, Здолбунівського пов. *Українська нива*. Луцьк, 1931. 10 червня. Ч. 19. С. 4.

⁵⁸ Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. С. 174.

⁵⁹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4253.

у Великобританії. 1948 року він виїхав до Канади, де помер 30 травня 1985 р.⁶⁰

Активність «Просвітянських хат», усі заходи, організовані їхніми членами, ретельно контролювала влада, строго караючи за найменше порушення. На проведення вечорів, академій, занять гуртків, свят у кожній окремій ситуації потрібен був дозвіл староства. Організаторів зобов'язували повідомляти про кількість учасників запланованого дійства, дату та місце його проведення, а згодом надсилати протоколи засідань⁶¹. Усе це наклало відбиток несамостійності на діяльність «Просвітянських хат». Та навіть за таких умов ці проурядові організації все ж сприяли розвитку національної самосвідомості місцевого українського населення, зокрема через організацію драмгуртків і просвітянських хорів чи вже традиційних Шевченківських свят. До програми Шевченкових вечорів входили, як правило, декламація віршів поета, пісні у виконанні хору, вистави. На завершення здебільшого виконували «Заповіт».

Програма присвячених Кобзареві урочистостей у Дермані 1933 р. мала три частини. Спершу звучали вірші й пісні на слова поета, потім реферати на тему «Жінка у поезії Т. Шевченка» і «Значення святкування національних героїв» (читала Олександра Міськова), а в третій частині аматорський гурток «Просвітянської хати» представив п'єсу «У Тарасову ніч». Свято організували в залі кошикарської школи Дерманя⁶².

Наступного 1934 р., 11 березня, у приміщенні загальної школи зусиллями дерманської «Просвітянської хати» знову відбулася академія на честь Т. Шевченка. Хор співав «Заповіт», «Козака несуть» (на музику Миколи Леонтовича), «Ой

⁶⁰ Яськевич Р. З глибини віків. Нариси історії сіл Шпанів, Олексин, Хотин, Зозів. Рівне, 2012. С. 65–66.

⁶¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1890, арк. 51–52.

⁶² с. Дермань Здолбунівськ. пов. *Українська нива*. Луцьк, 1933. 10 березня. Ч. 8–9. С. 3.

у лузі червона калина», О. Гнатюк виголосив реферат «Значення Тараса Шевченка для українського народу», декламувалися твори Кобзаря, зокрема «Сон»⁶³.

За ініціативи «Просвітянської хати» с. Уїздці, 14 березня 1937 р. відзначили 76-ліття смерті видатного поета. Панахиду відправив місцевий священник Кирило Галета. Далі розпочалася урочиста академія, прозвучав реферат «Поет чину». Пам'ять українського генія вшанували двохвилинним мовчанням. Просвітянський хор під орудою Володимира Нестерчука виконав «Заповіт», «Ой з-за гори кам'яної», «Ой горе тій чайці», «Думи мої». Між піснями діти читали вірші. Наприкінці учні відіграли п'єсу «Тарас Пастушок» під проводом молодого режисера Василя Антонюка. Закінчили академію гімном «Боже великий, єдиний»⁶⁴.

У с. Білашів 10 березня 1938 р. Шевченківські урочистості, також ініційовані активістами «Просвітянської хати», почалися з Літургії в церкві. Людей до храму зійшлося чимало – близько 150–200 осіб. Академію продовжили у приміщенні організації, де скарбник Роман Дорош прочитав реферат на тему «Т. Г. Шевченко». Біля цієї локації було вивішено два прапори – польський і український. Показово, що деякі члени цієї «Просвітянської хати» виступали проти тутешнього пароха Миколи Цибульського й навіть у 1938 р. намагалися привести в село греко-католицького священника, щоб відправляв богослужіння українською мовою⁶⁵.

Промовистим видається також випадок, що стався 8 березня 1939 р. в Дермані. Уже по встановленні на Рівненщині радянської влади, 21 жовтня 1939 р., заступник начальника Здолбунівської повітової міліції Н. Новіков запротоколював заяву жителя с. Дермань Другий Нестора Мацюка такого

⁶³ с. Дермань на Здолбунівщині. Свято Т. Шевченка. *Українська нива*. Луцьк, 1934. 8 квітня. Ч. 12–13. С. 4.

⁶⁴ Шевченкові дні. *Волинське слово*. Луцьк, 1937. 15 квітня. № 15. С. 6.

⁶⁵ ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 33.

змісту: «Числа 8. 03. 39 р. правилася панахида по Тарасові Шевченкові. Нас, декілька чоловік молоді, стояло біля церкви, і між нами був Андрій Фридрих. Він почав нас питати, що сьогодні за свято, тому що в нього в календарі сьогодні ніякого свята немає. Тоді Володимир Довбенко попросив у нього календар і кинув його в болото»⁶⁶. Закономірно, що опісля учасники святкування мали проблеми з польською поліцією.

Таким чином, «Просвітянські хати», як дозволені владою українські культурно-освітні організації, з часом ставали засобом поширення націоналістичних ідей⁶⁷. У поліційних звітах неодноразово вказувалося, що «назва “Просвітянська хата” слугує прикриттям діяльності націоналістичної пропаганди»⁶⁸. Представник КОП у 1934 р. доповідав керівництву, що із 22 зареєстрованих діячів «Просвітянських хат» дев'ять потрапили під вплив ОУН. Командир округу корпусу II генерал Мечислав Сморовінський у рапорті від 10 серпня 1936 р. про ситуацію на Волині стверджував, що 70 % «Рідних хат» і «Просвітянських хат» охоплені впливами нелегальних українських партій⁶⁹. Львівський воєвода Пйотр Дунін-Борковський після подорожі на Волинь казав, що під прикриттям ВУО у волинських організаціях на півдні вплив мають націоналісти, а на півночі – комуністи⁷⁰.

У звіті до повітового староства комендант постерунку поліції Титус Попеловський констатував, що з кінця 1936 р. «Просвітянська хата» с. Дермань не виявляла активності, не мала приміщення, не проводила засідань управи, зборів, не організовувала імпрез. Чиновник підсумував, що якби «Просвітянська хата» в цьому селі діяла, то це було б лише на користь українським націоналістам і на шкоду Польській

⁶⁶ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4182, арк. 30.

⁶⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół 1181, sygn. 979/38, k. 60.

⁶⁸ ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 33; ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 183, арк. 4.

⁶⁹ Wołyń – dokumenty CAW. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 1997. Т. 4. З. 1 (13). S. 193, 206.

⁷⁰ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... С. 41.

державі. Повітовий староста 27 червня 1938 р. писав у своєму донесенні воєводському уряду, що «Просвітянські хати» в Острозі та Дермані можуть бути ліквідовані. При цьому він додавав, що в Дермані живе понад 20 осіб із середньою та кілька осіб з вищою освітою і загалом населення цього села «дуже знаціоналізоване й активне»⁷¹.

У лютому 1938 р. комендант дерманського постерунку поліції в інформації здолбунівському повітовому старості назвав прізвища членів «Просвітянської хати», яких підозрював у зв'язках з ОУН, і підкреслив, що діяльність цього товариства є «дуже небажаною»⁷². Шістьох підозрюваних польська поліція затримала. Це були Андрій Кисіль, Олексій Скоропада, Петро Андрощук, Мелетій Сидорчук, Антін Кучерук, Іван Кучерук-Рудий. Двох з них – А. Кисіля (з 11 серпня 1934 до 4 липня 1935 р.) та О. Скоропаду (з 28 червня до 24 грудня 1935 р.) – влада вже ув'язнювала у Березі-Картузькій. У майбутньому більшість із перелічених молодих людей справді поділяли ідеологію ОУН та боролися в лавах УПА, тож польська поліція мала рацію, звинувачуючи їх у націоналізмі. Зосібна, П. Андрощук з 1943 р. перебував у підпіллі під псевдо «Петрусь» і загинув 1944 р. в урочищі Гурби⁷³. М. Сидорчук, який у 1941–1943 рр. працював учителем географії Дерманської школи, був політичним референтом районного проводу ОУН, керівником Мізоцького надрайонного проводу ОУН (згодом страчений Службою безпеки ОУН)⁷⁴. А. Кучерук упродовж 1940–1941 рр. навчався в Дерманській педагогічній школі, 24 січня 1941 р. був заарештований органами НКВС, проте справу закрили. Протягом 1941–1943 рр. він співробітник газети «Волинь» у Рівному, 1943 р. – госпо-

⁷¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 611, арк. 1.

⁷² ДАРО, ф. 156, оп. 2, спр. 371, арк. 36.

⁷³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 4 (Р), спр. 2134.

⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2006. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд. О. Вовк, С. Кокін. С. 323, 377–379.

дарчий референт підрайону ОУН. Убитий нацистами 9 жовтня 1943 р. на хуторі Лебедщина поблизу Дерманя⁷⁵.

Як бачимо, попри несприятливі державно-політичні обставини, просвітянський рух у селах Мізоцької волості (гміни), започаткований у Дермані 1918 р., розвивався в 1920–1930-х рр., отримавши організаційне оформлення в рамках осередків «Просвіти» і «Просвітянської хати». Активність «Просвіти» протягом 1920-х рр. була тісно переплетена з функціонуванням місцевих шкіл і національно-освідомлюючою працею вчителів, боротьбою за українізацію церковного життя, що, звісно, не імпонувало польській владі. Під її тиском на початку 1930-х рр. робота «Просвіти» була згорнута. Задля втілення ідей українсько-польської співпраці влада натомість ініціювала створення «Просвітянських хат». Діяльність цих філій проурядового ВУО не можна оцінити однозначно, бо її успіх великою мірою залежав від ініціативності й організаційного хисту як керівників, так і рядових членів. Однак «Просвітянські хати» об'єктивно сприяли піднесенню культурно-освітнього рівня населення краю, його національної самосвідомості через поширення і популяризацію українського друкованого та усного слова. Зрештою, під парасолькою таких проурядових осередків розгорнули свою діяльність і прихильники нелегальних українських політичних структур, насамперед ОУН.

⁷⁵ Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харібдою творчості... С. 60, 86.

Андрій ЖИВ'ЮК

«ДВОФРОНТОВА» БОРОТЬБА УПА: БОЇ ЗА МІЗОЧ У 1943–1945 РР.

Упродовж XIX–XX ст. за Мізочем закріпилася роль субрегіонального осередку. Цьому сприяло розташування в містечку магнатської резиденції, його адміністративний статус як волосного, гмінного, районного центру, будівництво і функціонування цукрового заводу та залізничної гілки і станції, проведення кількох щорічних ярмарків і щотижневих базарів, існування культових споруд – церкви, костелу, синагоги. Тому містечко закономірно стало епіцентром протистояння в часі революційних і воєнних подій XX ст. Боротьба за Мізоч була боротьбою за домінування над навколишніми селами – Дерманем, Білашевом, Бударажем, Бущею, Спасовом, Кунином та ін.

Особливо яскраво це виявилось у період Другої світової війни. Радянською історіографією, зокрема сімнадцятим томом «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченим Рівненській області, було введено до обігу версію про бій за Мізоч, який точився 4 лютого 1944 р. між гітлерівцями і бійцями 24-го стрілецького корпусу Червоної армії під командуванням генерал-лейтенанта Миколи Кирюхіна і в якому загинули «50 радянських воїнів». Їх нібито поховали в селищному сквері, на братській могилі спорудили обеліск¹. Насправді, як з'ясовано нами в розвідці 2016 р., ніякого бою за Мізоч у лютому 1944 р. не було. Зазначені на меморіальній таблиці 38 полеглих належали не до 24-го стрілецького корпусу М. Кирюхіна, а до 24-ї стрілецької бригади внутрішніх

¹ Щупак Ю. Мізоч. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Рівненська область*. Київ, 1973. С. 325.

військ НКВС під командуванням полковника Івана Фатєєва. Загинули вони в Мізочі та його околицях у протистоянні з підрозділами УПА і підпіллям ОУН протягом квітня 1944 – квітня 1952 рр.²

Що ж до боїв за містечко (чи селище) Мізоч, то вони дійсно велись у 1943–1945 рр., однак провадили їх вояки УПА: у 1943 р. – супроти гарнізону, сформованого з німецьких та угорських солдатів і польської самооборони, у 1944–1945 рр. – проти гарнізону військ НКВС та оперативного складу райвідділів НКВС і НКДБ. Мотивація дій УПА в усіх випадках зводилася до намагання ліквідувати ворожий мізоцький гарнізон, який постійно загрожував каральними акціями навколишньому терену. Окрім того, у 1943 р. додалася спроба здобути цукор з мізоцького заводу, вкрай необхідний для потреб підпілля (харчування повстанців, медичної опіки тощо).

Два бої за Мізоч 1943 р. знайшли відображення в мемуарній³, науково-документальній⁴ та історико-популярній літературі⁵. Зауважимо, що в історіографії також трапляються описи цих боїв⁶, проте вони, на жаль, ґрунтуються на довільних, не перевірених припущеннях авторів-аматорів. Маємо на увазі передовсім те, що перший бій віднесено на ніч з

² Жив'юк А. Парадокси меморіальних практик: історія поховання бійців НКВС і співробітників МДБ в Мізочі. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Рівне, 2016. Кн. 6. С. 98–116.

³ Скорупський-«Макс» М. У наступах і відступах (спогади). Чікаго, 1961. С. 153–165; Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця / ред. І. Марчук. Торонто; Львів, 2011. С. 49–51, 58–60; Пилипчук В. Повстанські терени, або Від Здовбиці до Мощаниці. Спогади учасника УПА. *Пошукові роботи в ур. Гурби (2002–2009 рр.)*. Підсумковий звіт. Рівне, 2009. С. 86–87.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 1999. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944 / упоряд. О. Вовк, І. Павленко. С. 347, 350, 351, 437.

⁵ Поровський М. ...І бурею битва гриміла. Роман-хроніка. Рівне, 2007. С. 108–112.

⁶ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 318, 337.

24 на 25 серпня або з 30 на 31 серпня 1943 р., що в ньому нібито брали участь курені «Сталевого» та «Докса», що атаковане було якесь державне сільськогосподарське підприємство, що наступ вівся зі сходу, що під час бойових дій містечко на 80 % згоріло, що в пожежі загинуло близько 100 поляків⁷. Усе це суперечить реальним подіям, реконструювати які вдається на підставі наявних джерел. Уточнити кількість жертв цього бою серед мешканців Мізоча могла б допомогти метрика смертей місцевого костелу за 1933–1943 рр., що зберігається у Варшаві⁸, проте термін обмеження доступу до метричних записів у Польщі становить 100 років, тож отримати ці матеріали дослідники наразі не можуть.

Бій, що відбувся в другій половині серпня 1943 р. (фіксуються три дати – ніч на 19, 25 чи 31 серпня), описали у своїх спогадах сотенний Дубенського куреня УПА, згодом курінний УПА-Південь Максим Скорупський-«Макс» і командир відділу військово-польової жандармерії УПА-Південь, пізніше заступник референта, старший слідчий Служби безпеки (СБ) крайового проводу ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) Микола Андросчук-«Вороний». Обидва вони зробили це невдовзі після події: М. Скорупський – опинившись на Заході, у 1946 р.; М. Андросчук – у підпіллі взимку 1948 р. З огляду на незначну часову дистанцію, їхні мемуари можемо розглядати як достатньо достовірні, на відміну від короткої згадки ройового УПА Володимира Пилипчука-«Хорунжого», оприлюдненої в 2009 р., до якої автор не критично залучив інформацію з численних публікацій про УПА, що з'явилися в 1990–2000-х рр. В. Пилипчук начебто

⁷ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1. S. 977–980; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій: у 2 т. Рівне, 2008. Т. 1: Волинь. С. 100, 101, 169–171.

⁸ Urząd Stanu Cywilnego m. st. Warszawy. III Wydział Rejestracji Stanu Cywilnego i Ksiąg Zabuzzańskich. Akta metrykalne wyznania rzymskokatolickiego Mizocza 1933–1943, zgony.

брав участь у бою за Мізоч у складі куреня Семена Котика-«Докса», але тоді той був сотенним; автор говорить про звільнення, внаслідок цього бою, в'язнів мізоцької тюрми, однак про її існування в 1943 р. немає жодних відомостей; у його замітках знаходимо також низку інших неточностей.

М. Скорупський подав точну дату проведення операції – 19–20 серпня, М. Андрощук вказав лише місяць серпень. Обидвоє назвали метою проведення акції здобуття цукру. За словами М. Скорупського, наступ на Мізоч здійснювали два курені УПА – Дубенський (командир Юрій Чуйковський-«Юрко») і Кременецький (командир Іван Климишин-«Крук»), не деталізуючи їхній склад і план дій. Натомість М. Андрощук досить докладно охарактеризував диспозицію підрозділів УПА і поставлені перед ними завдання.

Штаб керівника акції, командира військової округи (ВО) УПА «Богун» Петра Олійника-«Енея» розташовувався за пів кілометра від Мізоча, біля вітряка, між містечком та с. Білашів. Оперативне керівництво наступом здійснював начальник штабу ВО «Богун» Дмитро Казван-«Черник», який з чотирма сотнями просувався з півдня до позицій німецько-мадярського гарнізону, що розмістився в колишній садибі Дуніних-Карвицьких. Сотенний Петро Оксененко-«Петро» з трьома сотнями повинен був завдати удару з північно-східної сторони по німецькій жандармерії й адміністрації та польській поліції, які квартирували в центрі містечка та на території гетто. Курінний «Крук» мав перетнути дорогу і телефонне сполучення Мізоч – Здолбунів, а «Орел» з чотою пильнував із заходу до дороги Мізоч – Варковичі. Сукупно в наступі були задіяні вісім сотень УПА. Тоді ж члени організаційної мережі з боївками за допомоги мобілізованих з підводами селян мали вивезти за ніч із заводу весь цукор. Натомість М. Скорупський стверджував, що це було завдання для шести вантажівок під орудою Миколи Недзвецького-«Хрона». У цього автора також занотовано, що Мізоч обстрілювали гармати з відділу артилерії «Берези».

Сили супротивника склалися з гарнізону (150 осіб), «оточеного водою, болотом та глибокими окопами з кулеметними гніздами», жандармерії й поліції (40 осіб). Наступ, який спершу розвився успішно (захоплено приміщення броварні навпроти гарнізону), зрештою скінчився невдачею. М. Андрощук покладав вину на сотенного П. Оксененка, який запізно розпочав діяти й зірвав операцію, і навіть підозрював того у зраді.

Зазначимо, що до німців прибула підмога машинами зі Здолбунова та потягом зі станції Озеряни й пішла в атаку на позиції заступника П. Оксененка – «Невського», у результаті чого вбито чотирьох повстанців та кількох поранено, спалено вулицю Середню в передмісті Мізоча, якою відступав «Невський». На відтинку Д. Казвана загинув «Медвідь» з відділу «Орла», що перебiгав вулицю Шевченка в наступі на бровар, декілька упівців зазнали поранень. Зі сторони противника загиблих було, за свідченнями мешканців, більше, на другий день їх хоронили.

М. Скорупський писав, що причиною згортання операції стало повідомлення про німецький напад на лісовий табір УПА, яке посеред ночі отримав «Еней». Потрібно було негайно повертатися до лісу і боронити табір. Та й залишатися вдень на відкритій території означало піддати себе ризикові атаки з боку ворожої авіації, протистояти якій стрілецтво не могло. Згідно зі спогадами М. Скорупського, німці проводили акцію «силою цілої дивізії під командою відомого фон Баха, що мав спеціальне завдання знищити партизанів» із застосуванням артилерії, кулеметів і танків.

На нашу думку, у своєму трактуванні причин невдалого наступу на Мізоч 19–20 серпня 1943 р. мають рацію обидва мемуаристи, тільки перший з них, М. Андрощук, оцінював ці причини з погляду розвідника, інший, М. Скорупський, – з погляду польового командира.

Стосовно втрат українців у цьому бою, то «Книга пам'яті і слави Волині» називає імена щонайменше дванадцяти повстанців, які загинули 1943 р. в Мізочі або поблизу нього.

Найбільше серед них вихідців з Дерманя – 7⁹, ще троє – з Новородчиць¹⁰, по одному – з Лисина¹¹ і Старомильська¹². В. Пилипчук згадує про полеглого повстанця з Буші та ще двох із с. Ляхів Острозького району¹³. Упевнено можна говорити про загибель тієї ночі Сави Богуша, похованого на дерманському цвинтарі¹⁴. Інші ж могли полягти як 19–20 серпня, так і в дружному бою за Мізоч – на початку листопада 1943 р.

Про осінній бій маємо докладні відомості зі спогадів М. Андроська 1948 р.¹⁵, а також витяги зі звіту коменданта запілля ВО «Богун» від 9 листопада 1943 р. та звіту про діяльність відділів групи «Енея» від 15 листопада 1943 р.¹⁶

⁹ Сава Богуш, Карпо Бухало, Іван Рудий, Василь, Іван та Тимофій Семенюки, Карпо Серафимюк. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. Рівне, 2004. Т. 7: Здолбунівський район. С. 153–253.

¹⁰ Петро Демчук, Павло Присяжнюк, Леонід Свіщевський. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. Рівне, 2004. Т. 6: Острозький район. С. 311–313.

¹¹ Олександр Король. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. Рівне, 2005. Т. 10: Демидівський район. С. 118–126.

¹² Петро Дмитрук. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. Рівне, 2004. Т. 7: Здолбунівський район. С. 595–597.

¹³ Пилипчук В. Повстанські терени... С. 87.

¹⁴ Сава Семенович Богуш народився 25 січня 1913 р. в с. Гільча Українська. Після одруження 30 жовтня 1935 р. з Марією Рудою жив у с. Дермань, працював продавцем у магазині «Галантерея і взуття» в Мізочі, що належав дружині та її двоюрідному братові Маркові Мішуку. За членство в ОУН був ув'язнений в Острозькій тюрмі й концтаборі Береза-Каргузька. З 1943 р. – в УПА. Загинув у бою за Мізоч 20 серпня 1943 р. Син Марії Рудої у другому шлюбі Олексій Ясен зафіксував з її слів: «Звістка про бій і загиблих до Дерманя дійшла другого дня. Мертві були зведені до німецької комендатури і покладені під огорожею. [...] Просто забрати вбитого Саву не вдалося. Згодився допомогти за плату якийсь мізочанин. Десять на третю ніч після бою цей чоловік, домовившись з охороною комендатури, вивіз небіжчика на початок вулиці Дерманської, там його чекали мама і дідуньо. До ранку Сава був похоронений на дерманському кладовищі». (Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-740, оп. 8, спр. 113, арк. 121 зв.–122; Ясен О. Рід мій Дерманський (середина ХІХ ст. – 2020). Рівне, 2020. С. 97–98).

¹⁵ Андроська-«Вороний» М. Записки повстанця. С. 58–60.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. С. 350, 351, 437.

М. Андрощук пише, що другий напад на районний центр Мізоч відбувся в середині листопада 1943 р. У вказаних звітах акція датована 3–4 числом того місяця. Вочевидь, остаточною є саме ця дата, оскільки вдалося віднайти метричні записи про смерть двох убитих у Мізочі повстанців з Дерманя (Карпа Мартинюка і Володимира Ясена), яка зафіксована 4 листопада¹⁷.

За твердженням М. Андрощука, метою другого нападу було роззброєння поліції та реквізиція цукру. В акції брали участь сім сотень УПА під загальним командуванням того ж Д. Казвана-«Черника», в т. ч. сотня азербайджанців на чолі з «Чайлі», карна (штрафна) сотня «В'юна», дві чоти кавалерії й артилерія «Берези» (дві гармати). Для вивезення цукру організовано близько 500 селян з фірами, їх охороняли два рої польової жандармерії та дві боївки СБ.

Супротивник мав у своєму розпорядженні гарнізон (зі 130 осіб), шуцманів-поляків і німецьку адміністрацію (приблизно 50 осіб), а також шуцманів, що прибули зі сходу (200 осіб, переважно українці, решта – росіяни). Гарнізон втягнуто в бій, щоб відвернути увагу від цукроварні, спалено всі будинки в центрі парку, куди вели вогонь «прямою наводкою» гармати. У цей час вивезено весь цукор. Шуцманів зі сходу оточено і запропоновано переходити на бік УПА. Погодилися майже всі, за винятком невеликої групи, яка вчинила опір, тож було вбито шістьох шуцманів, а роззброєно й узято в полон – 190. Здобуто 130 гвинтівок, значну кількість амуніції та гранат. Загинули також 10 німців. Запекло оборонялися лише поляки. Власні втрати у звіті групи «Енея» обчислені як один вбитий і сім поранених, що видається применшенням.

У звіті йдеться про набуття 1 063 центнерів цукру та великої кількості різного майна (за М. Андрощуком – 1 500 центнерів білого і 1 300 центнерів жовтого цукру та кільканадцять фір майна – ремінні паси, полотно тощо). З іншого боку, ефект від проведеної акції був радше пропагандистський,

¹⁷ ДАРО, ф. Р-740, оп. 16, спр. 71, арк. 174 зв.–175.

психологічний (демонстрація власної потуги, як наслідок – перехід на сторону УПА шуцманів), ніж військовий (несуттєві втрати супротивника й дошкульні відплатні акції, від яких постраждало насамперед місцеве населення).

Реакція не забарилася. Навколишні села, пойменовані «гніздом бандитів», піддано авіабомбардуванню і спаленню за участю піхоти та кінних роз'їздів (прибуло 300 козаків і 100 німців). Постраждали села і хутори Буща, Мости, Борщівка, Петриківщина, Гурби, Вільхава, Грабник, Козацька Хата, Кудрин, де ліквідовано шпиталь УПА (загинуло троє важкопоранених і медсестра Ольга Федотова, донька священника із с. Кунин). Наскоки здійснювалися блискавично, при чому ворог володів детальною інформацією. Звідси – пошуки агентури у власному середовищі, що призвели згодом до необґрунтованих репресій СБ ОУН (наведемо як приклад хоча б випадок Мелетія Сидорчука-«Ілька» з Дерманя¹⁸).

Наступний етап «боротьби за Мізоч» розпочався з поверненням до регіону комуністичної влади. Він відображений у джерелах, що походять з архівів радянських спецслужб – органів НКВС і НКДБ.

Наприкінці лютого 1944 р. навколо містечка були сконцентровані значні повстанські сили, які готувалися до його штурму. Між іншими підрозділами до їхнього складу входила велика кавалерійська група на чолі з Олександром Даниленком-«Даньком», колишнім старшиною Армії УНР, у 1942–1943 рр. головою Мізоцької районної управи, який у липні 1943 р. перейшов до УПА¹⁹. Проте ця облога Мізоча так і не переросла в наступ через залучення для нейтралізації упівського угруповання двох батальйонів 2-го прикордонного

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. 2006. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / упоряд. О. Вовк, С. Кокін. С. 377–379.

¹⁹ Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця. С. 44; Самчук У. Плянета Ді-Пі: нотатки й листи. Вінніпег, 1979. С. 82; Полковник Олександр Даниленко. *Свобода*. Джерзі Сіті, 1971. 13 серпня. Ч. 148. С. 3.

полку військ НКВС, дислокованого в с. Варковичі, та двох партизанських батальйонів²⁰.

Про напад на Мізоч у ніч з 30 на 31 серпня 1944 р. групи УПА читаємо у спецповідомленні начальника Мізоцького райвідділу НКДБ Бориса Хранцова начальникові УНКДБ у Рівненській області Федору Цветухіну²¹. Б. Хранцов доповідає, що 31 серпня о пів на першу ночі група УПА (числом близько 200 осіб) оточила Мізоч з трьох боків, проникла на окраїни містечка й відкрила вогонь з кулеметів, автоматів і гвинтівок. Нападкові передувала та обставина, що 25 серпня 216-й стрілецький батальйон 24-ї бригади внутрішніх військ НКВС, котрий становив основу мізоцького гарнізону, вибув з району, у зв'язку з оперативними потребами, в розташування бригади. Для охорони своїх об'єктів батальйон залишив незначну кількість особового складу (до 50 осіб).

Обстріл повстанці зосередили на приміщеннях райвідділів НКВС і НКДБ. Після інтенсивної сутички, з веденням рушнично-автоматного вогню й використанням гранат, вони відійшли в напрямку с. Півче. Туди о 8 год. ранку з Мізоча вислано оперативно-розвідувальну групу НКВС–НКДБ (36 осіб), яка, зіткнувшись близько 10 год. з групою УПА (200 осіб), що відкрила інтенсивний вогонь з віддалі 150–200 метрів, змушена була відійти. О 16 год. 24-та стрілецька бригада внутрішніх військ НКВС перекинула з Рівного до Мізоча підкріплення, і гарнізон розпочав другу спробу ліквідувати повстанців. У доносенні сказано, що втрат радянська сторона не зазнала.

Тим часом у Півчому й довколишніх селах на стінах будинків та інших видних місцях були вивішені «українські націоналістичні гасла і листівки» такого змісту: «Сталін перетворив народи СРСР у своїх рабів, завдання молоді – звільнити їх зі сталінських кайданів»; «Геть терор, смерть НКВД і Сталіну!»;

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Рівне, ф. 19, оп. 13, спр. 1, арк. 4–8.

²¹ Там само, арк. 81–82.

«Комсомольці! Ваше місце – в авангарді революції»; «Сталін не дасть нам очікуваного миру, добивайтесь миру силою»; «Революція, тільки революція проти Сталіна принесе волю народам. Смерть окупантам, свобода підневільним народам Берліна і Москви». Під кожним гаслом був підпис «Народно-визвольна революційна організація»²². Окрім цього, розклеєно листівки та звернення 1-ї конференції поневолених народів Сходу до народів Східної Європи й Азії²³.

Бій за Мізоч 30–31 серпня 1944 р. описав уродженець с. Дермань Перший Роман Рудий-Кравчук («Клен», «Вакула»), який

²² Народно-визвольна революційна організація створена на конференції, що відбулася 17–18 липня 1944 р. у Верхівському лісі неподалік Дерманя, в якій брали участь керівник ОУН(б) і УПА Михайло Степаняк («Сергій»), Василь Кук («Леміш»), Яків Бусел («Галина»), Ярослав Дудар («Верес»), Петро Олійник («Еней»), Євген Басюк («Чорноморець») та ін. В основу програмного документа НВРО, який доручили скласти М. Степаняку, покладено ідеологічні постулати українського націоналізму в найбільш поміркованому варіанті. Передбачалося, що нова організація об'єднає всі антирадянські сили, з представниками інших народів включно (у т. ч. поза межами України). Оскільки зв'язку з проводом ОУН не було, учасники конференції надіслали повідомлення в місцеві самостійницькі структури про появу нової інституції як об'єднавчого центру революційних сил. Подекуди це спричинило перетворення районних ОУН на станиці НВРО. Незабаром після створення НВРО зазнала великих втрат серед керівництва: 30–31 липня 1944 р., в результаті операції внутрішніх військ НКВС, у Верхівському лісі були вбиті або захоплені в полон Леонід Ступницький, Михайло Степаняк та ін. (Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ, 2002. С. 241, 242; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Рівне, 2009. С. 115–121; ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 19, спр. 10, т. 1, арк. 21–22).

²³ Перша конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії була проведена 21–22 листопада 1943 р. в с. Ілляшівка Острозького району. Цю зустріч членів УПА, що представляли різні народи СРСР, керівництво УПА й ОУН(б) ініціювало з метою формування націоналістичних рухів на території СРСР і об'єднання їхніх зусиль у боротьбі зі спільним ворогом – російським комунізмом.

народився 15 червня 1915 р.²⁴ У 1940–1941 рр. він закінчив 2-й курс Дерманської педагогічної школи. З 1943 р. – в УПА, статистик господарського відділу районного проводу ОУН. Затриманий, разом з іншими працівниками відділу, на хуторі Діброва 19 вересня 1944 р. за даними агента «Марійка»²⁵.

На допиті після арешту Р. Рудий-Кравчук посвідчив:

«31 серпня 1944 р. УПА відзначала річницю нальоту на м. Мізоч, коли були спалені всі заклади і підприємства в 1943 р. У безпосередньому нальоті 31 серпня 1944 р. я участі не брав, але, як відданий націоналіст і член ОУН, я користувався великою довірою серед членів і про всі “новини” мене ставили до відома, а я “подвиги оунівської організації” власноручно описував у спеціальному блокноті»²⁶.

Заарештований перерахував учасників нападу на Мізоч з числа мешканців Дерманя²⁷: Микола Семенюк («підходив на вулицю Середню й обстрілював будівлю НКВС і НКДБ»), Василь Кир'ячук²⁸, Василь Семенюк²⁹, Андрій Мороз-«Чорногуз»³⁰,

²⁴ ДАРО, ф. Р-740, оп. 8, спр. 112, арк. 212 зв.–213.

²⁵ ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 13, спр. 1, арк. 102–103.

²⁶ Там само, ф. 5 (Р), спр. П-11588, арк. 14 зв.

²⁷ Там само, арк. 11 зв.–12 зв., 21.

²⁸ Василь Додікович (Феодосійович) Кир'ячук народився 1915 р. в с. Дермань Перший. Зник безвісти. (Дерманські дзвони. Збірник спогадів та документів. Рівне, 1998. С. 86).

²⁹ Василь Олександрович Семенюк народився 1918 чи 1921 р. в с. Дермань Перший. Господарчий ОУН, загинув у 1944 р. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-13900, арк. 7).

³⁰ Андрій Федорович Мороз («Чорногуз») народився 1920 р. в с. Дермань Перший. Убитий у грудні 1944 р. внутрішніми військами НКВС як «учасник банди ОУН». (Рівненський обласний краєзнавчий музей, відділ фондів, фондова група «Документи», сповідна відомість Святотроїцької церкви с. Дермань за 1924 р., арк. 23 зв.; Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України у Рівненській області (далі – УМВС у Рівненській обл.), картотека: л/д 10, спр. 7786 ст.).

Семен Мороз-«Сурмач»³¹, Антін Мороз³², Євген Бухало-«Тятива»³³.

Свій опис бою за Мізоч Р. Рудий-Кравчук назвав «В день 31 серпня 1944 р.»³⁴. Ось виразний фрагмент з його розповіді:

«Нараз від сторони Мізоча загравав скоростріл. Це було гасло. Звідусіль посипались стріли. Стріляли з чого хто мав. Безперервно грають скоростріли, фінки³⁵, МП³⁶, кріси, пістолі. Час від часу лупають гранати. Село заколихалось. Зворушилились мовчазні тіні. Від сторони Мізоча обізвався тяжкий міномет.

³¹ Семен Іванович Мороз («Сурмач», «Морозенко») народився 18 лютого 1923 р. в с. Дермань Перший. Підрайонний господарчий ОУН, зник безвісти в 1944 р. (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 327, арк. 7 зв.–8; ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4126, арк. 21).

³² Антін Денисович Мороз народився 1918 чи 1920 р. в с. Дермань Перший. Член технічної ланки М. Сидорчука («Ілька»), ліквідований СБ ОУН у листопаді 1944 р. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-6185, арк. 8 зв.).

³³ Євген Климентійович Бухало («Тятива», «Шпак») народився 1921 р. в с. Дермань Перший. Станичний ОУН, був завербований НКВС. Сотенний Петро Черепко-«Нежурись» описував його так: «Середнього зросту, повний, чорний, волосся зачісує назад, носив цивільний костюм сіруватого кольору, мав на озброєнні револьвер “Наган”». Загинув у вересні 1944 р., згорів на горіщі своєї хати разом з командиром районної боївки СБ ОУН «Мужнім» з Галичини і бойовиком «Сергієм» з Дубенського району Рівненщини. (РОКМ, відділ фондів, фондова група «Документи», сповідна відомість Святотроїцької церкви с. Дермань за 1924 р., арк. 6; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-16046, арк. 28; ф. 19, оп. 6, спр. 15, арк. 170; Список впадших керівних організаційних людей (за 1944–1947 рр.). Архів Центру досліджень визвольного руху, ф. 63, т. 12, арк. 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/27705> [22. 01. 2021]).

³⁴ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-11588, арк. 33 (пакет з речовими доказами).

³⁵ 7,62-міліметровий пістолет-кулемет зразків 1934, 1934/38 і 1940 рр. системи Дегтярьова. Перший пістолет-кулемет, прийнятий на озброєння Червоної армії. Використовувався в фінській воєнній кампанії 1939–1940 рр., а також на початковому етапі німецько-радянської війни.

³⁶ МР-40 (нім. Maschinen Pistole 40-jar – «пістолет-кулемет 40-й рік») – німецький пістолет-кулемет, що був розроблений на початку Другої світової та перебував на озброєнні майже всіх частин вермахту. За роки війни став наймасовішою автоматичною стрілецькою зброєю Німеччини.

– Ото нагнали холоду червоним, – шепочуть тіні.

– Бачив? Як тільки заграли скоростріли, відразу погасло світло.

Пішли...

Знов тихо...

В Мізочі тріщать телефони.

– Таваріщі, беда! Бандьоровці наступають. Немедлено давайте помоч...

Голова райісполкома, схопившись за чуприну, бігає по кімнаті, ломить руки і викрикує:

– Што будет? Што будет?.. На фронті б'ють, там б'ють, везде б'ють. Што будет? Бандьоровці наступають, Москва горіт, некуда діваться.

Дріжать комунарі. Страшний їм народний гнів. Бояться помсти народу. Лютують, скаженіють. А помста народу гряде великанськими кроками. Від лютої помсти не сховаєтесь ніде. Не стане вам місця поміж народами землі. Всі вас зречуться, проклянуть, всі відречуться від вас і наплюють на ваші загарбницькі ідеї. Постане щось нове, нечуване в історії. “Воля народам і людині” стане запорукою довгого миру і загарантує дружбу поміж народами. Дурман комунізму розвіється з димом і навіть пропаде. Назавше пропаде...»³⁷.

Згодом, на допиті в Мізоцькому райвідділі НКДБ 30 вересня 1944 р., Р. Рудий-Кравчук пояснював старшому оперуповноваженому Миколі Белкіну: «Зафіксовані методи у моєму творі стосовно голови райвиконкому, що він телефонував у м. Рівне і повідомляв, що “давайте помоч, бандеровці наступають”, а також, окрім цього, казав серед своїх співробітників: “Што будет? Што будет?! На фронті б'ють, там б'ють, везде б'ють. Што будет? Бандеровці наступають, Москва горіт, некуда діваться”. Ці слова були дійсно сказані головою райвиконкому тов. Бахмацьким і передані нам нашим агентом»³⁸.

³⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-11588, арк. 33 (пакет з речовими доказами).

³⁸ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-11588, арк. 14 зв.–15.

Особу інформатора («агента») підпілля ОУН у Мізоцькому райвиконкомі встановити важко. Що ж до персонального складу райвиконкому, то з протоколу № 1 від 15 березня 1944 р. він постає в такому вигляді³⁹: голова – Ілля Бахмацький, 1901 р. н., українець, член ВКП(б) з 1931 р.⁴⁰; заступник голови – Павло Сіліхін, 1903 р. н., росіянин, член ВКП(б) з 1932 р.⁴¹; секретар – Н. Лісовський, 1896 р. н., білорус, безпартійний⁴²; члени виконкому: Петро Науменко, 1903 р. н., українець, член ВКП(б) з 1924 р., перший секретар райкому КП(б)У⁴³; Борис Хранцов, 1906 р. н., українець, член ВКП(б) з 1931 р., начальник райвідділу НКДБ⁴⁴; Роман Тютюнов, 1902 р. н., росіянин, член ВКП(б) з 1926 р., районний військовий комісар⁴⁵; Степан Прищепка, 1904 р. н., українець, безпартійний, голова селищної ради⁴⁶.

Р. Рудий-Кравчук був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна, заміненої на 15 років каторжних робіт. Помер 29 листопада 1952 р. у лікарні № 1 Озерлагу⁴⁷.

Напад 31 серпня 1944 р. не поставив крапки в намаганні УПА опанувати Мізоч. У січні 1945 р. її підрозділи ще двічі спробували організувати наступ на містечко. 9 січня прибулий на територію району з Кременеччини курінь «Шума»⁴⁸,

³⁹ ДАРО, ф. Р-204, оп. 2, спр. 24, арк. 1.

⁴⁰ Там само, ф. П-10, оп. 1, спр. 5, арк. 54.

⁴¹ Там само, спр. 24, арк. 18 зв.

⁴² Там само, ф. Р-204, оп. 2, спр. 24, арк. 7.

⁴³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 45, спр. 567, арк. 4.

⁴⁴ ДАРО, ф. П-10, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁴⁵ Там само, арк. 78 зв.

⁴⁶ Там само, ф. Р-204, оп. 2, спр. 24, арк. 7, 18.

⁴⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-11588, контрольно-наглядова справа.

⁴⁸ Можливо, Степан Левкович Медиковський («Шум»), народився 1921 р. в с. Замчисько Дубенського повіту. Учасник національно-визвольних змагань 1940-х рр., надрайоновий провідник, загинув у с. Андруга Кременецького району. (Степан Медиковський. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. Рівне, 2005. Т. 8: Дубенський район. С. 172).

підкріплений сотнями «Вихора»⁴⁹ (колишня «Галайди»)⁵⁰, «Залізняка» і «Тятивви», разом з куренем Семена Котика-«Докса» загальною чисельністю до 700 осіб зав'язали о 7-й ранку поблизу Старої Мощаниці п'ятигодинний напружений бій із силами окремого кавалерійського дивізіону НКВС УРСР (не менше як 240 осіб⁵¹, командир – майор Михайло Шолін) із застосуванням мінометів і 45-міліметрових гармат з обох сторін. Вояки УПА неодноразово переходили в атаку з вигуками «Слава!». У результаті бою обидва супротивники відійшли: упівці – у напрямку Кременецького лісу, енкаведисти – у бік Мізоча.

У рапорті начальника УНКВС у Рівненській області Володимира Трубнікова наркомові внутрішніх справ УРСР Василю Рясному та його заступникові Тимофію Строкачу втрати сторін подані в явній диспропорції: загинули 83 вояки УПА (у т. ч. заступник командира сотні «Тополя»), поранені – 45, узяті в полон – 4⁵² (двоє з них були пізніше вбиті), затримані

⁴⁹ Очевидно, ця сотня згодом увійшла до складу з'єднання груп (ЗГ) УПА № 44, що діяло на півночі Рівненщини. У місячному звіті шефа військового штабу ЗГ № 44 Петра Гудзоватого («Василь Вечера») за лютий 1945 р. сказано: «Дня 12 лютого з півдня (Крем'ячечина) в терени “ЗГ” прибув відділ к[оманди]ра “Вихра” в силі 45 чол.». У бою за с. Топча Межиріцького району відділ «Вихора» атакував позиції військ НКВС із вигуками «Слава!». (Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. С. 918, 931).

⁵⁰ Командир сотні Григорій Решетин («Чернець», «Галайда») загинув наприкінці 1944 р. (За три місяці солдатами НКВД на Тернопільщині було вбито 3 484 націоналістів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://poglyad.te.ua/heroji-ternopilskoho-kraju/za-try-misyatsi-soldatamy-nkvd-bulo-vbyto-3484natsionalistiv.html> [07. 03. 2021]).

⁵¹ Тактичний підрозділ у кавалерійських військах Червоної армії та НКВС, що існував у 1920–1940 рр. і складався з 2–3 ескадронів (кожен чисельністю 120–160 бійців), тобто загалом дивізіон міг налічувати 240–480 вершників.

⁵² У полон, зокрема, був захоплений Василь Іванович Костюк («Береза»), 1927 р. н., уродженець с. Раславка Почаївського району Тернопільської області, вояк сотні «Вихора», що входила до куреня «Шума» (до 250 осіб). Засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської

68 осіб з місцевого населення; натомість війська НКВС нібито зберегли свій склад майже повністю, втративши тільки двох бійців, ще один вказаний як поранений⁵³.

Водночас заступник начальника управління боротьби з бандитизмом НКВС УРСР Олександр Задоя в записці, переданій В. Трубнікову високочастотним зв'язком, підкреслив, що нарком В. Рясний «проведення цієї операції вважає провальним»⁵⁴. Судячи з концентрації сил, наявності вищого керівництва при курені «Шума», а також за агентурними даними НКВС, УПА планувала завдати цілеспрямованого удару по райцентру⁵⁵.

Наслідком цієї події стала операція в Мізоцькому районі 13–20 січня 1945 р., здійснена, відповідно до плану «проведення крупних операцій щодо послідовного очищення районів Рівненської області від банд УПА й оунівського підпілля», силами 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС, укомплектованої з 216, 217 і 218-го окремих стрілецьких батальйонів, однієї посиленої роти 220-го батальйону, окремого батальйону бойового забезпечення з двома танками та окремого кавалерійського дивізіону НКВС УРСР під загальним командуванням командира бригади Івана Фатєєва та оперативним керуванням начальника відділу боротьби з бандитизмом УНКВС у Рівненській області Михайла Гаврилова.

Під час цієї акції, 17 січня 1945 р., у Дермані Першому виявлені два сховища, в яких переховувалася боївка СБ ОУН Миколи Мартинюка-«Явора» числом, згідно зі звітом генерала В. Трубнікова, 45 осіб. Після відмови скласти зброю повстанці були знищені разом зі сховищами. Загалом за вказаний період полягли 73 учасники підпілля, 111 були арештовані, затримані

області 24 травня 1945 р. до 20 років каторжних робіт з конфіскацією майна, звільнений зі Степлагу 12 січня 1955 р., реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 19 серпня 1993 р. (ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-14382).

⁵³ ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 19, спр. 10, т. 2, арк. 16.

⁵⁴ Там само, арк. 21.

⁵⁵ Там само, арк. 27–27 зв.

також 200 «бандпосібників» та ще 312 осіб «для фільтрації», виселені 72 сім'ї «активних учасників ОУН–УПА», з поселень вивезено 385 тонн зерна та інші продукти. Одночасно військові й партійні працівники скликали збори громадян, на яких зачитували звернення уряду УРСР до населення західних областей і учасників ОУН–УПА–УНРА. У підсумковій частині згаданого документа зазначено, що операція такого роду проводилась уперше, тому її недоліком стала недостатня «оперативна обробка» району для «ретельного і ефективного вилучення оунівського підпілля та бандитів-одиначок, які зарились глибоко в землю». Свої втрати В. Трубніков обчислював одним поранимим⁵⁶.

Однак, як свідчить спецповідомлення начальника Мізоцького райвідділу НКДБ Б. Хранцова начальникові УНКДБ у Рівненській області Ф. Цветухіну, з радянського боку тоді загинуло набагато більше. Під кінець операції, о 6-й годині ранку 19 січня 1945 р., у приміщенні районного клубу (колишня будівля маєтку Дуніних-Карвицьких), де розташовувався гарнізон військ НКВС, сталася пожежа, що виникла «від вибуху баку з бензином ємністю 6 кг, який стояв поблизу розжареної печі». Полум'я охопило бійців окремого батальйону бойового забезпечення 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС, що спали у приміщенні, до того ж у момент вибуху на сонних людей впала частина стіни і стелі. У результаті згоріли сім осіб, зброя, радіостанція, телефонний комутатор та інше військове майно⁵⁷. Ще 19 солдатів отримали важкі опіки, з якими їх відправлено до Рівного в гарнізонний шпиталь, де 15 з них згодом померли⁵⁸. Ці втрати командування 24-ї бригади визнало «небойовими», з чим навряд чи можна погодитись, навіть якщо пожежа й не була наслідком

⁵⁶ ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 19, спр. 10, т. 2, арк. 33–33 зв.

⁵⁷ Там само, оп. 13, спр. 2, арк. 21; оп. 19, спр. 10, т. 2, арк. 26; Жив'юк А. Парадокси меморіальних практик... С. 107.

⁵⁸ Российский государственный военный архив, ф. 38701, оп. 1, ед. хр. 98, л. 44–46, 49.

терористичного акту, організованого підпільниками (його ймовірність видається досить високою).

Незабаром повстанці завдали ще одного удару у відповідь мізоцькому гарнізону НКВС. У ніч на 29 січня 1945 р. курінь УПА (до 250 осіб), підійшовши від Дерманя, обстріляв райцентр Мізоч з трьох сторін: станції Озеряни, де перебували сім'ї, зібрані для виселення; села Кунин, звідки з'явився кавалерійський загін (чисельністю до 35 осіб); і з дерманського напрямку, звідкіля вела бойові дії основна група. Начальник райвідділу НКВС Олександр Селіванов організував оборону і поінформував про напад у Рівне, після чого звідти виїхали танки. При їх наближенні упівці відступили на Залужжя, де, вочевидь, цей курінь стояв раніше. Повстанців не переслідували з огляду на нечисленність сил НКВС⁵⁹.

Підсумуємо, що бої за Мізоч 1943–1945 рр. були викликані військовими, політичними, пропагандистськими, господарськими потребами УПА, продемонстрували її силу та характер, стали яскравим прикладом втілення стратегії «двофронтової» боротьби, проголошеної в лютому 1943 р. III конференцією ОУН(б). Історія цих боїв є цікавим полем дослідження діяльності УПА і підпілля ОУН на території Мізоцького району.

⁵⁹ ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 19, спр. 10, т. 2, арк. 34.

Володимир СТАРЖЕЦЬ

АНТИРАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІ ДЕРМАНЯ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

В умовах сучасної інформаційної війни актуальним залишається вивчення прийомів та методів агітаційно-пропагандистської боротьби між українським націоналістичним підпіллям і комуністичною владою в післявоєнний період. Значний науковий та суспільний інтерес викликає участь широких верств населення в русі Опору сталінському тоталітарному режимові в 1944–1953 рр. Особливо важливе в цьому плані дослідження настроїв молоді, її ставлення до комуністичної ідеології й активної протидії радянській системі на західноукраїнських теренах.

Метою цієї статті є з'ясування місця та ролі молоді в ідеологічному протистоянні українського національно-визвольного руху і радянської влади в селі Дермань повоєнного періоду. Джерельну базу наукової розвідки склали документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Рівненської області й Галузевому державному архіві Служби безпеки України (Рівне). Цінний фактичний матеріал щодо репресованих жителів Дерманя міститься також в опублікованих збірниках матеріалів, зокрема в науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією».

Процеси протидії українського підпілля радянській владі загальноукраїнського та локального масштабу проаналізовані

у роботах Олександра Іщука¹, Ірини Сушик², Івана Біласа³. У своїх напрацюваннях дослідники зосереджували увагу на збройному та ідеологічно-пропагандистському складниках повстанської боротьби. Особливості історії українського визвольного руху села Дермань та участь у ньому молоді висвітлено в студіях Федора Єфімчука⁴, Андрія Жив'юка й Ігоря Марчука⁵.

У післявоєнну добу національний рух Опору на теренах Західної України набув нових форм. З-поміж тих, хто виступав проти сталінської тоталітарної системи, були й зовсім юні – учнівська, студентська, робітничка молодь. Попри потужну хвилю «другої радянзації» в регіоні та тиск репресивних структур, серед українського юнацтва поширеними залишалися націоналістичні погляди. Воно, як і інші групи населення західноукраїнських областей, не сприймало важелів радянського управління, знаючи про їх зміст і наслідки ще з 1939–1941 рр. Таким настроєм місцевої громади сприяла також діяльність українських націоналістів, які після завершення війни робили ставку на власні сили, насамперед на молодь як авангард у боротьбі проти комуністичного режиму. Радянська сторона також була налаштована рішуче, керуючись гаслом: коли ворог не здається – його знищують.

Головною метою всіх цих змагань українців було утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «тіль-

¹ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів; Торонто, 2011.

² Сушик І. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50-х рр. ХХ ст. *Інтелекція і влада. Серія: Історія*. Одеса, 2009. Вип. 15. С. 171–180.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ, 1994. Кн. 2.

⁴ Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи і друкарні. Дермань, 2002.

⁵ Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне, 2011.

ки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану»⁶. Її відсутність призводила до низки негативних тенденцій, що варіювалися від фізичного винищення національно свідомого та соціально активного елемента до загального руйнування національного організму суспільства.

У протистоянні радянської влади та українського підпілля освітній простір був чи не найважливішим, адже саме тут формувалась основа нації, закладалися підвалини майбутнього суспільства. Організаційні засади діяльності підпілля в молодіжному середовищі визначала нова програма ОУН під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Вона реалізовувалася паралельно із двома іншими – «Орлик» (поширення ідеї і впливу ОУН на Схід України) та «Дажбог» (збереження кадрів ОУН). Програмою охоплювалися такі напрямки: підбір кандидатів із числа молоді для вступу в ОУН і праця з ними в індивідуальному порядку; створення широкої мережі юних симпатиків ОУН, які, перебуваючи на легальному становищі, могли б у різний спосіб допомагати старшим побратимам; упровадження нових форм роботи з юнаками, що гарантували б конспіративність⁷. Реалізація тактичного проєкту «Олег» проходила успішно, передовсім у сільській місцевості, де підпілля довгий час поповнювалося молодими кадрами. Завдяки цій програмі, юнацтво також ознайомилося з націоналістичною ідеологією та цілями діяльності ОУН.

У більшовицькій політиці робота з молоддю теж була пріоритетною. Міністерство освіти УРСР та ЦК КП(б)У спеціальним розпорядженням зобов'язували обкоми, міськкоми й райкоми партії спрямовувати свою активність на те, щоб

⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30 (Колекція матеріалів ОУН–УПА, що діяли на території Рівненської області), оп. 2, спр. 52а, арк. 1–2.

⁷ Ішук О. Молодіжні організації ОУН... С. 94.

учителі виконували «велику і почесну місію у здійсненні завдань, поставлених комуністичною партією, формуючи світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства»⁸. Окрім того, від освітян повсякчас вимагали підвищувати ідейний рівень викладання, бути суспільно активними, долучатися до комуністичної агітації, пропагувати переваги соціалістичного способу життя⁹.

Обласні відділи освіти та педагогічні колективи мали забезпечувати ідейність у навчанні й вихованні, формуючи в дітей матеріалістичний світогляд на основі комуністичних постулатів¹⁰. Школа ставала базовою ланкою в процесі творення «нової радянської людини», позбавленої історичної пам'яті народу, зорієнтованої на замкнуту й часто сфальсифіковану науку та комуністичні ідеали.

Вагоме місце в опорі комуністичному режиму посідає антирадянська діяльність волинської молоді, зокрема дерманської. І не випадково, адже власне ця територія була епіцентром боротьби УПА й ОУН проти сталінського тоталітаризму. Тутешні села та навколишні ліси – Бушанський, Верхівський, Гурбинський – іменувалися не інакше, як «повстанська республіка». А її центром став Дермань.

Незважаючи на переслідування та суворі міри покарання, у перші повоєнні роки юні дерманці часто потрапляли в поле зору радянських репресивних структур. Набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. Силові органи, зі свого боку, активно провокували національно свідому молодь на антирадянські дії задля виявлення її представників, подальшого їх арешту, превентивної зачистки та знесення проукраїнського активу. Так, 25 грудня 1945 р.

⁸ ДАРО, ф. Р-2 (Рівненський обласний відділ народної освіти), оп. 4, спр. 88, арк. 2.

⁹ Сушик І. Формування вчительських кадрів... С. 175.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166 (Міністерство освіти України), оп. 15, спр. 272, арк. 1.

оперуповноваженими Мізоцького РВ НКВС під час спецоперації була затримана Зоня Лахман (закінчила чотири класи, на момент затримання їй виповнилося лише 14 років), яку запідозрили в допомозі УПА. Згодом, унаслідок оперативно-слідчих дій та допитів, «енкаведисти» зафіксували, що дівчинка була зв'язковою районного пропагандиста ОУН Адама Сокола (співпрацював із НКВС)¹¹. За дорученням цього спец-агента, вона приносила «грипси», документи і кореспонденцію друкарці на псевдо «Женя» та іншим учасникам підпілля (ймовірно, радянській агентурі), що трактувалось однозначно як співпраця з «оунівською бандою»¹². І хоча З. Лахман була неповнолітня і виконала тільки декілька разових доручень, 27 квітня 1945 р. її засудили на 10 років ВТТ (виправно-трудовах таборів) з конфіскацією майна (кінь, корова, віз та домашні речі). Щойно постановою президії Рівненського обласного суду від 20 вересня 1989 р. вирок було скасовано, а справу припинено за відсутністю складу злочину.

Кількість заарештованого юнацтва сіл Дермань Перший і Дермань Другий (у 1946 р. перейменованих, відповідно, на Устенське Перше й Устенське Друге) поступово зростала. 23 жовтня 1948 р. арештували Миколу Кондратюка, учня 8-го класу, якого звинувачено за ст. 54-10, ч. 1 (антирадянська пропаганда й агітація) КК УРСР за написання віршів та пісень антирадянського змісту. Талант хлопця вміло використали провокатори, брати Степан та Архип Озірські. Микола Кондратюк і Степан Озірський були однокласниками й навіть друзями. Спочатку старший брат Степана Озірського – Архип – попросив хлопця написати листа ліричного характеру

¹¹ Сокол Адам («Вергун», «Остап»), уродженець с. Коршів Здолбунівського району, політичний референт районного проводу ОУН. У грудні 1944 р. вийшов із підпілля та співпрацював з НКВС. (Реабілітовані історією. Рівненська область / упоряд. А. Жив'юк, Р. Давидюк та ін. Рівне, 2009. Кн. 2. С. 196).

¹² ДАРО, ф. 2771 (Управління Служби безпеки України по Рівненській області, Рівне), оп. 2, спр. 612, арк. 13.

його «знайомій дівчині» з Рівного. Пізніше брати, апелюючи до національних почуттів М. Кондратюка, переконали його скласти декілька антирадянських поезій¹³. Перша з них, присвячена загиблому повстанцю Святославу Криницькому, називалася «Вічна слава герою Святославу». Там, зокрема, були такі слова: «Нехай усі стануть патріотами України, Яким патріотом був він» та «Його убили люті комунари», а також заклики пам'ятати подвиг героя й мету його боротьби: «Боріться за щастя, за волю України, За Україну, за ріднеє село»¹⁴. Згодом школяр став автором ще кількох віршованих текстів, які прославляли національно-визвольні змагання й ганьбили радянську владу. На допитах юнак говорив, що значну частину антирадянських висловів у вірші вставляли брати Озірські¹⁵, але ті уникнули покарання, що й доводить факт їхньої співпраці з органами МДБ. Урешті-решт, Рівненський обласний суд 9 грудня 1948 р. засудив школяра на 10 років ВТТ.

Підставою для арешту в жовтні 1950 р. місцевої дівчини, студентки 2-го курсу Рівненського учительського інституту Галини Кирилюк стало подібне звинувачення: «переписувала пісні антирадянського націоналістичного змісту, в яких вихваляла дії бандитів ОУН і здійснювала активний наклеп стосовно радянського керівництва»¹⁶. Обтяжуючим фактором було затримання за належність до УПА батька юнки, через що її автоматично залічено до «ворожих радянській владі елементів». На численних допитах, які зазвичай розпочиналися вночі й завершувалися під ранок, постійно звучало те саме запитання: «З якою метою зберігала пісні?», що мало змусити до зізнання в антирадянській агітації. На одному з таких допитів слідчий УМДБ Яшунін «пояснював» дівчині: «Бандити ОУН

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Рівне, ф. 5 (Р), спр. 6058, арк. 15–16.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, арк. 17.

¹⁶ Там само, спр. 6179, арк. 64.

ведуть боротьбу проти радянської влади [...] Відповідно, вихваляючи їх в піснях, вилучених у вас, ви робили це в силу свого ворожого ставлення до радянської влади»¹⁷. Студентка, натомість, намагалася довести, що їй, учасниці хору, просто подобалося співати та записувати пісні, а про їхнє змістове наповнення вона не замислювалась, бо ж була тоді ще школяркою. Варто підкреслити, що 11 одногрупників Г. Кирилюк, яких допитували як свідків, у своїх показах були одностайні: під час навчання й у спілкуванні ніяких антирадянських поглядів Галина не виявляла¹⁸. Та хоча пісенних текстів ніхто не бачив і фактів їх розповсюдження так і не встановили, дівчину все ж прирекли на 10 років позбавлення волі. Касаційну скаргу задовольнили тільки частково, передавши справу на дорозслідування. Проте після повторного слідства суд залишив міру покарання без змін. Справжнім криком душі є заява про помилування, датована 1954 роком, на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР Климента Ворошилова: «В зміст пісні я зовсім не вдумувалась. [...] Закінчивши 6 клас, я за цю пісню зовсім забула. [...] Я ще молода. Прошу Вас не бачити в мені невинного злочинця»¹⁹. Однак помилування стало можливим лише по смерті Сталіна, коли Г. Кирилюк уже відбула чотири роки ув'язнення.

За цією ж статтею в 1950 р. засуджено на 10 років ВТТ з конфіскацією майна Фаїну Войтюк, ученицю 9-го класу Устенської СШ. Розглянувши її неодноразові скарги, Верховний Суд СРСР згодом наполовину скоротив термін покарання²⁰.

Загалом ідеологічно-політична ситуація на Рівненщині складалася несприятливо для комуністичного керівництва. Широка пропаганда у сфері освіти та залучення на свій бік якнайбільшої частини молоді були провідними напрямками

¹⁷ ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. 6179, арк. 16.

¹⁸ Там само, арк. 30–34.

¹⁹ Там само, арк. 149–150.

²⁰ Реабілітовані історією. Рівненська область. 2013. Кн. 3. С. 535.

політики протиборчих сторін. Одночасно радянська влада, володіючи досвідом масштабної ідеологічної роботи та потужним державним механізмом, активізувала свої зусилля щодо перевиховання місцевого населення. У своїй діяльності більшовики застосовували різні методи усної та письмової пропаганди, комбінуючи їх із репресивними заходами. Під ідеологічний і силовий контроль влади потрапили всі, хто був причетний до навчання й виховання підростаючого покоління.

Для західноукраїнського освітнього простору характерними були перевірки та фільтрування педагогічних кадрів, задля відсторонення від навчального процесу всіх політично ненадійних, «замаскованих націоналістів», прихильників західної ідеології. Саме на вчительство покладалася відповідальність за те, що в середовищі молоді розповсюджені націоналістичні погляди. Тільки протягом 1947 р. в Рівненській області було звільнено вісім завідувачів районними відділами освіти²¹. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР представник з Рівного відверто заявив: «Більшість учителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча й чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів [...] Факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністично-го виховання очікувати важко»²².

Під пильним наглядом адміністративних і силових органів влади перебували педагоги й учні Устенської середньої школи. Зосібна, 1950 р. був заарештований місцевий листоноша Василь Чемерчук, який, крім співпраці з націоналістичним підпіллям, регулярно поширював антирадянські листівки серед учителів. Цілком імовірно, що це були провокації спецслужб, у рамках перевірки лояльності місцевих педагогів до

²¹ ДАРО, ф. Р-400 (Рівненський обласний комітет КПУ), оп. 3, спр. 190, арк. 169.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1 (Центральний комітет КПУ), оп. 24, спр. 213, арк. 103.

радянської системи. Він мав тісний зв'язок з повстанцями, допомагав їм продуктами, збирав інформацію про стан справ у селі, отримував та розповсюджував літературу націоналістичного характеру. На допитах В. Чемерчук повідомляв, що поширення антирадянських листівок у школах було надзвичайно важливим завданням для підпільників²³. Таким чином повстанці намагалися на рівні ідеології протидіяти радянській пропаганді в навчальних закладах.

Аби забезпечити належне ідеологічне виховання місцевої молоді, у 1947 р. директором Устенської СШ призначили Андрія Демченка, випускника Харківського інституту соціального виховання²⁴. Новий директор активно взявся впроваджувати ідеологічні настанови в життя. Швидкими темпами зі школи було звільнено всіх учителів, які працювали там з довоєнних чи окупаційних часів. Але одними звільненнями справа не обмежилась. У 1950 р. заарештували місцеву вчительку Наталію Ковалько. Вона була звинувачена за ст. 54-1а, 54-11 КК УРСР, зокрема за зв'язки з націоналістичним підпіллям, ознайомлення з антирадянською літературою та збирання інформації для повстанців. Вирок Військового трибуналу військ МВС Рівненської області був максимально суворий – 25 років ВТТ і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Свободу Наталія Омелянівна отримала тільки в 1956 р., а реабілітована в 1993 р.²⁵

Учням школи посилено прищеплювався матеріалістичний світогляд, ненависть до «українських буржуазних націоналістів» та переконання у перевагах соціалістичної системи. Проте в дирекції виникли серйозні проблеми з формуванням піонерських і комсомольських осередків, що було типово для західноукраїнського регіону. Так, навесні 1950 р. за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключили 24 учнів 8–10-х

²³ ДАРО, ф. 2771, оп. 2, спр. 5014, арк. 70.

²⁴ Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл... С. 54.

²⁵ Реабілітовані історією. Рівненська область. 2014. Кн. 5. С. 253.

класів (з формулюванням «за порушення трудової дисципліни» та «як недисципліновані і політично ненадійні»). Коли ж це не дало очікуваного результату, восени 1950 р. вирішено розформувати весь випускний 10-й клас (тож наступного року в школі випуску не було взагалі, окремим з виключених учнів вдалося здобути атестат у районному центрі Мізочі)²⁶.

Оскільки село Дермань відіграло непересічну роль у повстанському русі на Рівненщині, то закономірно, що радянські спецслужби приділяли цій місцевості особливу увагу, повторюючи свої спроби ліквідувати залишки ОУН і УПА й остаточно «зачистити» національно свідомі елементи в краю. Однією з наймасштабніших кампаній щодо дискредитації місцевого націоналістичного підпілля та його знищення стала спецоперація в ніч із 30 вересня на 1 жовтня 1948 р., що проводилася під керівництвом МДБ УРСР²⁷. Тоді радянськими силовиками під виглядом дій оунівських боївок було вбито багатьох прихильних до українського підпілля осіб, здійснено арешти «неблагонадійної» молоді, ліквідовано останніх повстанців і, внаслідок усього цього, посяяно розкол серед місцевого населення, зневіру у власні сили і страх.

Кампанія з остаточного «приборкання» села продовжувалась і в наступні роки. У січні 1950 р. в Дермані спецслужби викрили антирадянський юнацький осередок у складі сімох членів: Олександра Бухала, Олександра Гнатюка, Андрія Кондратюка, Федора Плугака, Івана Турчина, Володимира Шенюка та Юрія Шинкарука. Слідчі звинувачували молодих людей у створенні за завданням підпільника Василя Шевчука-«Вусатого» терористичної організації, що ставила за мету знищити місцевий партійний актив і перш за все дільничного

²⁶ Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл... С. 55–56; Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»... С. 124.

²⁷ Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 210–238.

уповноваженого РВ МВС – Добровольського²⁸. Також стверджувалося, що група займалась антирадянською агітацією, вивченням і розповсюдженням націоналістичної літератури й навіть кілька разів вивішувала український прапор.

Як дізнаємося з документації слідства, О. Бухало підтримував контакти з підпіллям ще з 1946 р. Одержуючи від повстанців агітаційні матеріали, він разом зі своїми друзями поширював їх у селі²⁹. За версією слідства, група мала вогнепальну зброю – гвинтівочні обрізи, які їм передав «Вусатий» для ліквідації Добровольського та його помічника. Однак за три роки юнаки так і не виконали свого доручення, хоча з аналізу документів справи випливає, що вони мали таку нагоду не один раз³⁰. Це спонукає думати, що згадане завдання вигадали самі слідчі, щоб інкримінувати молодим людям створення терористичної організації.

Справжніми ж завданнями цієї групи було збирання відомостей і розповсюдження націоналістичних листівок. Отримане від місцевих підпільників намагалися роздавати таємно, проте так, щоб охопити якомога ширше коло людей. Пізніше відчайдушні хлопці вивісили на дереві український стяг і порозносили по селу значну кількість антикомуністичних матеріалів, з-поміж яких були й листівки під назвою «До української молоді»³¹. Цікаво, що прапор оперативники зняли й відправили до Мізоча як доказ антирадянської та «бандитської» діяльності місцевих жителів.

Найбільший резонанс учасники молодіжної групи викликали своїм пограбуванням сільського кооперативу. Скоріш за все йшлося про здобуття продуктів харчування, засобів гігієни (мило, одеколон) та сукна для особистих потреб³².

²⁸ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4863, арк. 3.

²⁹ Там само, арк. 18 зв.

³⁰ Там само, арк. 16–223.

³¹ Там само, арк. 20–21.

³² Там само, арк. 26.

За даними слідства, активним членом цієї групи був А. Кондратюк, який мешкав на Залужжі. Він проводив антикомуністичну агітацію, закликаючи, з-поміж іншого, селян не вступати в колгосп, часто розповсюджував націоналістичні листівки. Писали від руки та розносили такі ж агітки І. Турчин, Ю. Шинкарук і Ф. Плугак³³. Натомість жодних терористичних дій стосовно радянського партійного активу, якби це не хотілося довести слідчим, група не вчиняла. Згодом затримані у своїх клопотаннях неодноразово вказували, що на допитах до них застосовували методи фізичного впливу і примушували підписувати протоколи, не читаючи їх.

Саме ці апеляції юнаків до Верховного суду СРСР і розкривають жахливу картину фальсифікації слідства та методики допитів радянськими спецслужбами. На хлопцях було випробувано весь арсенал відомих у ті часи тортур (нанесення ударів зброєю, голод, спрагу, «конвеєр», «стійку», «підігрів», імітування розстрілу, підписання наперед заготовлених протоколів і т. д.). Така жорстокість пояснюється не лише типовістю процедури слідства, а й особистими якостями тих, хто його вів. Це, зокрема, були: співробітник 1-го управління МДБ УРСР, учасник та керівник багатьох спецоперацій, капітан Олександр Святогоров; Петро Ятченко (пізніше комендант УКДБ Житомирської обл.); начальник 1-го відділення відділу 2-Н УМДБ у Рівненській обл. Федір Ворона; старший оперуповноважений, майор Олександр Філатов; майор Шаталін та ін.³⁴ Ці люди мали величезний досвід проведення допитів, розуміли, що від них вимагає керівництво, і добивалися потрібного їм результату будь-якими методами, забувши, що таке законність (чи радше будучи цілковито впевнені, що саме вони й уособлюють закон).

Ось як описував процес «вибивання зізнання» Ф. Плугак: «Допити попереднього слідства вів майор Шаталін і м[айо]р Філатов. Ці два майстри берієвської школи, [...] почали мене бити,

³³ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4863, арк. 23.

³⁴ Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року... С. 229–230.

завдаючи ударів по голові руків'ям пістолета. Я впав на долівку, де вони продовжували нелюдські побої ногами. Після таких “процедур” поставили мене до стінки, наставляючи пістолет, потім поставили до гарячої груби, де я простояв за командою “струнко” четверо діб, не даючи ні їсти, ні пити. У результаті набрякли ноги, і я втратив свідомість. У цей час вони писали протоколи. Що було у протоколах написано, мені невідомо, оскільки протоколів мені не зачитували, а лише із застосуванням зв'ярчих, нелюдських тортур, побоїв, погроз, моріння голодом, і не даючи відпочинку, змусили, заставили їх підписати»³⁵.

Про схожі знущання капітана О. Святогорова і його поплічників над собою розповідали й інші хлопці. «Щоб добитися підписання протоколів, сфабрикованих заздалегідь, – писав в апеляції О. Бухало, – мене били, більше трьох діб тримали стоячи, без води і їжі, до тих пір, поки ноги у мене не набрякли настільки, що я не міг уже стояти – падав. [...] Так, знущанням і побоями, [слідчий] заставив мене підписати протокол, цілковито без показів свідків»³⁶. О. Гнатюк і В. Шенюк також зазначали про катування, після яких вони взяли всю вину на себе й підписали протоколи³⁷.

Ніяких наслідків ці скарги, звісно, не мали, адже система покривала своїх виконавців. Урешті-решт молодим людям було винесено «справедливі» вироки – від 10 до 25 років ВТТ. Не останню роль у затриманні та суворох мірах покарання зіграв той факт, що у більшості цих юнаків близькі родичі вже були арештовані або вислані за допомогу ОУН.

У грудні 1952 р. УМДБ у Рівненській області розпочало слідство щодо іншої групи дерманської молоді, яку звинуватили в антирадянській діяльності, у колективному студіюванні «антирадянської націоналістичної літератури», а саме журналів «Учителька», «Перець», календаря «Колос» та ін.

³⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4863, арк. 582 зв.–583.

³⁶ Там само, арк. 431–431 зв.

³⁷ Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року... С. 232.

За цей «злочин» було взято під варту й засуджено двох юнаків. Інших шість учасників врятувала та обставина, що вони в цей період відбували службу в радянській армії. До того ж, як слушно зауважили дослідники А. Жив'юк та І. Марчук, «за час, поки здійснювалася їх оперативна розробка, настала смерть Й. Сталіна і справа втратила свою актуальність»³⁸.

Таким чином, участь молоді села Дермань в антирадянському русі – питання цікаве, багатогранне й наразі все ще малодосліджене. На основі вже вивчених матеріалів можна, однак, констатувати, що її діяльність цілком суголосна з функціонуванням подібних молодіжних організацій та груп націоналістичного спрямування в західних областях України повоєнних років. Головними виявами їхньої активності були: розповсюдження літератури, передовсім листівок, серед населення, іноді їх друк; усна антирадянська агітація в найрізноманітніших формах (збори, дискусії, обговорення); самоосвіта й накопичення знань; створення законспірованих юнацьких організацій; виконання завдань ОУН щодо зібрання потрібної інформації та гуманітарної допомоги. Згодом чимало юнаків та юнок переходили в підпілля, долучалися до участі у збройному протистоянні.

Як і на інших теренах краю, деякі випадки т. зв. антирадянщини були спровоковані більшовицькою агентурою та сфальсифіковані слідством. Мета таких спецоперацій очевидна: дискредитувати і придушити український визвольний рух, ліквідувати будь-які вияви національної свідомості серед місцевої молоді та посіяти розкол і страх у суспільстві.

Отже, національні ідеали в післявоєнний період знаходили підтримку й належне розуміння серед значної частини юнацтва, що, безперечно, ускладнювало встановлення тоталітарного режиму та поширення комуністичних впливів у селі Дермань. Радянська влада тривалий час боролася з національно свідомими представниками дерманської молоді, жорстоко поборюючи їхню участь у різних видах спротиву.

³⁸ Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»... С. 126.

Ігор МАРЧУК

ОЛЕКСАНДР ГНАТЮК-ГРИЦЕНКО У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ КДБ УРСР

Вивчаючи життєвий шлях отамана Тараса Бульби-Боровця після завершення Другої світової війни, вдалося з'ясувати, що в його оточенні певний час перебував уродженець села Дермань Олександр Григорович Гнатюк (1918–1975). Про це розповідають документи чотиристоронньої розшукової справи № 548, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹. Розпочата вона була навесні 1955 р., а остаточно завершена 31 жовтня 1975 р. Майже двадцять років радянські спецслужби намагалися не випустити з поля зору дерманця О. Гнатюка. Зокрема, майор КДБ Скринніков 27 грудня 1962 р., розглянувши матеріали розшукової справи, вирішив припинити місцевий розшук О. Гнатюка-Гриценка, оскільки той мешкає в США, і розпочати наглядову справу, що передбачала стеження за родичами колишнього дерманця і таємний перегляд його кореспонденції. Перед ухваленням цього рішення розшукова справа надсилалась у Москву на вимогу начальника 8-го відділу 2-го головного управління КДБ при Раді міністрів СРСР підполковника Жарікова².

У традиціях КДБ особу О. Гнатюка в документах зашифрували оперативним псевдонімом «Безрідний».

Тим часом в українському еміграційному середовищі О. Гнатюк був відомий як сотник О. Гриценко (на це нове прізвище в нього й було вироблено документи). Окремі до-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1–4.

² Там само, т. 3, арк. 1.

слідники бульбівського руху, однак, ототожнюють О. Гнатюка-Гриценка з Т. Боровцем, вважаючи, що то лише ще один псевдонім отамана. Зокрема, краєзнавець Борис Боровець у розвідці «Літературно-публіцистична діяльність Тараса Бульби-Боровця» покликається на статтю доктора Івана Кохана, в якій мовиться про книгу сотника О. Гриценка «Армія без держави», видану ще 1955 р. Про текст із цієї книжки, який має назву «Короткий нарис постання і боротьби УПА», згадував у своїх записках з нагоди відзначення 23-ї річниці повстання УПА і Т. Боровець. Опираючись тільки на ці факти, Б. Боровець припускає, що сотник і отаман – це одна особа. Дослідник аргументує свою думку так: «На підтвердження цього припущення можна навести і той факт, що ні у спогадах отамана, ні в спогадах його соратників, як і в дослідженнях сучасних авторів, мені не вдалося натрапити на реально діючого в бульбівській УПА чи УНРА сотника О. Гриценка»³. При цьому краєзнавець усе ж визнає, що ці дві особи не зовсім зіставні: О. Гриценко фігурує в деяких публікаціях як редактор пресового органу Української національної гвардії (УНГ) «Меч і воля» та дописувач у закордонній українській пресі початку 1950-х рр.

У Державному архіві Рівненської області є машинопис статті сотника О. Гриценка «Ретушовані і не ретушовані акти» (до річниці 30 червня 1941 р.) та Бюлетень УНГ із передовицею «Крути» під тим самим підписом. У цьому виданні зазначено й адресу для листування – «Американська зона окупації в Німеччині (О. Гриценко, Аугсбург)». Важливим є і свідчення племінниці отамана Марії Лантух, яка в листі до співробітника Рівненського обласного краєзнавчого музею Гурія Бухала 10 листопада 1993 р. написала: «Відносно

³ Боровець Б. Літературно-публіцистична діяльність Тараса Бульби-Боровця. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тарас Бульба-Боровець – син землі поліської»*. Березне, 2018. С. 46–47.

Олександра Гнатюка – він був деякий час ад'ютантом в Тараса Бульби-Боровця. Його псевдо Олександр Гриценко»⁴.

Архівна розшукова справа О. Гнатюка-Гриценка чітко показує, що ця людина дійсно свого часу відіграла помітну роль в організації УНГ і, за словами окремих сучасників, була ад'ютантом отамана Т. Бульби-Боровця на еміграції в Німеччині.

О. Гнатюка-Гриценка, як і інших лідерів УНГ, співробітники КДБ підозрювали в причетності до діяльності англійської чи американської розвідки, тому всіх їх було взято, за термінологією цієї спецслужби, в «оперативну розробку». Відповідно, з Києва в управління КДБ у Рівненській області надійшла вказівка провести розшук родини О. Гнатюка, його друзів та знайомих. Кадебісти намагалися дізнатися біографію Олександра й вийти на нього через родинні зв'язки. У подальшому планувалося «допомогти» родичам встановити контакт з емігрантом і переконати його повернутися до УРСР або розпочати співробітництво з представниками КДБ за кордоном.

Збережені документи свідчать, що місцеві офіцери держбезпеки діяли згідно з відлагодженою методикою. Спершу з'ясували, хто з рідних Олександра мешкає в селі Дермань Другий. Це були мати Пелагія та дві сестри. Брат Тарас проживав на території Львівської області. Всі члени сім'ї тоді вже перебували у шлюбі.

На зустріч з оперативними співробітниками в Рівному, Здолбунові й Мізочі викликано колишніх агентів, які знали цих дерманців або були їхніми земляками. Зосібна, архівний агент «Роман» у той період працював завгоспом лікарні Дерманя Другого. У характеристиці на нього читаємо, що це колишній конфідент польської поліції, він арештовувався

⁴ Рівненський обласний краєзнавчий музей, відділ фондів, фондова група «Документи», колекція документів та матеріалів про діяльність отамана Тараса Бульби-Боровця, лист М. Лантух до Г. Бухала від 10. 11. 1993 р. (Фондовий номер Шд 12883/3).

1940 р. та був засуджений. У 1947 р. повернувся в село і, певно за сприяння радянської спецслужби, отримав непогану посаду. Виключений з агентурної мережі через те, що місцеві мешканці довідалися про його співпрацю з радянськими карально-репресивними органами.

Уповноважений офіцер управління КДБ у Рівненській області розмовляв з колишніми агентами: «Бідним», який був колгоспним сторожем; Миколою Кравчуком-«Зимою» – завгоспом дерманської школи, учасником Другої світової війни; «Запорожцем»; «Жаровим»; колишньою станичною ОУН Валентиною Хомич-«Ванілією», виключеною з агентурної мережі в 1948 р.; Марією Шмань-Озирською – «Катюшею», яка 1943 р. стала членом ОУН⁵. Кожен з них щось розповідав про родину Гнатюків.

Поступово про Олександра Гнатюка було зібрано чимало інформації. Він добре вчився, цікавився технікою, закінчив Здолбунівське ремісниче училище. Перед початком Другої світової війни був призваний до польської армії, де служив у якійсь авіаційній частині. За іншими даними, навчався у варшавській школі авіамеханіків⁶. Під час бойових дій потрапив у німецький полон. До 1940 р. перебував у таборах військово-полонених. Визволив його звідти священник Євген Кальчук, який у той час опинився на території окупованої нацистами Холмщини. Олександр за нез'ясованих обставин починає служити в одній з авіаційних частин вермахту. І хоча агент «Коваль» стверджував, що О. Гнатюк виконував функції перекладача в німецькій армії, де отримав поранення в руку⁷, один зі знайомих Олександра, агент «Богатиренко», бачив його у типовій для німецьких авіаторів формі з петлицями у вигляді пташок і дізнався, що той був поранений під Смоленськом у праву руку (втратив палець чи кілька пальців) та

⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1, арк. 37, 38.

⁶ Там само, арк. 148.

⁷ Там само, т. 2, арк. 37, 38.

навіть здобув якусь німецьку нагороду. Потім обійняв посаду бухгалтера в гебітскомісаріаті й оселився на вулиці Коперника в Рівному. Офіційно мав радіоприймач, до нього заходили в гості дерманці Василь Шавронський, Микола Кравчук і Пилип Рудий, який також працював у гебітскомісаріаті⁸.

У книзі Юрія Галабурди вміщено оповідь сина О. Гнатюка Петра про те, що саме його батько врятував 30 травня 1943 р. своїх земляків-дерманців від знищення німецьким каральним підрозділом, оскільки добре володів німецькою мовою й був працівником Рівненського гебітскомісаріату⁹. На жаль, матеріали розшукової справи не фіксують таких відомостей.

Одним з пріоритетних оперативних заходів стало таємне фотографування портрета О. Гнатюка-Гриценка в будинку родини. Це завдання мав виконати оперативник КДБ. У кімнаті, де висів портрет, мешкала квартирантка – завідувачка сільської бібліотеки Марія Демчук. Вирішено задіяти додатково Белявського, секретаря парторганізації, колишнього співробітника Мізоцького райвідділу КДБ. Він та вже названий оперативник (представлений як член облвиконкому) мали зайти до хати разом. Під час розмови з Марією Белявський попросив її покликати ще й секретаря комсомольської організації. Коли дівчина покинула помешкання, і було здійснено заплановане фотографування.

Позаяк найбільш обізнаними із життям О. Гнатюка-Гриценка були найближчі родичі, то офіцери КДБ вирішили схилити до співпраці когось із їхнього кола. На першому етапі таким інформатором став чоловік рідної сестри Олександр Федорчук. Так з'явився агент «Крилов», який поступово випитував у дружини біографічні дані Олександра. На другому етапі завербовано рідного брата «Безрідного» – Тараса Гнатюка. Щодо самої родини Гнатюків, то КДБ вдалося зібрати таку інформацію:

⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 2, арк. 69, 70.

⁹ Галабурда Ю. Дермань в новітній історії. Рівне, 2014. С. 80–82.

1. Гнатюк Пелагія Йосипівна, 1888 р. н., мати, мешкала у власній хаті в с. Дермань Другий. У цьому ж будинку була квартирнтка – дев'ятнадцятирічна завідувачка колгоспної бібліотеки Марія Демчук.

2. Кравчук Ніна Григорівна, 1921 р. н., рідна сестра, домогосподарка. Мешканка с. Дермань Другий. Її чоловік – Кравчук Микола Андрійович, 1912 р. н. – шкільний завгосп, раніше входив до агентурної мережі під псевдонімом «Зима».

3. Федорчук Тамара Григорівна, 1923 р. н., рідна сестра, вчителювала в с. Мощаниця¹⁰ Мізоцького району. Її чоловік – Федорчук Олександр Антонович, 1922 р. н. – був завучем школи.

4. Гнатюк Тарас Григорович, 1930 р. н., рідний брат, після закінчення Львівського університету працював учителем у Львові¹¹.

Лл. 1. Родина Гнатюків. Зліва направо, перший ряд: Микола Кравчук, Марія Демчук, Олександр Федорчук; другий ряд: Тамара Федорчук (Гнатюк), Пелагія Гнатюк (Козубська), Тарас Гнатюк, Ніна Кравчук (Гнатюк). Дермань, 1950-ті рр.

¹⁰ Йдеться про Нову Мощаницю.

¹¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1, арк. 3–5.

Окреслили й коло двоюрідних родичів та тих дерманців, котрі вчилися разом з О. Гнатюком у сільській школі чи жили у Рівному в період німецької окупації.

Кадебісти перечитували всю кореспонденцію родини Гнатюків і якось звернули увагу на те, що Т. Гнатюк в одному з листів критично висловився про діяльність українських націоналістів. З огляду на це, було вирішено спробувати залучити Тараса до контррозвідувальних заходів КДБ (щоправда, рідний брат «Безрідного» уже був завербований у Львові під час навчання, але якоїсь серйознішої співпраці не проводилося, і його справу поклали на полицю).

Із цією метою 6 квітня 1957 р. на Львівщину виїхав підполковник Лука Сененко. Саму зустріч було замасковано під виклик Тараса в редакцію районної газети, куди нібито приїхав кореспондент рівненської обласної газети¹². Після вступної розмови про життя та роботу йому запропонували допомогти боротися з «українськими буржуазними націоналістами». Тарас погодився й отримав агентурний псевдонім «Правдін»¹³. Власне, співробітники КДБ скористалися болючою для родини обставиною – батько Тараса Григорій, імовірно, був страчений Службою безпеки ОУН у 1945 р.

Підтвердження цьому знаходимо в документах, вилучених у командира УПА-Північ Дмитра Клячківського-«Клима Савура», який загинув 12 лютого 1945 р. між селами Оржів та Суськ Рівненського району. Йдеться передовсім про протокол допиту священника Григорія Гнатюка на двох аркушах з датою 2 лютого 1945 р. До наших днів дійшов тільки машинописний варіант, перекладений російською мовою. Згідно з цим протоколом, допитуваний Григорій Кіндратович Гнатюк, 1897 р. н., одружений, батько трьох дітей, закінчив церковно-вчительську школу в Дермані. Мав прокомуністичні настрої з 1918 р., член «Сельробу» на Волині, агент НКВС із 1939 р., а

¹² ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 3, арк. 46.

¹³ Там само, арк. 123.

з 1944 р. ще й агент НКДБ під псевдонімом «Звір». Одружився в 1917 р., до 1923 р. вчителював. Був учасником більшовицького виступу на чолі з матросами Каменякою, Климом Рибак¹⁴, Антоном Довбенком¹⁵ (по-вуличному Галатою), Цимбалом, Дем'яном Рудим¹⁶ (по-вуличному Чорнобилем) та Комаровим зі Здолбунова проти Директорії УНР.

У протоколі помилково вказано, що цей антидержавний виступ відбувся 1920 р. Насправді ж підбурені керівником Дубенського ревкому Василем Рикун¹⁷, дерманці під орудою щойно перелічених осіб творили «Дерманську республіку» та власну «армію», яка здійснила невдалий наступ на Здолбунів проти підрозділів Армії УНР, навесні 1919 р. Після рушнично-кулеметного вогню здолбунівської залоги більшовицький загін розбігся, а

¹⁴ Це, вочевидь, Климентій Лаврентійович Рибак 1886 р. н., уродженець м-ка Мізоч, який у 1919 р. був уповноваженим з мобілізації до Червоної армії від командира Таращанського полку Василя Боженка в Дермані та навколишніх селах. Заарештований 23 березня 1940 р. Мізоцьким райвідділом НКВС за підозрою в співпраці з польською поліцією і в антирадянській агітації, однак 12 червня 1940 р. справу припинили у зв'язку з висновком лікарської експертної комісії про те, що К. Рибак «є вродженим психопатом з паранетичними рисами». (Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1739).

¹⁵ Антін Гаврилович Довбенко, народився 10 червня 1895 р. в с. Дермань Другий. У 1939 р. працював начальником міліції с. Дермань, у 1940–1941 рр. – заступник голови сільської ради. Вбитий невідомими 13 березня 1943 р. (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1739, арк. 24–26).

¹⁶ Дем'ян Іванович Рудий, народився 2 липня 1893 р. в с. Дермань Перший. Мешкав на хуторі Озеро поблизу Острога. Вбитий за нез'ясованих обставин 1945 р. в Острозі. (ДАРО, ф. Р-740, оп. 6, спр. 240, арк. 168 зв.–169; Ясен О. Рід мій Дерманський (середина XIX ст. – 2020). Рівне, 2020. С. 14).

¹⁷ Василь Пилипович Рикун (1886–1939) народився в с. Повча Дубенського повіту Волинської губернії. З 1909 по 1917 р. служив на Балтійському флоті, з 1917 по 1919 р. очолював підпілля РСДРП(б) на Дубенщині, брав участь в антиурядовому заколоті навесні – влітку 1919 р. як керівник Дубенського ревкому. Помер у Москві. (Селедець В. Йшов на Дубнівщині 1919 рік... *Червона зірка*. Дубно, 1967. 6 квітня. Ч. 14. С. 2; Бухало Г. Рикун Василь Пилипович. *Зміна*. Рівне, 1986. 16 грудня. Ч. 150. С. 3).

долю «республіки» вирішив каральний загін з Першого Галицького полку, який прибув за кілька днів з Рівного¹⁸.

Григорій Гнатюк нібито брав участь у розстрілі чотирьох старшин Армії УНР на Гільчанських хуторах, біля лісу. З 1921 по 1924 р. мав власний магазин. Потім, до 1932 р., працював у кооперації та підтримував зв'язок з КПЗУ через Максима Турчина із с. Дермань Другий¹⁹. Заарештований польською поліцією в 1931 р., шість місяців утримувався в Острозькій в'язниці. Пізніше поліцейські запропонували йому стежити за студентами-націоналістами та місцевою інтелігенцією. У квітні 1942 р. висвятився на єрея парафії в с. Бронники, через два місяці був переміщений на парафію в Оржеві. СБ ОУН звинувачувала Григорія в контактах з радянськими партизанами та залученні до цієї роботи чотирьох оржівчан. У подальшому він нібито став активним агентом і був на зв'язку в лейтенанта Шатаєва (співробітник Клеванського райвідділу НКДБ), який приїжджав у цивільному або викликав його у сільраду. У серпні 1944 р. священник виказав НКВС (через Семена Яроцького) керівника районного проводу ОУН «Кузьму» та його заступника «Чорного»²⁰. На сьогодні важко оцінити ці свідчення з погляду правдивості. Однак після допиту Григорій Гнатюк зник, і родина нічого не знала про його долю.

Доводячи свою лояльність радянській владі в якості таємного співробітника, Т. Гнатюк-«Правдін» також написав невеличку статтю під назвою «Жахлива сторінка минулого», яка була опублікована в івано-франківській районній газеті «Вільна праця» (сmt Івано-Франкове Львівської обл.) навесні 1957 р. З оперативних міркувань його навіть планували перевести на Рівнен-

¹⁸ Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії». Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне, 2011. С. 7–9.

¹⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-8467, т. 2, арк. 200.

²⁰ Там само.

щину, але чомусь передумали²¹. Кілька контактів «Правдіна» з офіцерами КДБ відбулося у львівському готелі «Дніпро».

Крім різних довідкових даних та донесень агентури, у самій розшуковій справі містяться цікаві покази агента УКДБ Полтавської області «Всеволода», який по світлинці, що була спеціально надіслана з УКДБ Рівненської області, впізнав свого знайомого – О. Гриценка-Гнатюка.

31 жовтня 1955 р. «Всеволод» повідомив, що знає О. Гнатюка ще з 1948 чи 1949 р. Тоді «Безрідний» був особистим ад'ютантом Т. Бульби-Боровця. Плакаючи ідею об'єднання з якимись антибільшовицькими організаціями в Європі, отаман вирішив зустрітися з представниками російських антикомуністів. Т. Боровець розумів, що ризикує, адже різні течії українського національного руху за кордоном досить вороже ставилися до російських націоналістичних організацій. Імовірно, така зустріч відбулася 1950 р. Координував її підготовку з українського боку саме О. Гнатюк-Гриценко. Російську делегацію в цілях конспірації «водили за ніс три години»²². Нарешті «Безрідний» сказав, що «батько отаман таки сюди прибуде». У супроводі особистої охорони Т. Бульба-Боровець з'явився у приміщенні ресторану в Аугсбурзі, де його чекали росіяни на чолі з Борисом Яковлевим²³ (на той час директор Інституту вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені) та група посередників на чолі з Володимиром Василякі.

О. Гриценко доповів отаманові про присутність усіх трьох делегацій і, на пропозицію Георгія Музиченка-Письменного, вони розпочали перемовини. «Всеволод» на цій зустрічі був

²¹ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 4, арк. 132.

²² Там само, т. 2, арк. 98–100.

²³ Борис Яковлев (насправді Микола Троїцький, 1903–2011) – радянський інженер, архітектор, під час Другої світової війни потрапив у полон і став пропагандистом у Російській визвольній армії (РОА). По завершенню війни – один з керівників Союзу боротьби за визволення народів Росії, очолював створений 1950 р. в Мюнхені Інститут з вивчення історії та культури СРСР. Головний редактор журналу «Літературний сучасник». Автор книги «Концентраційні табори СРСР».

посередником. «Безрідний» виконував роль керівника охорони від різних провокацій.

Під час цієї розмови О. Гриценка називали «пан сотник», і відчувалася його особиста відданість Т. Боровцю. Агентів Олександр видався доволі симпатичним молодим чоловіком, кумедним «сільським парубком», з яким легко знайшов спільну мову. Розповідав він про велику роботу в напрямку об'єднання колишніх військових після капітуляції Німеччини, про широку пропаганду, що ведеться штабом Т. Бульби, керівника Української національно-революційної армії (УНРА). «Всеволод» навіть домовився наступного дня зустрітись з О. Гриценком, щоб отримати від нього літературу УНГ. Невдовзі агент дістав у подарунок «3–4 брошури, серед яких була книжечка формату шкільного зошита про історію УНРА, автором якої був Тарас Бульба (Боровець)»²⁴. Також він довідався, що група Т. Боровця формувалася на Волині, тож складається з людей, що походять з цього регіону.

Самого Олександра агент описував так: «Вигляд Гриценка був дійсно партизанський – шкіряне пальто гарної якості, чоботи офіцерські та папах»²⁵. Через два місяці «Всеволод» контактував з О. Гнатюком-Гриценком ще раз, але виглядав той уже значно скромніше. Був одягнутий, як звичайний європеєць, у хороший костюм.

Згадані перемовини виявилися безрезультатними. Згодом «Всеволод» одержав листа від Т. Бульби-Боровця з викладом основних принципів взаємин між Україною та Росією через призму історичного досвіду. На переконання отамана, з боку росіян українці постійно зазнавали тільки підступів, обману та гноблення. Після цієї кореспонденції агент довго нічого не чув про діяльність її автора. Натомість із О. Гнатюком-Гриценком зрідка перетинався в Аугсбурзі, куди той приїжджав з Нового Ульма полагоджувати певні справи своєї організації.

²⁴ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1, ч. 2, арк. 98, 99.

²⁵ Там само, арк. 100.

У пресі «Всеволод» неодноразово натрапляв на інформацію, що Бульба і Гриценко заснували УНГ. Періодично друкувалися «Меч і воля» – брошурного формату журнал.

Із 1953 р. агентів стало відомо, що УНГ є агентурною групою англійської розвідки²⁶. Про це йому сповістив член керівництва організації «Український визвольний рух» (УВР) Йосип Шклярський, якого запрошували до співпраці на цій ниві О. Гнатюк-Гриценко та В. Скуйбіда (очільник таємного відділу УНГ). За словами Шклярського, Гриценко перший проклав собі стежку до англійської спецслужби, а потім склав протекцію Боровцю та всім своїм близьким товаришам по УНГ. Й. Шклярський не пояснив «Всеволодові», чому не погодився займатися розвідувальною діяльністю, хоча чудово володів англійською та німецькою мовами²⁷.

У січні 1955 р. О. Гнатюк-Гриценко навідувався до Аугсбурга у справі друку чергового числа газети «Наступ», що виходила замість журналу «Меч і воля». Мешкав тоді він у Штутгарті й уже понад рік був одружений з українкою, яка в дні Другої світової війни була вивезена на примусові роботи до Німеччини. З Т. Боровцем він і надалі перебував у добрих стосунках. «Всеволод» по пам'яті описав Гнатюка й легко впізнав на фотокартці, показаній офіцером КДБ. Детальніше діяльність «Безрідного» в УНГ у розшуковій справі не відображена. З інших джерел дізнаємося, що комбатантську організацію під назвою «Українська національна гвардія», покликану продовжувати традиції УПА й УНРА, Т. Бульба-Боровець заснував у жовтні 1947 р.²⁸, а точніше, як інформус одне з пресових видань УНГ, 27 жовтня 1947 р. Її першим провідником був Т. Боровець, а другим – генерал О. Титаренко, який у жовтні 1948 р. емігрував до Німеччини. «... внаслідок масового роз'їзду чле-

²⁶ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1, ч. 2, арк. 103.

²⁷ Там само, арк. 103, 104.

²⁸ Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з проводом УРДП. *Меч і воля*. Мюнхен, 1952. Ч. 5 (Травень). С. 2.

нів УНГ до інших країн, чим декомплектувалися керівні органи та місцеві Команди УНГ – ціла організація опинилася в дуже тяжкому стані. В період від I-го до II-го Конгресу організація в великій мірі не виконала тих завдань, що їй були намічені основоположною Конференцією 27. 10. 1947 р. та I-им Конгресом УНГ 12–13. 6. 1948 року. Великою причиною недоліків в роботі організації була фінансова реформа в Західній Німеччині 1948 р.²⁹, де на той час перебувала Головна Команда та майже все членство УНГ. Реформа спаралізувала фінансові пляни організації»³⁰. У зверненні УНГ з лютого 1949 р. читаємо, що в листопаді 1948 р. командант УНГ генерал А. Черкаський виїхав до Англії. Т. Боровець, очевидно стурбований таким станом речей, писав: «На підставі рішення Головної Команди від дня 19. 12. 1948 р. [...] я перервав свою відпустку і [...] тимчасово виконую обов'язки Команданта УНГ»³¹. Отаман закликав членів започаткувати новий етап роботи, врахувати минулі помилки, реорганізувати керівний апарат. Наголошував також, що не варто піддаватися панічним настроям і старатися віддалитися від України, поневоленої радянським тоталітаризмом. Навпаки, слід діяти під гаслом «за всяку ціну якнайближче до рідної землі і ані кроку з Європи»³² й постійно бути готовими повернутися в рідний край і знову взяти до рук зброю. Як бачимо, у той період О. Гнатюк-Гриценко був активним учасником творення УНГ.

²⁹ Грошова реформа Людвіга Ерхарда на території британської, французької та американської окупаційних зон Німеччини, втілена у життя в ніч з 20 на 21 червня 1948 р. і спрямована на вилучення великої грошової маси рейхсмарок (замінені на німецькі марки, надруковані у США), що врешті-решт зупинило інфляцію.

³⁰ Резолюції Другого конгресу Української національної гвардії від 29. 12. 1949 року. *Бюлетень Головної Команди Української Національної Гвардії*. Аугсбург, 1951. Ч. 5 (Січень). С. 3.

³¹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упоряд. В. Сергійчук, С. Сердюк. Київ, 2011. С. 363.

³² Там само. С. 364.

Дещо пізніше Т. Боровець налагоджує видання кількох часописів УНГ – «Бюлетень Головної команди Української національної гвардії» (1950), «Меч і воля» (1951), «Авангард» (1954). Пропагандивний відділ УНГ у 1951 р. публікує брошуру «Збройна боротьба України (1917–1950)». Це був текст доповіді, з якою отаман виступав на кількох жовтневих зустрічах 1950 р. в Англії та 17 грудня в Парижі на зборах Українського військового товариства.

Твердість і непоступливість колишнього повстанця давалася знаки й у повоєнні роки. Відомий його конфлікт з Іваном Багряним, висвітлений письменником у статті «Чи розламає нас ворог?» Т. Бульба-Боровець 1949 р. спільно з УНГ влився в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). «... після того як кустарні спроби створити УНГ з п. Титаренком на отаманському принципі скінчилися цілковитим фіаско», Т. Боровець «обіцяв не отаманувати більше»³³. Оскільки УРДП та УНГ на початках були тісно пов'язані між собою, то, на переконання І. Багряного, отаман видав військову таємницю, заявивши, що УНГ на 95 % складалася з членів УРДП: «Але Бог з ним. Важливе тут не це. Важливе – неприховане намагання розламати УРДП зсередини, фактично закликаючи всіх членів УНГ, що в той же час є членами УРДП, вийти з останньої. А що ті 95 відсотків становлять досить поважну частину УРДП, то не важко уявити, яке спустошення замірився зробити отаман Бульба в лавах УРДП. І це в час посиленого наступу російської реакції...»³⁴ І. Багрянний поставив чіткий діагноз – «рецидив отаманської амбіції». Отаман не зостався у боргу й оприлюднив власну версію цього конфлікту в журналі «Меч і воля», що виходив друком за місцем базування Головної команди УНГ у м. Аугсбург³⁵. Проте навіть значна

³³ Багрянний І. Чи розламає нас ворог? [Б. м.], 1952. С. 19.

³⁴ Там само. С. 18.

³⁵ Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з проводом УРДП... С. 2–3.

частина керівництва УНГ не підтримала Т. Боровця в цьому протистоянні й покинула лави організації. 11 травня 1952 р. полковник Іван Коваль³⁶ остаточно склав повноваження начальника штабу УНГ, а майор В. Василько пішов з поста начальника пропагандивного відділу ГК УНГ, тоді ж остаточно був звільнений І. Кисіль, який до січня 1952 р. обіймав посаду керівника вишкільного відділу ГК УНГ, а потім заявив, що інші члени Головної команди не дають змоги йому працювати³⁷. З отаманом залишався тільки його вірний ад'ютант сотник О. Гриценко. Зберігся часопис «Штурм», на шпальтах якого опозиція виклала своє бачення ситуації:

«1. Головна Команда УНГ, що її було обрано на II-му Конгресі УНГ в грудні 1949 р., повністю здекомплектована. Співпрацювати з п. Т. Бульбою-Боровцем відмовилися, за винятком п. О. Гриценка, всі правні члени ГК: пп. М. Магнетеско, І. Кисіль, І. Коваль та В. Василько. Також не співпрацює з п. Бульбою-Боровцем призначений свого часу на нач. Військово-вишкільного відділу ГК М. Батурко.

2. П. Т. Бульба-Боровець не був обраний конгресом УНГ на посаду команданта УНГ. А призначений обраною конгресом Головною Командою виконувати обов'язки команданта. Таким чином, відмова переважної більшості членів ГК співпрацювати з п. Т. Бульбою-Боровцем означає вислів йому недовіря і позбавлення прав команданта УНГ.

3. Самовільно створена п. Т. Бульбою-Боровцем "ГК УНГ", що складається з кількох "кооптованих" ним тепер своїх прихильників із Німеччини, є самозванчою й незаконною.

³⁶ Іван Іванович Коваль, народився 1898 р. в м. Ніжин, офіцер Червоної армії, під час Другої світової війни за нез'ясованих обставин потрапив у німецький полон, очолював міську поліцію Чернігова, один з організаторів Української визвольної армії. Емігрував за кордон. За інформацією КДБ СРСР співпрацював з англійською розвідкою, викладав топографію в розвідувальній школі станом на 1953 р. Жив у м. Аугсбург. Подальша доля невідома.

³⁷ Повідомлення Головної команди УНГ. *Меч і воля*. Мюнхен, 1952. Ч. 5 (Травень). С. 3.

4. “Бунт” п. Т. Бульби-Боровця проти УНГ та УРДП, що його він влаштував на сторінках виданого ним бюлетеню “Меч і Воля” (ч. 5, травень 52), викликав обурення серед членства УНГ. Всі діючі крайові Команди УНГ висловили довір’я тим членам Головної Команди, що відмовилися співпрацювати з п. Т. Бульбою-Боровцем»³⁸.

Іл. 2. Олександр Гнатюк-Гриценко з дружиною Вірою Самійленко та дітьми Наталею і Петром. США, 1972 р.

³⁸ Повідомлення Інформаційного Бюро Української Національної Гвардії від 5. 9. 1952 р. *Штурм*. Новий Ульм, 1952. Ч. 1. С. 2.

Після цих подій отаман і його найближче оточення переїжджають з Європи до США. За інформацією КДБ, Українська національна гвардія в Західній Німеччині практично перестала існувати. О. Гриценко, одружившись, виїхав «за океан», задоволений, що історія з УНГ завершилася³⁹. Навесні 1959 р. співробітники радянської спецслужби нарешті встановили місце його перебування. За донесенням О. Федорчука-«Крилова», 28 квітня 1959 р. від розшукуваного надійшов лист із США, адресований рідному братові матері Дмитру Козубському, який і передав його сестрі Пелагії Гнатюк (Козубській). 2 травня про це також доповів своєму кураторові Т. Гнатюк-«Правдін». Родина нарешті отримала звістку, що Олександр уже певний час мешкає в Америці, має дружину та двох малих дітей – Наталку і Петруся⁴⁰.

Спроби управління КДБ у Рівненській області «запросити» О. Гнатюка-Гриценка на батьківщину не увінчались успіхом. Із родичами Олександр підтримував хороші стосунки, надсилав пачки з різними промисловими товарами та дефіцитними ліками. Але на пропозиції свого брата Тараса побачитися десь у Європі (Польща, Чехословаччина) відповідав негативно. Ніколи також не конкретизував, де працює, – тільки підкреслював, що завантажений роботою та навчанням⁴¹.

Таким чином, 27 грудня 1962 р. начальник відділення 2-го відділу УКДБ у Рівненській області майор Скринніков, проаналізувавши зміст розшукової справи № 548 на Олександра Григоровича Гнатюка-Гриценка, 1918 р. н., як на колишнього «агента німецької розвідки», а після завершення Другої світової війни організаційного референта УНГ і вербувальника для англійської розвідки, та взявши до уваги думку начальника 8-го відділу 2-го головного управління КДБ СРСР, наказав припинити місцевий розшук, а саму справу здати в

³⁹ ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 1, арк. 146.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, т. 4, арк. 7, 8.

архів⁴². Робота співробітників КДБ не дала очікуваного результату. Одночасно для узагальнення матеріалів, нагромаджених у процесі нагляду за родиною О. Гнатюка-Гриценка у с. Дермань Другий, контролю за його листуванням та інших оперативних заходів на нього було відкрито наглядову справу, що періодично переглядалася до середини 1970-х рр. і була припинена лише у зв'язку зі смертю О. Гриценка-«Безвідного». У ній є документ про те, що О. Гнатюк помер від інфаркту 9 травня 1975 р., проживаючи у штаті Флорида (США). Цю сумну звістку родичі почерпнули з листа вдови Олександра.

Ось так одна з дерманських родин потрапила під нагляд радянських карально-репресивних органів, а окремі її представники навіть були змушені погодитися на співпрацю з КДБ, усвідомлюючи, що відмова призведе до небажаних наслідків і для них самих, і для їхніх близьких.

⁴² ГДА СБУ, Київ, ф. 65, спр. С-13515, т. 3, арк. 1.

Микола УЖВИН

ДЕРМАНСЬКІ СТОРІНКИ В ЖИТТЄПИСІ ВАЛЕРІЯ ТАРАСОВА

Ім'я талановитого українського прозаїка і публіциста Валерія Тарасова (1940–2013) добре відоме читачам: повісті «Десант», «Глибока розвідка», «Світанок над морем», «Поворот оверштаг», «Після хмар – сонце», роман «Гам, в Луабонго», збірки оповідань «Брати», «Зелені пагорби Байбуги», документальні повісті із серії «Феодосія: дійові особи» – усього понад двадцять книг у творчому доробку. Знаковий журналіст, довголітній головний редактор феодосійської міської газети «Победа», пізніше – кореспондент всеукраїнської загальнополітичної та літературно-художньої газети «Кримська світлиця». Активна державницька позиція письменника відзначена премією ім. Олекси Гірника за 2006 р.¹

В. Тарасов народився 22 квітня 1940 р. в селі Сталіндорф (потім Сталінське, Жовтнєве, нині Вакулове) Софіївського району на Дніпропетровщині. У сім'ї робітника Дмитра Федоровича і його дружини Євдокії Климівни був третьою дитиною. У період німецької окупації батька як члена ВКП(б) нацисти відправили в концтабір, на роботи в Німеччину забрали найстаршу сестру Таїсу. Про тяжке дитинство майбутній літератор занотував у автобіографії: «Під час війни, у 1944 р., померла мати і я залишився на утриманні п'ятнадцятилітньої сестри (Ніни, 1929 р. н. – *М. У.*)»². 1945 року з нацистської

¹ У Києві нагородили лауреатів премії імені Олекси Гірника [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ifportal.net/print.php?id=8995> [02. 03. 2021].

² Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка), ф. Р-119, оп. 1, спр. 1534, арк. 22.

неволі повертаються додому батько і сестра, через рік у сім'ї з'являється мачуха Ганна Гордіївна. У 1947 р. Валерій іде в перший клас місцевої сільської школи. Коли через десятки літ письменника на зустрічах розпитували про ставлення до політики, він відповідав: «Я відчув її у собі в голодному 47-му...»³.

Сім'я Тарасових згодом переїжджає до міста Нікополя, де Дмитро Федорович працював робітником на Південнотрубному металургійному заводі. Там Валерій став учнем школи № 10, у ній здобув семирічну освіту⁴.

У 1954 р. життя хлопця-степовика різко змінюється. Він прибуває на Рівненщину, в село Дермань, де сестра Таїса Дмитрівна вже два роки викладала в школі російську мову та літературу і, звісна річ, хотіла опікуватися братом. Мешкали вони в лівому одноповерховому крилі школи, поряд були квартири інших учителів. Валерій досить швидко здружився з однокласниками, з ровесниками, які жили неподалік, особливо з Василем Моругіним і Ростиком Кисілем. На нього, високого, вродливого, задивлялися дівчата. Зачаровувався неповторною природою нашого краю, лісами, горами й долами, джерелами, яких тут сотні. Особливо тішили й дивували дерманські сади. Незвичним явищем був діючий монастир, незрозумілою здавалася релігійність дерманців. Чув про «Дерманську трагедію» і сприймав ті події в інтерпретації влади, вчителів та сім'ї, в котрій жив.

За спогадами однокласників Ганни Швець і Ярослава Коника, був серйозним, вдумливим учнем, хорошим товаришем. Оцінки в атестаті про середню освіту свідчать про нахил до гуманітарних дисциплін. Мав пристрась до читання художньої літератури. Дмитро Кравчук, у подальшому місцевий учитель історії та краєзнавець, став очевидцем одного випадку, що трапився в травні 1957 р.: «Я йшов через

³ Латанський В. Слово і діло прозаїка Тарасова. *Літературна Україна*. Київ, 2010. 29 квітня. № 15. С. 2.

⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 1534, арк. 22.

кладовище в сонячний теплий день і почув шурхіт паперу в кущі бузку. Заглянув туди й побачив Валерія, який сидів на старій могильній плиті з розгорнутою великою книгою і так зосереджено читав, що, здавалося, нічого не помічав навколо себе. Підходжу до подвір'я школи, а там перестриває мене Таїса Дмитрівна: «Ви не бачили Валерія?» Довелося збрехати своїй недавній учительці. Тоді бігом на могилки, аби сказати прогульникові уроків, що його шукають»⁵.

Валерій після закінчення в 1957 р. Устенської середньої школи вступав до військового училища, однак його не прийняли через стан здоров'я. В автобіографії про це жодним словом не згадано, проте так стверджує племінниця Алла Барабаш (Ходзицька). Восени 1958 р. майбутній письменник стає учнем токаря (потім токарем) на Нікопольському південнотрубному заводі⁶. У 1961 р. вступає на українське відділення філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. У своєму короткому життєписі, датованому 29 червня 1961 р., В. Тарасов зазначає: «Дуже люблю літературну працю. Писати почав ще в школі, але вперше була надрукована моя гумореска взимку 1957 р. в багатотиражці “Трубник”. Потім почав друкувати оповідання на сторінках районної газети “Нікопольська правда”. Я являюсь членом літературного об'єднання при газеті “Нікопольська правда”, а також позаштатним кореспондентом газети “Трубник”. Як сценарист приймаю участь в роботі заводської кіностудії»⁷. Отже, можна сміливо стверджувати, що витoki його письменницької діяльності йдуть саме з Дерманя.

Вибір навчального закладу не був випадковим. Однокурсник і друг Валерія, теж літератор і вчитель, Василь Латанський розповідав, що, крім науки філології, вони пізнали науку любові до матері-України, науку ненависті до манкуртства, духовного яничарства: «Славний Львів учив нас, схід-

⁵ Записано Миколою Ужвіним у 2010 р.

⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 1, спр. 1534, арк. 8–9.

⁷ Там само, арк. 4.

няків, шанувати рідне, вірити в силу духу»⁸. Валерій долучається до видання факультетської газети, пише оповідання й новели. Той же В. Латанський згадує промовистий випадок, як В. Тарасов на засіданні університетської літературної студії читав свою новелу про запорозьких козаків, як вони боронили від завойовників предковічні звичаї, мову, культуру: «Його душа не могла вміститися в “межах дозволеного”, отож і знайшла вихід. Ще до того, як це “дозволили”. До усіх нас промовляла: “А коли ж і ми проснемось?” Вибрика Тарасову не забули...»⁹. Упродовж п'яти років навчання часто приїжджав до Дерманя, який уже став рідним, де його завжди з радістю чекали в сім'ї сестри.

Гл. 1. Валерій Тарасов, студент п'ятого курсу філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Львів, 1966 р.

Після університету був Крим, як виявилось, на все життя. Спочатку вчителювання разом з дружиною Тамарою у Восточненській восьмирічці, тоді міська газета «Победа» у Феодосії. Там, у Криму, хотів видати книгу оповідань, але рукопис відхилили через виразні українські мотиви й настрої. У літературній періодиці час від часу друкуються прозові твори, зокрема повість «Десант» у журналі «Дніпро» (1973 р., № 2), де майстерно повідано про Керченсько-Феодосійську морську десантну операцію 1941 р. Автор відразу ж надіслав його рідній

⁸ Латанський В. Буде в нього ще не одна пісня... *Літературна Україна*. Київ, 2000. 25 травня. № 19. С. 6.

⁹ Там само.

школі, і нас, учнів старших класів, було ознайомлено з цією подією. У 1977 р. у республіканському видавництві «Молодь» виходить книжка «Десант» (серія «Перша книга прозаїка»), до якої, крім однойменного твору, ввійшла повість «Я вам потрібен, капітане?». 1984 року в сімферопольському видавництві «Таврія» з'являється гостросюжетний роман «Там, в Луабонго» про життєві пригоди українців у вигаданій африканській країні. В. Тарасова прийняли до Спілки письменників України, він брав активну участь у діяльності її кримської організації, обирався до складу центральних керівних органів.

Двадцять вісім років було віддано феодосійській газеті «Победа», дванадцять із них – на посаді головного редактора. До речі, у 1989 р. газета мала 29-тисячний тираж – найвищий показник серед усіх регіональних часописів СРСР. Вона стала центром згуртування українства в місті, де виникли осередки «Просвіти», Народного руху України, Конгресу української інтелігенції. І все це завдяки безкомпромісному борцеві за утвердження й розбудову Української держави. Непросто було жити таким у Криму, однак В. Тарасов залишився там і гідно дотримувався слова, даного ще в молодості: «Хтось повинен і тут робити щось порядне для України»¹⁰.

У другій половині 1990-х рр. комуністи, здобувши більшість депутатських мандатів у міськраді, вдалися до жорстокого цькування Валерія, який твердо стояв на українських позиціях. Урешті-решт розправилися з непокірним, звільнили з посади, не дозволивши допрацювати в газеті до пенсії. Тоді журналіст і письменник долучився до праці в редакції «Кримської світлиці».

Твори В. Тарасова мають переважно морську тематику, проте в останні роки зазвучали і кримськотатарські мотиви. У 2009 р. в сімферопольському видавництві «Доля» побачили світ збірки оповідань «Брати» і «Зелені пагорби Байбуги», присвячені дружбі українців і кримських татар, за словами автора, «двох знедолених народів».

¹⁰ Латанський В. Буде в нього ще не одна пісня... С. 6.

Він запам'ятався багатьом дерманцям – високий, з гордою поставою, товариський, доброзичливий, з м'яким, оксамитовим голосом, пристрасний шанувальник літератури, рідної мови, нашого краю. Не раз приїздив з Феодосії до сестри, здебільшого восени, а то й улітку, як у 1983 р. Багато ходив Дерманем, зустрічався з давніми приятелями, набував нових знайомих. Захоплено розповідав про тогочасну бесіду з Валерієм Дмитровичем учитель Іван Григорович Турчин, згодом автор книжки віршів «Джерело»: «Валерій сказав, що без натхнення ніколи не пише!». Письменник заходив і до школи, дарував свої книги. А от з учнями жодної зустрічі так і не відбулося, на жаль. Завжди радо зустрічали кримського гостя в домі вже згаданого Д. Кравчука, пристрасного книголюбця. На спомин про душевну розмову він залишив книгу «Там, в Луабонго» з автографом: «Шановним людям – другові юності Дмитрові Кравчуку та його дружині Ользі Іванівні – від щирого серця. Бажаю добра і щастя! Автор В. Тарасов. с. Устенське-2, жовтень 1984 р.». У 1986 р. сестра Таїса з чоловіком переїхали на постійне проживання до Рівного, але Валерій відвідував Дермань під час кожного свого перебування в наших краях. Любив пройтися Лисами, греблею ставка, напитися води з Батіївки, побувати на пагорбах, зайти на кладовище. 30 вересня 1995 р. написав на титульній сторінці роману «Там, в Луабонго», подарованого шкільній бібліотеці, так: «Ім'я Уласа Самчука узнав я 1954 р., після того, як приїхав до Дерманя. Його ім'я, його могутній талант були, є і будуть для мене тими височинами, піднятися на які мріє кожен письменник. Низько вклоняюся землі, на якій народився цей великий Письменник».

Першого вересня 2002 р. В. Тарасов виступав на урочистостях з нагоди 400-ліття заснування першої школи в Дермані, які відбувалися на подвір'ї гімназії. Востаннє навідався до сестри в серпні 2007 р. Він любив відзначати День Незалежності в Рівному, одягав форму морського піхотинця, йшов на центральний майдан міста, де викликав зацікавлення й захоплення рівнян.

*Іл. 2. Валерій Тарасов з внучатою племінницею Ілоною Барабаш-Зволь.
Рівне, серпень 2007 р.*

А почесним морпіхом Валерій Дмитрович став у 1998 р. за твори про морську піхоту, зокрема за написання Маршу цього роду військ. Із Дерманем назавжди попрощався в теплі дні початку осені 2007 р. У квітні наступного року померла сестра, але на похорон приїхати вже не зміг через хворобу.

У 2012–2013 рр. я мав кілька телефонних розмов з Валерієм. Його цікавив наш край, це був щирий інтерес, який багато про що свідчив. Розпитував про дерманських учителів, своїх однокласників, товаришів, сумував, коли дізнавався, що когось уже не стало. Ми говорили про господарське, політичне, громадське, культурне життя і, звичайно, літературні новини. З літераторів краю найближче знайомий був з Миколою Пшеничним. Захоплювався пам'ятником Уласові Самчуку в Рівному, цікавився його музеями. В. Тарасова тішили звістки про відкриття пам'ятників, меморіальних знаків, дошок для

вшанування подій боротьби за незалежність України. Навіть тяжка хвороба не здолала українського духу в нащадкові за-порожців – по материнській лінії він походив із козаків.

У передостанній нашій розмові запитав Валерія Дмитровича, чи є в нього твір про Дермань. Відповів, що нема, лише деякі персонажі писані з дерманців, зосібна з найкращого товариша шкільних років Ростика Кисіля. Шкодував, що немає. Тож я настійно попросив про появу з-під його пера хоча б есе, адже так багато щойно він мені повідав про своє ставлення до села. І почув: «Може, колись це станеться, а зараз я не можу писати, тільки читаю, слава Богу». Я зрозумів, наскільки йому важко, але сподівався на краще. Потім здоровив Валерія з Різдваними святами, розповів, що передав його вітання знайомим, висловлював надію на одужання і твір про Дермань. Він дякував, але про писання змовчав.

Першого березня 2013 р. письменник помер у Феодосії, там же й похований. Ніколи вже не буде есе про Дермань В. Тарасова. Якби ж було, то неодмінно линули б у високості звуки великодніх дзвонів, медово пахнули б кількасотлітні липи біля монастиря, відбивалась би синь неба у чистій воді ставка на Лисах... І ще багато чого дивовижного там читалося б, адже він любив осідок своєї юності й говорив зворушено: «Гарнішого за Дермань села я не бачив, таких добрих сортів яблук, як у Дермані, ніде не зустрічав!»¹¹.

Валерій Тарасов своїм життям і творчістю, своїм ставленням до Дерманя заслуговує на гідне пошанування пам'яті.

¹¹ Ужвін М. Слово на сороковини, або Ненаписане есе. *Нове життя*. Здобунів, 2013. 12 квітня. № 29–30. С. 6.

Андрій ЖИВ'ЮК

**«ЗАПИСИ ДЛЯ НАГАДУВАННЯ МИНУЛОГО
І БУДУЧНОСТІ...»:
ЛАВРІН КРАСОВСЬКИЙ ТА ЙОГО СПОГАДИ**

У своїй автобіографії, написаній не раніше літа 1952 р., Лаврін Красовський зазначив:

«Я, К[расовський] Л[аврін] Я[кович], родився в 1921 році¹ в селі Дермань І Мізоцького р[айо]ну Ров[енської] обл[асті], в сім'ї бідняка-рільника. В 8 років поступив в школу в своєму селі. В 1936 році закінчив 7 класів. До 1939 року працював в господарстві батька. Після звільнення Західної Укр[аїни] Черв[оною] арм[ією] я знову поступив в сьомий клас н[еповної] с[ередньої] ш[коли] в Дермані ІІ. В 1940 році поступив в Дерманське педучилище, в 1941 році закінчив. Під час окупації Ров[енської] обл[асті] нім[цями] захв[орів], я не мав можливості вчитись. Знову працюю в господарстві. В 1942 році німці вивезли мене на роботу в Австрію, в м. Відень, де находився до 1945 р., до звільн[ення] Відня рад[янськими] військами. Поступаю добровільно в ряди Рад[янської] арм[ії] і до кінця війни участую на фронті. В листопаді 1945 р. був демобіліз[ований] на основі Прик[азу] Презид[ії] Верх[овної] Ради СРСР від 25. 9. 45 р.² Поступаю вчитись на

¹ У спогадах і щоденнику Л. Красовського цю дату конкретизовано – 14 серпня 1921 р.

² Йдеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 р. «Про демобілізацію другої черги особового складу Червоної Армії», один з пунктів статті другої якого передбачав демобілізацію до кінця 1945 р. певних категорій рядового і сержантського складу, зокрема «студентів всіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (у тому числі заочників), які не закінчили освіти у зв'язку з призовом у Червону Армію в період Великої Вітчизняної війни». Очевидно, що Л. Красовський був демобілізований

підготовчий курс Ров[енського] уч[ительського] інст[итуту]. В зв'язку з хворобою оставляю інститут і живу в Дермані І. В 1946 р. поступив на 2 курс Пед[агогічного] учил[ища] в Острозі. Но, бажаючи вчитись в художньому заведенні, я лишив училище і виїхав в Пенз[енську] обл[асть]. До від'їзду закінчив Ров[енський] автоучкомб[інат], а в 1948 р. виїхав. Погане матеріальне становище не дозволило вчитись³. В 1949 р. працюю в Нижне-Ломовському дит[ячому] буд[инку] інструктором шв[ейного] діла⁴. В вересні 1949 р. переїзжаю в Наровчат Пенз[енської] обл[асті] і працюю руков[одителем] кружков черч[енія] і рис[ованія] в школі гл[ухо]-німих⁵. В 1950 р. я приїзжаю в Здолбуново і з жовтня місяця працюю в цем[ентному] заводі художником до квітня 1952 р. З 15 травня 1952 р. працюю в клубі залізничників в м. Здолбунові»⁶.

відповідно саме до цього пункту Указу, оскільки інші пункти не мали до нього прямого стосунку, так само як і стаття перша, що передбачала демобілізацію воїнів другої черги, які народились у 1906–1915 рр. Студіями у вищому навчальному закладі щодо Л. Красовського, мабуть, уважалося здобуття фахової освіти в Дерманській педшколі впродовж 1940–1941 рр. ([Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_25.09.1945_о_демобилизации_второй_очереди_личного_состава_Красной_Армии [31. 01. 2021]).

³ Л. Красовський вказав у щоденнику, що з травня 1948 р. до весни 1949 р. він мешкав у с. Шали Пензенської області (це могли бути як Верхні, так і Нижні Шали).

⁴ У м. Нижній Ломов Пензенської області Л. Красовський перебував навесні – восени 1949 р. Там він працював у дитячому будинку для дітей-сиріт, директором якого тоді був Борис Пастухов (Каблуков Ю. История Нижнеломовского края в лицах и достопримечательностях прошлого и настоящего. Нижний Ломов, 2020. С. 43).

⁵ Наровчат (мокшанською мовою – Норзяд, татарською – Мохши) – село в Пензенській області, районний центр, розташований за 2 км від річки Мокші. У цьому поселенні народився російський письменник Олександр Купрін. Наровчатська школа для глухих дітей діяла в 1932–1979 рр.

⁶ Автобіографія Л. Красовського вкладена на окремому аркуші до зошита з його щоденниковими нотатками, який, разом із зошитом спогадів, зберігається в родині Красовських.

Поза рядками цього невибагливого й лаконічного *Curriculum vitae* залишилося ще чимало. Найперше, той суспільно-політичний контекст, на тлі якого відбувалося дорослішання і змушніння міжвоєнного покоління волинських хлопців і дівчат. Родинне село Л. Красовського Дермань було знаним культурно-освітнім і релігійним осередком у краї. Попри домінування у 1920–30-х рр. у дерманських школах польських офіційних чинників з їх колонізаційним ноу-хау у вигляді *Lex Grabski*, що передбачав полонізацію українського шкільництва, а в місцевому монастирі – рудиментів «руського православного мира», постреволюційне покоління української молоді жило сподіваннями як не на українізацію, що прийде з-за Збруча, то на національну революцію під проводом ОУН. Перші сподівання вигасли до кінця 1920-х, нові надії змінили їх у 1930-х.

Ці віяння ніяк не могли оминати Л. Красовського та його ровесників. Із початком Другої світової війни багато хто з них поринув одночасно у вири двох збройних протистоянь – воєнного та національно-визвольної боротьби, видобутися звідкіля пощастило далеко не всім. За приблизними підрахунками, 36 юнаків і дівчат, які народились у Дермані 1921 р., загинули упродовж 1939–1958 рр., ще 13 були засуджені й відправлені до таборів. Однією з перших жертв став Андрій Борис, учасник антипольського повстання ОУН в Дермані 2–3 вересня 1939 р., що тоді ж поліг від поліцейської кулі⁷. Останнім з Лаврінових ровесників у цьому мартирологу виявився Василь Кальчук, розстріляний КДБ у Києві 1958 р., після резонансного судового процесу з «викриття злочинів українських буржуазних націоналістів»⁸. Між ними були десятки інших жертв, серед яких Ірина Кульчинська – донька

⁷ Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне, 2011. С. 29–30.

⁸ Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне, 2011. С. 138–143.

дерманського священника о. Євгена Кульчинського, учениця Рівненської української гімназії⁹, і Василь Кир'ячук – симпатик ОУН¹⁰, розстріляні НКВС у Дубенській тюрмі 22–25 червня 1941 р.; Антоніна Максись і Дем'ян Рудий, убиті під час нацистської каральної акції на дерманському хуторі Залужжя 30 травня 1943 р.¹¹; Володимир Дзюбенко, сотенний УПА¹², і Пилип Рудий, надрайонний комендант Служби безпеки ОУН¹³, котрі впали в боях з внутрішніми військами НКВС.

Із тих, хто з'явився на світ у Дермані наступного 1922 р., загинули 32, засуджені 10, що становить від загального числа народжених у цьому році майже 24 %. Тобто кожен четвертий. Щодо хлопців цей відсоток сягає 38¹⁴.

Л. Красовського ця чаша обійшла. Проте лише в буквальному, прямому сенсі: він залишився жити, побувавши в нацистській неволі як остарбайтер, уцілів як вояк на фронті, зрештою, зберіг життя у жорстокій «війні після війни», що точилась у його рідному Дермані й загалом у Західній Україні. Однак не оминула ця чаша душевний, внутрішній світ вразливого хлопця, який надто рано зостався без матері, напівсиротою, болісно

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Рівне, ф. 4 (Р), спр. 11849.

¹⁰ Там само, спр. 17549.

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-740, оп. 16, спр. 71, арк. 168 зв.–170.

¹² Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2006. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали. С. 15, 628, 634; 2007. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. С. 121.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. С. 326; Список вправших керівних організаційних людей (за 1944–1947 рр.). Архів Центру досліджень визвольного руху, ф. 63, т. 12, арк. 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/27705> [31. 01. 2021].

¹⁴ Підраховано за метричною книгою Святотроїцької церкви в Дермані за 1922 р. (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 326).

реагував на несправедливість довколишнього світу, виливаючи згодом свої рефлексії на папері.

Ці, записані у звичайних загальних зошитах, нотатки мають безсумнівну джерельну вартість для відтворення повсякденного життя і думок не тільки простого селянського хлопця, уродженця Дерманя 1921 р., а й цілого його покоління. Крім родинних, сільських, побутових обставин, автор спогадів та щоденника детально і проникливо веде оповідь про прихід у село Червоної армії у вересні 1939 р. та Вермахту в червні 1941 р., вивезення в Австрію через Здолбунів і Рівне, побут у таборі остарбайтерів у Лобау, американські бомбардування, звільнення радянськими військами, мобілізацію на фронт, останні дні війни – загиблих німців обабіч доріг, розграбування австрійських садиб тощо.

Так, записки Л. Красовського дещо багатослівні, насичені емоційними відступами, але, з іншого боку, ці нібито «зайві» частинки тексту складають мозаїку психологічного портрета Лаврінового сучасника, дають змогу проникнути в його внутрішній світ і зрозуміти мотиви вчинків. Автор цілком усвідомлював свою місію літописця покоління, яку він мав сповнити перед майбутнім, на чому неодноразово наголошував: «мушу все описати, нехай читає з нас кождий, щоб не забулось»; «я пишу, бо страх охота єсть писати»; «нехай хоч найчужіший, найдальший спомине однісіньким словом».

Будучи досить обережним у своїх записах, автор багато що випустив з фокуса уваги, залишив «поза кадром». Можемо лише здогадуватись, яких подій і обставин стосувалися коментарі слухача Острозького педучилища на кшталт:

«Тільки чорна ніч у вікні заступила весь світ. [...] Земля в кайданах стогне, цвіточки мертві всі, а соловей десь у чужині жде та жде визволительниці весни» (22 грудня 1946 р.).

Або ж рефлексії з часу перебування в Дермані:

«Час непевний, невеселий. Чого сидіти та нудіти, та ждати, та мріяти за яскравіший колір? Коли чогось ждеш, то час

пливе помалу так, а розгуляйтесь, нехай і на ворожому весіллі [...] Люта зима і лютий час настав тепер. Щоб він швидше минув, треба самому бути в русі, треба їхати, де вже кінчається ця лють, а починає[ться] та яскравість, яку мені потрібно» (29 січня 1947 р.);

«Хто знає, скільки мені ще призначено прожити серед широкого світу, чи то на батьківській землі, чи, може, де в піщаній чи сніговій пустині. Я не знаю, скільки мені ще прийдеться зустрічати красивих українських весн. [...] Щаслива дитинність утікла, з товаришами судьба пожартувала, змінилась природа, і мені нічого почать робити. [...] Я поїду. Я покину ту пустиню, що покрила мої рідні стежки, але не забуду їх ніколи» (29 січня 1947 р.);

«Якраз панує холод на молодий цвіт. І він марно цвіте і пропаде, не зіставивши плоду. [...] Прийшла весна – все ожило. Влила у все живе любов. Но нарід надаліше зостається пригніченим. Він здібний до повного найвищого життя, але на його коло-життя наложене гальмо. [...] В таку пору краще сидіти в темниці і не бачити весни» (13 травня 1947 р.).

Такі ж думки відвідували його і в Здолбунові:

«Краще було б сидіти десь в тюремних мурах, чи на безлюдному острові, чи в глибоких лісах далеко від людей» (21 лютого 1948 р.).

Неочікуваний для оточення від'їзд Л. Красовського за межі України навесні 1948 р. став, по суті, його порятунком. Менш ніж за півроку, 30 вересня 1948 р., радянські спецслужби розпочали «зачистку» села від усіх, хто так або інакше в той чи інший час був пов'язаний з формуваннями УПА та підпіллям ОУН. Відповідальність за співучасть у вбивстві авторитетних у селі людей, яке вчинила насправді спецгрупа МДБ, поклали на п'ятьох мешканців с. Дермань Перший, заарештованих 1 листопада 1948 р. Серед них були й 19-річний Дмитро і 36-річний Данило Красовські, рідні брати Лавріна. Затримані розповіли, що зібрались увечері у Дмитра Красовського,

куди зайшли озброєні невідомі люди і змусили їх іти з ними. До цього гурту долучили старшого брата Дмитра – «стрибка» Данила. Згодом прибулі вчинили напад на приміщення сільради й винищувальної групи, безпосередніми свідками чого стали брати Красовські та їхні односельці-сусіди. 20 січня 1949 р. усі вони засуджені Військовим трибуналом військ МВС Рівненської області: Дмитро Красовський отримав 10 років ув'язнення, а Данило – 25. У 1955–1956 рр. фігуранти цієї справи були звільнені, а в 1992–1993 рр. – реабілітовані¹⁵. Безсумнівно, якби Лаврін перебував на час тих подій у Дермані чи хоча б у Здолбунові, він став би одним із заарештованих, а його нотатник – речовим доказом у справі.

Від початку 1950-х рр. і до своєї смерті 10 грудня 2002 р. Л. Красовський жив у Здолбунові: за залізничним переїздом, на вулиці Віли, пізніше – у селищі цементників. Зі слів його племінниці Раїси Максись, ще до виїзду в Росію Лаврін мав близькі стосунки з тодішньою мешканкою Здолбунова, уродженкою Дерманя, дещо старшою за нього Єфросинією Лис. Вона була вдовою за священником Євгеном Кальчуком¹⁶, який загинув на Холмщині у 1941 р. Після повернення до Здолбунова¹⁷ жінка певний період співмешкала з Андрієм Кисілем, котрий під час нацистської окупації працював у торговельній мережі в Костополі, Мізочі, Здолбунові, Рівному¹⁸, потім став начальником розвідки штабу військової округи УПА «Богун», зв'язковим з угорською армією, згодом емігрував за кордон, помер 6 липня 1982 р. у Монреалі (Канада)¹⁹. Важко

¹⁵ Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 224–227.

¹⁶ ДАРО, ф. Р-740, оп. 8, спр. 113, арк. 134 зв.–135.

¹⁷ Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. С. 133–134.

¹⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 9, оп. 1, спр. 75, арк. 193.

¹⁹ Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця / ред. І. Марчук. Торонто; Львів, 2011. С. 53; Семерик М. Воїн, громадянин, патріот. *Дзвони Дерманя. Збірник спогадів та документів*. Рівне, 1998. С. 62–65.

вгадати, чи знав щось про цей зв'язок Л. Красовський. Якщо так, то це лише загострило його обережність. Як стверджує п. Раїса, у Лавріна і Єфросинії була позашлюбна донька. На жаль, про її долю нічого не відомо.

Із Пензенської області Л. Красовський приїхав разом з дружиною Людмилою, вони жили в парі близько 10 років. З невстановлених причин Людмила повернулася на свою батьківщину, де й залишилася до самої смерті. Пізніше Лаврін одружився вдруге, із zdolбунівчанкою Зіною, але і в цьому шлюбі спільних дітей не мав.

Іл. 1. Лаврін Красовський з дружиною Людмилою у власноручно вишитих ним сорочках. Здолбунів, 13 січня 1953 р.

в учительському інституті. На жаль, не вдалося виявити архівні дані про перебування юнака на примусових роботах в Австрії. Оприлюднюючи рукописи, ми прагнули максимально зберегти авторський стиль і лексику, позаяк вони яскраво віддзеркалюють

Публікуючи спогади і щоденник Л. Красовського, ми намагалися компенсувати певні недомовки в тексті цих джерел у нашому передньому слові, а також у супровідних коментарях. Важливою підставою для укладання таких приміток стали віднайдені в Державному архіві Рівненської області документи про навчання Л. Красовського в Здолбунівській ремісничій школі та Острозькому педагогічному училищі, в архіві Рівненського державного гуманітарного університету – про студії

особливості мови, мислення, побуту мешканців Дерманя 20–40-х рр. минулого століття, передають колорит місцевої мікротопоніміки і природи. Публікація проілюстрована світлинами й аматорськими малюнками Л. Красовського, які прозраджують його мистецький талант, не реалізований уповні через неможливість отримати відповідну освіту.

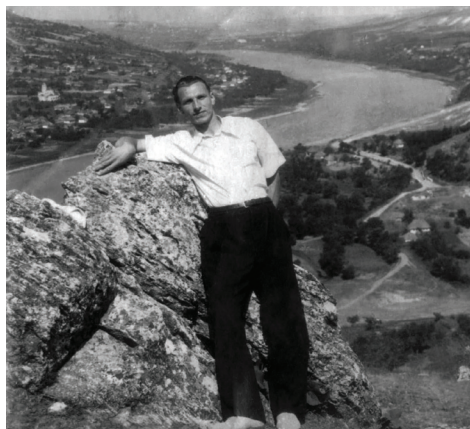
*Лл. 2. Лаврін Красовський.
1950-ті рр.*

Систематичні щоденникові записи Лавріна Яковича уриваються на межі 1940–1950-х рр. Окрім тексту, що пропонується до уваги читача, вони містять іще низку нотаток з часу його перебування в Росії. З огляду на цілком іншу тематику, вирішено не включати їх до друкованого тут матеріалу. У подальшому Л. Красовський тільки спорадично фіксував свої думки, практично обличивши щоденник: «Ніхто в світі не зможе зрозуміти того пориву, того льоту, до якого я прагну, лечу. [...] Я хочу писати тисячі сторінок, но кому вони, краще

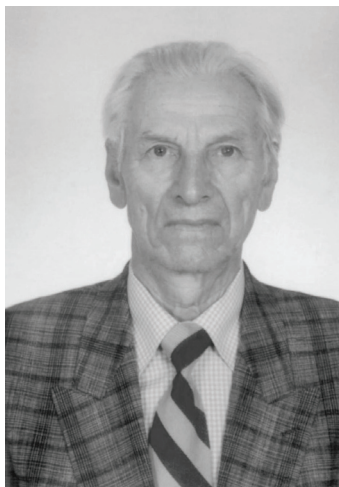
обірву це все, а далі все написано в моїй голові, чого ніхто не зможе прочитати» (Здолбунів, 13 лютого 1953 р.).

Один з останніх записів, зроблений 18 січня 1959 р., промовляє: «38 років мені скоро буде. Не вглубляючись в свою старість, здається, що я все такий самий, який був колись, ще тоді, коли навіть думати не вмів. Дивлячись в люстро, я такий самий, но

порівнюючи цю постать з колишніми фото, удвоюються думи, звичайно не про веселе. [...] Я жду свого повторного “народження”, жду не тільки вдень, а і вночі, но не знаю, чи діждуся».

Іл. 3. Лаврін Красовський. Бронниця на Вінничині. 1953 р.

Іл. 4. Лаврін Красовський.
Одне з останніх фото.
Здолбунів, 1990-ті рр.

Сподіваємося, що таким символічним «повторним» народженням Л. Красовського стане публікація його рукописної спадщини.

Щоденник і спогади Л. Красовського після смерті дядька забрала до себе його племінниця Раїса Максись, із Дерманя вони помандрували до її доньки в Нетішин, а звідти – знову до Дерманя, в музей Уласа Самчука. Колишній завідувач цього музею Федір Єфімчук передав їх нам. Завдяки п. Раїсі, збереглися також світлини Лавріна та його власноручна вишивка для чоловічої й жіночої сорочок.

Лаврін КРАСОВСЬКИЙ

СПОГАДИ. ЩОДЕННИК

Спогади

Хто щастя мав хоч хвилинку – не забуде ніколи. Може, його хто бачив, зустрічав, не говорячи за того, хто в ньому купався. Може, хто чув розмову про щастя, бо я то не чув, не бачив і не мав, а навіть не довелося зустрітися з ним.

Було колись-давно і в мене щастя, але в такому віці, що я його не вмів розпізнати так, щоб хоч маленька росинка його залишилася до сьогодні. Пройшов той початковий вік, в якому царило щастя моє, а потім вік заміняли, а щастя поховали в сиру чорну землю. Про відхід щастя не пригадую. І наскільки я став знати, відколи я почав пам'ятати про своє скромне дитинне життя, то тепер пригадавши, тяжко стає на душі, коли думками порину в ту дитинну пройденість. Ох, як дійсно трудно були пережиті мої забуті всіма дитячі роки. Які вони були марудні та більшістю невеселі. Як вони ледве-ледве мчалися. Хто ще так пережив, як я? Коли б ті дитячі роки йшли зі скорістю дорослого віку, а то так помалесеньку, зіставляючи всі відбитки на душі, проходили вони.

Дорога, рідна сестричко! Брати мої дорогі! До кого ще може так серце пристати, як не до вас, мої рідні!

За вас я так солодко згадував, а гірко плакав, коли гнітили мене невольничі роки, тоді, коли блукав я десь по далекій чужині. Зарання ми втратили матір¹, і не змогла, не успіла при ній дозріти наша любов одне до одного. Ми зісталися без щастя,

¹ Акилина Кіндратівна Красовська (у дівочтві Кальчук) (14. VI. 1890 – 3. IV. 1927), померла від туберкульозу (Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-740, оп. 6, спр. 240, арк. 219 зв.–220).

без дороговказу, без ласки і без материнської молитви. Не було кому заповнити наші порожні серця. Ви, мої рідні, хоч більшими були, але я вже не зазнав ні ласки, ні тепла, ні поцілунка, ні гарячого найріднішого слова з дорогих материнських уст². Серед холоду і непривітності очутився я в дитячому віці.

Але так ми росли з дня на день і непомітно все більшали в людських уявах. А як я виріс, ніхто не розкаже, щоб заспокоїти внутрішній біль. Ріс, як суничка в садочку, без роси і без сонячного світла. Над моїм стеблом розкинулась якась буйна широколиста рослина, яка загороджувала доступ всіх чинників, необхідних для проростання.

Лилися сонячні проміння, обгортало голубе небо весь світ, проходили теплі травневі дощі, а стеблині тій діставалась лише маленька часточка всього. Не змогла вона напитися цілющої роси весняної красуні ночі, лише непомітно росла і ледви раділа своїм животінням. Я нікого не питаю, тільки вас, мої рідні брати, як жаль не огорне такої слабої душі? Як серце рівномірно може битися в хворих грудях?

² Лаврін Красовський мав трьох братів і двох сестер по матері. Це, зокрема: Василь Якович Красовський (14. I. 1909 – 24. I. 2004), жив і помер у Дермані; Данило Якович Красовський (8. II (у метричному записі про шлюб 23. V.) 1912 – 27. XII. 1995), боєць винищувальної групи в с. Дермань Перший, 14 березня 1945 р. з'явився з повинною в Мізоцький райвідділ НКВС. Заарештований 1 листопада 1948 р., обвинувачений за ст. 20-54-1а КК УРСР, засуджений Військовим трибуналом військ МДБ Рівненської області 20 січня 1949 р. на 25 років виправно-трудових робіт і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнений 30 червня 1956 р., реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 28 квітня 1992 р. (ДАРО, ф. Р-740, оп. 16, спр. 72, арк. 95 зв.–96; Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (далі – ГДА СБУ, Рівне), ф. 5 (Р), спр. П-15746); Петро Якович Красовський (1914 – 13. XI. 1916), помер від застуди (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 325, арк. 89 зв.–90); Марія Яківна Красовська (у заміжжі Осік) (27. III. 1918 – 1996), мешкала на хуторі Дуброва поблизу Мізоча (ДАРО, ф. Р-740, оп. 16, спр. 72, арк. 103 зв.–104); Антоніна Яківна Красовська (14. III. 1925 – 16. IV. 1927), померла від туберкульозу (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 328, арк. 72 зв.–73; оп. 6, спр. 240, арк. 220 зв.–221).

Як може видержувати та немічна голова від тисяч думок, які роєм гніздяться в ній?

Коли подивишся на той білий, повитий рососою світ, коли бачиш друзів, які зазнають материнських ласк – жаль, поцілунки, дорогі слова з уст її – так і хочеться жити в найлютішу незгоду. А я жив і собою не радів. Не тільки незгодою, що іноді стає і в щасливих людей. Я не зазнав материнських ласк, тих ласк, які найдорожчі в світі всього. Мало приходилося моїй рідній матері обгорнути мене та осипати своїми теплими променями. Але що подіяти було мені малому та немічному. Біла ніч приспала рідну матір вічним сном.

Тепер мені хочеться все висвітлити на скроні теперешнього мого життя. Коли б те життя плило тихо, як хвиля не в бурю, коли б не світові події, то все те не наверталось б на думку. Моя розлука з рідним селом, з ріднею спородила багато змін та нав'яла вже віддавна безліч думок. І тепер хочеться мені описати все те, що торкало ядом мою душу, всі переживання, хвилину радість, сум, неспокій, тривоги, затишок, і все-все, що тільки може збагнути мій розум. Мені все те хочеться пригадати – від материної пісні над колискою і всі зміни до сьогодні. Мало знана мною рідна матуся колись і мені співала пісню таку ніжну, як павутина. Тільки, на жаль, я мало того знаю. Завчасу я втратив її і тому дуже мало пригадую її зовнішність і заботу.

Батько дуже з недобрим відношенням був для нас всіх³. Ненавидів він нас і був жорстокий. Ні одного з нас не брав він на руки, не засміявся ласкаво, не розважив з нас ні одного і ніколи.

³ Яків Ілліч Красовський (1882–1969). Рішенням Мізоцького райвиконкому від 18 травня 1944 р. Я. Красовського затвердили тимчасово виконуючим обов'язки голови Дерманської Першої сільської ради (ДАРО, ф. Р-204, оп. 2, спр. 24, арк. 21 зв.). 10–12 грудня 1944 р. він був учасником першої обласної наради селян Рівненщини, скликаній Рівненським обкомом КП(б)У, на якій з викриттям «злочинів» українських націоналістів виступив референт районного проводу ОУН Адам Сокол («Остап», «Вертун»), на той час – керівник спецгрупи НКВС, що діяла в Дермані (ДАРО, ф. П-400, оп. 1, спр. 32, арк. 94–101, 165).

Лл. 1. Родина Лавріна Красовського. Сидять: мачуха Марія Ліщук, брат Дмитро, батько Яків Красовський. Стоять: Лаврін Красовський, сестра Марія. Дермань, початок 1930-х рр.

Не цікавився нашими думками та мріями, які спороджувалися в злиденному житті нашого існування. В 1928 р. батько оженився вдруге⁴. Його зацікавили другі обставини життя, і тоді прийшлося ще гірше переживати всім нам. Батько не знав, що хтось залежав від нього, йому почалося нове життя, [яким ішов], забуваючи за старе.

Згадуючи все зараз, хочеться море сліз вилляти через ті обставини, які створила моя жорстока доля. Хочеться плакати і залляти сльозами всі ті минулі життєві риси. Як столітній дід у морщинах, таке життя моє, покраяне горем і нуждою. Іноді розвеселюсь, але знову думки навівають на душу жаль та ненависть. А думки навіває легесенький вітрець цілими чорними хмарами. І тоді знову на очі

⁴ Яків Красовський удруге одружився 17 липня 1927 р. з Марією Олександрівною Ліщук (1891–1956), мешканкою с. Дермань (ДАРО, ф. Р-740, оп. 6, спр. 240, арк. 195 зв.–196). Їхній син Дмитро Якович Красовський (народився 14 жовтня 1928 р.) був заарештований 1 листопада 1948 р. разом зі зведеним братом Данилом, обвинувачений за ст. 20-54-1а КК УРСР і засуджений Військовим трибуналом військ МВС Рівненської області 20 січня 1949 р. на 10 років виправно-трудових таборів і 3 роки позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнений 22 вересня 1955 р., реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 28 квітня 1992 р. Нині мешкає в м. Кривий Ріг. (ДАРО, ф. 740, оп. 6, спр. 241, арк. 36 зв.–37; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-15746).

навертаються гарячі сльози, починають потоком бігти по засмученому обличчі.

*Іл. 2. Марія і Яків Красовські.
Дермань, 1950-ті рр.*

Такі сумні вітри часто навівалися на мене. Але, будучи дитиною, мало чим переймався, забував трудне своє становище різними дитячими забавками. Втікав і ховався від мачухи, яка часто біла і кричала, кленучи. Батько мовчав. Не вчив і не забороняв. Так минули роки дошкільні.

А з 1929 р. починається знову жорстокий період. У цьому році поступив я до школи на Шинківцях⁵. З цих двох років нічого в пам'яті не лишилось, тільки п. Яцужин-

ська⁶. Вона мене дуже любила і часто кликала в канцелярію, де давала хліб з медом чи з цукром. На Шинківцях закінчив два класи, а в третій поступив у народну школу коло монастиря.

Ці роки приносили мені багато сліз, горя, холоду та нещастя. Далека була дорога. Зими були гострі та довгі. Вбрання і обув були погані. Батько не клопотався, в що одіти чи озутися, а я брав які недоходки старших братів і мандрував через береги, поля серед суворої зими. Обірваний, обутий у порвані чоботи, без будь-яких онуч, за плечима полотняна сумка, міряв щоденно весняну й осінню грязюку і глибокі зимові сніги. Ходив без книжок, а на зошита якого треба було виплатити в батька тих нещасних 10 грошів.

⁵ Назва вулиці в с. Дермань Перший, на якій здавна був шинок.

⁶ Зося (Софія) Яцужинська – вчителька початкових класів у панській частині Дерманя (тепер Дермань Перший), що належали до Дерманської семикласної польської школи.

Найбільше юне серце молодого школяра раділо весною. Не треба було ні вбрання теплого, ні взуття. Хоч у порваних штанцях, але ogrівала весна. Вона на мене впливала більше всіх. Я радів приходом весни, тим теплом, що весна приносить, зеленню, квітками, а серце аж хворіло від весняних радощів. Я сильно переймався весною, любив її. Любив бути самітний. Любив друзів, але правдивих і спокійних. Бувало, прийде весна, так не пролетить мимо мене напусто. Я мусів використовувати кожду хвилинку весняного чару, бо другої весни було ждати довго і нетерпеливо.

Любив дуже природу. Прислуховувався до різного пташиного співу, до подиху вітрів, до шереху дерева, до хвилювання збіжжя і трави, до дрібнесеньких річкових хвильок, до життя різних метеликів та жуків, придивлявся на зорі, на місяць, любувався різними пейзажами. Любив читати поезії і пісні. Найбільш старався бути самотним, тоді ніхто не шкодив мені полюбуватися чимсь чи до чогось прислухатись.

Зі школи додому сам ішов та часто заходив у Балабів лісок⁷. Мені цікаво було придивитись до того життя, яке панувало за очима людей. Шум дерева, подих вітру, щебетання якоїсь пташки – це входило і заповнювало мою душу далеко від людей, у глухій самотині.

Самітність – це була моя розвага і потяг, заспокоєння і віднайдення якогось затишку для болючого серця. Ще зовсім молоді серце було, но відчувало якусь любовну стихію, вже бажало виповнять роль, назначену природою. Знаходячись серед такої затишної краси, яку я любив, моє серце хотіло у великій могутній весні віднайти маленьку весну. Воно хотіло вже кохати якесь ество, що відповідало б рівності. В таку хвилину тільки забудеш про своє горе, яке завжди гнітило мене. Вистарчало однієї секунди, щоб подумати було за похилу стареньку

⁷ Сад і гай, розташовані поблизу обійстя землеміра Івана Мартинюка, яке було засноване наприкінці 1920-х рр. між панським і монастирським (казенним) Дерманем.

хаточку, і відразу чорною плямою, широкою темною тінню огортається відпочиле, чутне, хворе серце. Коли знаходишся серед найбіднішої природи, коли не бачиш проклятого бісом місця, на якому стоїть похила, старенька хаточка, коли перед очима нема лихої постаті людини, тоді тільки забуваєш за прокляте життя. А коли перед очима появиться та похила старенька хаточка, відразу блискавкою промайнуть думки про всі страдання і незгоди. Знову серце каменіє, сумніє обличчя, а голові пташкою пролетить: сварки, ненависть і щоденна гризота. В моїй уяві розкривається ціла картина недоброго життя.

І так тяглися довжезні, сумні, як осінь, дні. Що добре і миле – промайнуло променем, а погане і надокучливе відбилось навіки в душі. І так приходилося жити, в такій обстановці, і миритись, але тільки зовнішньо. Не було кому приложити заботи до мене, щоб виростити було хоч якщо не по-людськи, то коло людей.

Батькові було все одно. Рідної матері не було. Сестра була мала і переживала те саме, що й я. Коли рідний батько зовсім держав нас без будь-якого виховання, то мачусі нічого було дивувати.

Я завжди був тихий, соромливий, боязливий. У ті часи навіть сам себе не міг відстояти. До такої обстановки, яка була в той час, потрібно було серйозну дитину замість мене. Я був всіма обиджений, серед яких знаходивсь тоді. При молодому розумі тяжкі обставини заставляли думати складні, безнадійні думки. Не один раз поривало мене вийти за очі тієї незгоди, яка панувала в старенькій хатині. Не один раз думав покинути її і пуститися в світ шукати «чужого щастя». Але хто його міг віддати комусь, а після попасти на роздоріжжя з думками, куди йти? Але покинути було все і піти у світ у повнір'яння було страшно і жалко. Я так сильно при звичаївся до рідного села, невеличкого садочка і до всього оточуючого мене від дитинства. Жалко було покинути ті рідні стежки,

по яких бігав чорними селянськими дитячими ногами. Все ж таки той інстинкт любові до рідності був досить розвинений з прадідівства, який перейшов в молодше насліддя.

Багато затримували мене єдині та щирі сестрички, бо знав, що таких не віднайду. Я так їх любив, що при щасті і горі завжди згадував. А ті родинні бешкети вбили в мені любов до батька і я відірвався від нього, бо він сам не навчив кохати його. Не жалко було покинути батька тоді, я хотів забути його і стати природнім напівдиким скитальцем. Хоч, може, існує гріх який, може, він мене не минув, але я не винен, що створений таким природою. Я не міг того переносити, мусів злитися через обіду, яку терпів від батька. Старші брати виросли ще за життя рідної матері, їм не так було трудно, як мені, найменшому. Може, й тоді батько не терпів молодих хлопців, але вони, може, хоч раз у житті зазнали ласки чи доброго гарного слова від матері. Но мені, то вже не прийшлося заховати щось дорогого від рідної матері, нічого не зісталося на пригадування в майбутності. Все те, що найдорожче в житті, стратив я ще малим. Я завжди плакав, скриваючись від людей, щоб ніхто не помітив. Скільки я проклинав свій нещасливий двадцять перший рік, той ранок свого темного, туманного віку, і все на світі, прокляте мною. Приходилось посумувати, поплакати немало, але завжди в самотині і в затишку, щоб ніхто не бачив, бо соромно було.

Було багато тяжких випадків у моєму шкільному віці, але годі зразу все охопити. Так прошкандибали мої літа молодого шкільного віку до 1936 р. Закінчивши 7 класів польської школи в Дермані Другому⁸, я лишився дома. Помагав дещо в господарстві, хоч до того не мав зовсім охоти. Мені дуже хотілося

⁸ Дерманська семикласна польська школа діяла в 1928–1939 рр. З 1932 р. її очільником був Ян Глінський, географію та польську мову викладав Густав Булас, математику – Юзеф Росік, історію – Віктор Новіцький, природознавство – Антоній Єзьорний, українську мову й літературу – Галина Марцинковська (Бурмиструвна) та ін. (Єфімчук Ф. Нариси історії Дерманських шкіл. Вид. 2-ге, доповн. Рівне, 2013. С. 66).

піти в гімназію в Рівному⁹. Мої друзі, з якими я виріс у рідному селі, вчилися там. Страх мене тягнуло туди, але тяжкі обставини того часу не дозволяли мені навіть мати в думці ту гімназію, не тільки щасливо сидіти за партою в ній. Сім'я складалася з шістьох душ. Панував недостаток, а ще й до того батько вліз у великі державні довги. Не було кому клопотатися за цим, і найбільша причина всьому – це не порядок, ненависть, нерідна двозначна сім'я. Така сімейна хатня завірюха була всьому причиною. А вчитися хотілось. Коли бачив, що друзі приїхали на Різдво додому в гімназійній формі, мене не було в живих. До чого найбільше я рвався, стремів, горів жадобою – мені було недоступиме. Але продовжував шукати якогось затишку, щоб тільки вирватися зі старенької заверюшної хати.

Зимою 1938 р. завезли мене в Здолбунів, у польську ремісничу школу¹⁰. Наука вже йшла до мого приїзду. Прийшлося мені їхати в тому «гімназійному костюмі», в якому вдома по печі лазив і сиву до криниці водив напувати, бо другого навіть і не привиджалось мати. Зимового одягу зовсім я не мав. Вдягнули мене в братовий пінджак, який великий, затертий, старий. У цьому відправили мене в город. Я й тим радів, чим було.

Перші дні в школі відразу показалися неприємними для мене. Занять кожний день було 8 годин. Чотири уроки теорії, а чотири приходилося кувати в кузню та нюхати той смердючий вугільний дим, якого я сильно не терпів. Всі предмети викладалися польською мовою, крім того, навіть нам, студентам, було заборонено говорити рідною мовою. Як і в мурах школи, так і поза школою був строгий наказ. Коли хто з викладачів

⁹ Про цей навчальний заклад, що існував у 1923–1939 рр., див.: Добровичська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби. Рівне, 2016.

¹⁰ Ремісничка школа у Здолбунові розташовувалася вглибині теперішньої вулиці Стефановича, поруч із фабрикою цементу, де тепер розміщено гаражі. Підпорядковувалася Польській шкільній матиці, директором школи був інженер М. Дітріх. (Остапук В. Здолбунів. Частина друга: у складі Другої Речі Посполитої (1920–1939). Рівне, 2020. С. 193–194).

почув українське слово, тоді було передано директорові, а він сварився чи виключав зі школи. Це мені сильно не подобалось, і почав нехтувати наукою, хоч до неї мав нахил. А саме це відношення поляків знеохотило мене продовжувати вчитись там, і в мене знову появилися думки, де б дітись, куди б піти.

Велику охоту мав до малювання і захоплений був як живими пейзажами, так і нарисованими. Я накупив різних красок, олівців, бомаги, і найбільшу приємність мені справляло малювання. В кожному шкільному зошиті на першому листку понамальовував квітки й інші краєвиди. Мене тягло тоді до Почаєва. Я хотів вчитися на маляра-художника. Там малювали тільки образи, а мені хотілося малювати природу, квітки. Кидаю я ремесничу в Здолбунові та раною весною приходжу додому. За Почаєв мало клопотання було, і я залишився на домашнім порозі.

Влітку пас корову, а вечорами почав ходити з хлопцями по вечорницях та продовжувати просте селянське життя. Бо в другу школу, а саме в гімназію, в яку мене завжди тягло, не треба й думати було. Весною я сидів допізна надворі, в садку, грав на гітарі, слухав солов'їв, пісні молоді, яка співала пізніми літніми вечорами. Зимом часто вечорами заходив до Зути¹¹, де завжди кишіло від хлопців та дівчат. І так проходили надарма довгі зимові вечори віку-цвіту. Минула зима. Прийшла дощова весна 1939 р.

Батько задумав робити цеглу. Багато труднощів прийшлося переносити старому батькові. Навіть сестра і та тяжко працювала цілий весняний день. З невеликою охотою йшла праця, але цегла була доведена до порядку. Вложили в піч, навозили дров і готувалися палити.

Ще від зими почали говорити за війну. Старим не дивне це було, а мені видавалася ця подія дуже страшною. Батько то воював вже і з японцем, і з австрійцем. Він міг уявляти ту війну, про яку бляля, а мені страшно було слухати – війна! Війна!

¹¹ Йдеться про оселю Олексія Тимофійовича Самчука (по-вуличному Зута), одруженого з Тетяною Кіндратівною Кисільчук (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 327, арк. 66 зв.–67).

Це страшне слово «війна» здійснилося. Восени цього ж таки року вибухла війна між Німеччиною і Польщею. Велике враження зробила вона на людей і багато принесла з собою страху та нещастя. Поляки почали мобілізацію, яка холодила серця всіх людей. По селі чулися одні страшні крики матерів, жінок, дівчат і дітей. Найгірша доля була чоловіків, котрі [жили] зі знанням у голові, про відхід на фронт, на смерть.

Ніч проти 17 вересня була спокійна і тепла. Ніч красувалася чаром. Небо блищало в зорях, а десь в іншому місці цієї самої ночі лилася гаряча людська кров. Я, лежучи ще на постелі в коморі, зі сну почув шум моторів десь високо в повітрі в східному напрямі. Я прокинувся. Надворі тільки почало дніти. Шум кількох самолітотів поглинула рання осіння пора і понесла його назустріч сонцю. Знову все затихло, як будто ніде немає горя, і починався осінній ранок у селі. Це була неділя. Сонце почало вставати, обмиваючи своїми променями верхів'я дерев і хат. Ранком був невеличкий туман. Легко заслонював він долину берегів під Волоською, під Запіллям, під Хмелищами¹², але, піднімаючись, сонце перемогло його та тепер освітило білі скошені береги. Хоч осіннє сонце, але приємні промені його, ще зовсім гарячі, привітно обнімали кожду найдрібнішу травинку і сушили її від краплистої осінньої роси.

По берегах паслася худоба. Я під городами пас коні. Почулося святочне бамкання дзвонів, на клич яких гарненько одягнені селяни прямували до церкви. Старі, йдучи, молилися нишком, а молоді – з веселим обличчям і жартами. За сонцем доносився якийсь гуркіт, шум, який щораз ближчав і сильнішав. Кождий з нас думав, що над Верховщиною¹³ літає німецький літак і вишукує решту польських військ. У голубому ранішньому небі почули ми звук німецьких самолітотів, які в

¹² Тут і далі: Волоська, Запілля, Хмелища, Кругла, Коло Мацюка, Берг Жуковського, Дем'янів Садок, Северини, Оксини, Заклопіття, Площиття, Марчуки, Лук'янове поле, Василів садок та ін. – місцеві мікротопоніми.

¹³ Ліс у бік села Верхів (Пура Я. Край наш у назвах. Рівне, 1997. Ч. 3. С. 90).

сонячному відблиску блищали сребром. Ми поховалися під кущі верб, щоб самольоти не помітили нас.

Гуркіт зі сходу все ближчав і ближчав. Раптом на Запіллі показалися величезні машини, на яких їхало повно війська. Одна за другою котилися згори під Круглу, а з-за горба, од Мацюка, показувалися на горизонті все нові. То були танки, які до тієї пори нам, селянам, стояли тільки в уявах. Ніхто з нас не бачив танків, і тому дуже цікаво ми приглядалися до них. Назбігалосся багато селян під Круглу, щоб подивитись, що за машини і хто на них їхав. А вони з великим гуркотом все котилися по Запільській дорозі. Це були совітські війська.

Ми, як зацікавлена дітвора чорних селян, бігли всі танкам навстрічу. Більшовики говорили, що їдуть на поміч Польщі. Тут польська поліція почала розганяти людей від танка, що застряв у болоті під Круглою. Діти почали розбігатися, а один із більшовиків крикнув до поліцаїв: «Руки вверх!». Позабирали в них зброю, а тоді поліцаї, зрозумівши суть справи, і пустилися втікати. Тоді всі зрозуміли, що не на поміч вони йшли, а для «визволення Західної України» (як вони казали) «з-під панського ярма». Від цього дня війська все їхали і їхали, йшли і йшли на захід, а в тилу установилася радянська влада.

В 1939 році поступив я в шостий клас НСШ у Дермані II¹⁴. Вчився з охотою. Закінчивши шість класів, в 1940 році я поступаю в педучилище, також у Дермані II¹⁵.

¹⁴ Дерманська неповно-середня школа функціонувала в 1939–1941 рр. Її педагогічний колектив складався з переважно місцевих уродженців, що здобули освіту в міжвоєнний період, найчастіше у Рівненській українській гімназії. Директором працював Йосип Кухар, його заступником – Степан Мельник, українську й німецьку мову викладав Іван Фридрих, хімію та біологію – Євген Кисільчук, математику і фізику – Сидір Нестерчук, природознавство та креслення – Мелетій Сидорчук, українську літературу – Олекса Скоропада, історію й географію – Никанор Пеленкевич. (Єфімчук Ф. Нариси історії Дерманських шкіл. С. 77–88).

¹⁵ Дерманська педагогічна школа (училище) існувала в 1940–1941 рр. і готувала вчителів початкових шкіл. На відміну від неповно-середньої школи, майже весь її педагогічний склад був сформований з викладачів,

Поміж людьми продовжувалися говірки про неминучу війну між Німеччиною і Радкраїною. Перша війна, яка вибухла за мого часу, була страшною, але будучої я не міг уявляти. Весна 1941 р. була надзвичайно пишною весною. Людям принесла труд і заботу, землі – зелень і квітки, дітям і пташкам – радість і щастя. Люди обробили ту, жадаючу праці, землю, земля продовжувала цвісти, пташня не вгавала, весна йшла повним ходом життя. Настав перший літній місяць червень.

22 червня, неділя. Ранок. Веселий, погідний, червневий був ранок. Сонце золотом сходило і цілувало всю зелень, осушуючи своїм теплом червневу теплу росу, та ніби поцілунками ростило в очах квітки. Природа – краса і чар, а на людей раптом злетіла смерть і кружила над головами їх, загрожуючи кожною хвилиною. Почулися і в село ті стогони міста, яке терпіло від німецьких бомбовозів. Німці бомбили Рівне. Це був день початку другої війни. Хоч ми в селі нічого не знали, але страшна тривога війни донеслася і в наш темний сільський закуток. Цей день приніс багато горя, а в моєму серці зів'язався дорогим і веселим при згадуванні. Коли згадаю, що прийшло тоді, дуже радісно на зболілому серці, но радість ту вбиває ядом, якщо згадати за її кінець.

День по обіді. Як бачу зараз її біленькі ніжки й веселе, як весна, обличчя. Те сонце, що світило тоді на цей день, відбилося в душі теплом, а в очах світлом. Та зелень, як зараз бачу, яка яскрава, і часто-густо між нею різних кольорів квіток. Я з нею вийшов під городи її, ми там на березі рвали квітки. Бомби рвались, а звук смерті доходив з Рівного аж на той берег. З-під городів я з нею пішов стежкою аж на Круглу, а там з горбочка дійшли ми до річки. Перескочила річку, за нею

присланих зі сходу України. Директором був призначений Гаврило Катренко, Прокіп Соколянський завідував заочним відділенням і викладав історію, Федір Кольчинський – українську літературу, Наталія Бухович – російську мову, Володимир Сутулін – фізику, Сікачов – математику, Сікачова – хімію. (Єфімчук Ф. Нариси історії Дерманських шкіл. С. 90–95).

й я, вийшовши на ту сторону річки, на Жуковського берег. А перед очима зірками маячили голубі, як небо, незабудки, яких ми з нею прийшли нарвати на вінок. Вона переходила зеленою травою від одного кущика незабудок до другого, я помагав їй рвати і давати в її біленькі ручки. Вона простягала їх до тих незабудок, як мати до дитини, так ласкаво і ніжно. В неї на устах, на носі зіставався жовтий пилок з квіток, коли вона їх пригортала до себе і кохала, як людину. З уст випливала срібним потоком пісенька і, як дзвіночок, бриніла між зеленню, оточуючою нас двох. Здавалося, що кожна мушка, кожен комар і метелик вслухався в той дзвіночок і купався в тому срібному потічку, що випливав з її уст. Назбирали ми незабудок повні руки, вернулися під її город, де вона поплела з незабудок віночки, помила ніжки і поспівала по пливучій під горбок стежці Дем'яновим садком, потім перейшла в свій садочок і зникла. Вона вже, певне, в хаті, наливала в біленьку тарілочку чистої джерельної водички, щоб туди положити з незабудок вінок, а голос відзивався ехом по долині. Я побіг додому. Цей відривок навіки зістанеться в пам'яті на спомин від сестрички Настусі¹⁶.

Потім знову думка про війну заволоділа, все гарне відійшло, а на місці того всього розгорялася війна. В понеділок я пішов у школу, бо ми здавали іспити. Пішов ще й у четвер, але в цей день викладачі збирались від'їжджати назад від наступаючих німців. Наука, до якої стремів, знову перервалася війною. Від неділі до п'ятниці на заході безпереривно гриміло. В п'ятницю вранці затихло все, якби жодної війни

¹⁶ Анастасія Несторівна Красовська (1921, с. Дермань Перший – 1944), двоюрідна сестра Лавріна Красовського по матері. Її батько – Нестор Юхимович Красовський – був хрещеним для Лаврінової сестри Антоніни (ДАРО, ф. Р-740, оп. 4, спр. 328, арк. 72 зв.–73). Зв'язкова керівника Мізоцького надрайонного проводу ОУН Мелетія Сидорчука («Ілька»). Ліквідована Службою безпеки ОУН (Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Рівненській області (далі – Архів УМВС у Рівненській обл.), ф. 26, спр. 4531, арк. 1; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5 (Р), спр. П-7427, арк. 30 зв., 33, 39, 41, 43).

не існувало. Сонце знову пекло, а надворі стояла суха погода. О годині 8-й я положився в постелі, що була коло хати, під бузом і за цміном, заснувши спокійним приємним сном. Аж раптом чую від Марії – «на Шинківцях німці», і прибїгла мене збудити зі сну. Я, зацікавлений, схватився і прямо біг по дорозі на Круглу.

Прибїгши, побачив, що від Северинів ідуть чорні німецькі танки, на боках яких намальовані хрести жовтою краскою. На них сидять німці в чорних сорочках із засуканими рукавами, начебто їхали кудись у гості. Один за другим глухо котились танки, машини, мотоцикли, все вперед на схід. На Шинківцівській улиці повно назбиралося народу. Тоді не був вересень 1939 р. – це був червень 1941 р. Люди зовсім спокійно помішалися з військовими німцями, не передчуваючи небезпеки. Раптом почалася сильна стрільба. То налетіли були совітські самольоти, а німці з зеніток стріляли по них. З нас ніхто ще не був у такому огні, так що тепер мало що не повисакували серця. Всі полякались, і в розсипну, хто куди. Хто за дошки в Баранчука на дворі, хто в льох, хто так каменем впав, не знаючи, що робиться з ним, а я – через Оксинівські садки і додому, не зважаючи на жорстоку стрілянину.

Після цього на шляху не було ні живої сільської душі. Три дні їхали німці шляхом, три дні літали совіти бомбить. Вже в селі не було де подітись, бігали з одного місця в друге і не знаходили місця, щоб заспокоїтись. Найбільше падали бомби на Заклопінті, на Площитях, під Волоською, на Хмелищах, на Марчуках кілька і на Запільлі. За Шинківцями забило п'ять німців, де й похоронені були, і одного на Запільлі, коло Василя. Тут вбило одного німця, якого похоронили на Лук'яновому полі, під самим Васильовим садком. Поставили хрест і повісили на хрест польову вояцьку каску. Уквітчали зеленню, саму покинули могилу з другом, а самі поїхали на схід. Іноді проходиш шляхом, бачиш – лежить свіжа могила, в якій спочиває колишня жива людина. Хоч ворог він Україні,

але жалко [його], що загинув він на чужині, як чоловіка. Подумавш, що приїхав з далекої рідної хати, а лежить у далекій чужій чорній могилі. Мені так і хотілося дати знать для його рідної матері, жінці чи, може, його коханій. Так і я не знав, що станеться зі мною, [розумів], що і зі мною може бути тепер таке кожної хвилини. Але не було жалко мені себе так, як того, хто має рідну матір.

Німці пішли на схід, а в тилу встановилася німецька влада. Я знову зістався дома, на тій нещасній господарці. Минуло літо. З початком осені відкрилася в Дермані II українська гімназія імені Тараса Шевченка¹⁷. Я знов поступив у шостий клас гімназії. Я аж тепер діждався того, до чого найбільше рвався. Але недовго раділо серце моє. Провчилися ми до Різдва Христового, а там німці наказали закрити школи. Скучна, довга зима була мені, сидячи дома. Німці відсилали молодь у Німеччину на роботи. Кожний боявся каторги, і тремтіло кожне юнацьке серце в селі. Всім можна було ждати тієї страшної хвилини, що заберуть з рідної хати, запряжуть до роботи, і для чужинця треба [буде] пітніти і трудитись.

З гір потекли буйні чорні струмки води. Почорніли поля. Полилась жайворонка пісня над чорними полями, а в кущах обізвався соловей. Сонце сходило раніше, заходило пізніше і своїм весняним теплом почало осушувать розмоклі поля, а після ранніх теплих дощиків починала уквітчуватись земля в зелені атласи. Заблищав плуг у чорноземі, і кожний день у чорну, пухку, як каша, ріллю сипалося яреє зерно. В саду закувала зозуля. Вербa розпустила котики і, вслід за ними, блискуче своє зелене листя. Під кущиками, в шовковій травичці,

¹⁷ Дерманська українська гімназія імені Тараса Шевченка діяла у вересні – листопаді 1941 р. Директором її став викладач педагогічної школи, який не евакуювався на схід, Федір Кольчинський. Кістяк педагогічного колективу склали вчителі неповно-середньої школи, до яких додався отець Євген Кульчинський і звільнені з Рівненського табору радянські військовополонені з вищою освітою – Рожко, Плюта, Шаповалов та ін. (Єфімчук Ф. Нариси історії Дерманських шкіл. С. 97–108).

засиніли фіалки. Нарешті, облилися сади молоком, а над всім цим заяснів блакитний шатер небозводу. Трудящі пчїлки почали висмоктувати солодкий нектар, а на лапки свої набирати жовтий пилок. Гаї заповнились різним цвітом, співом і запахом. Розіллявся весняний чар, який чарував і полонив найслабше людське серце, і заставляло щось когось любити. Так і хотїлось любити по красі природи і по бажанню серця. Все проснулось до життя.

Але раптом на крила мої спали залїзні ланцюги. День п'ятого червня змінив моє життя та повернув з весняного життя в зимове. Цей день 1942 р. принїс менї зміну в моєму житті. В пам'ятї він зістанеться, хоч би не писати про нього й не думати. В цей день менї треба було покинути ту стареньку, но рїдну менї хаточку, і їхати в рабську Нїмеччину. Ще день перед цим всюди панувала тиша, а в людських серцях кипїла радїсть.

Пригадую ще 4 червня, який був чарївний весняний вечїр. Цей вечїр був послїднїм вечором менї в рїдному селї. Я пізно ввечерї ходив по селї, щоб хоч надивитись на випадок неповернення, чи навіть так, щоб пригадувати, якї в нас вечори на Україні. Покинути рїдне село жалко, від'їхати в Нїмеччину страшно було. Хоч, правда, великого страху не прокидалось, але першїй раз пуститися на чужину не хотїлось. Як гарно було жити в рїднїм краю, а ворог велїв покинути його і полюбити заставляв ворожу країну. Пізно вночі лїг я хоч здрімнути годину. Спать не хотїлось. У головї думки гадюками повзли. Привижалася неволя, тяжка праця, чужина.

[Зїстається старенька похилая хатина, в якїй я промучивсь довгий час. Сад, хоч невеликий, але мїй рїдний, по якому я ходив. Зїстаються слїди мої по майовїй зеленїй свїжїй травичцї, якї швидко заростуть буйнїстю, а свїжих слїдїв, може, і не прийдеться зїставляти вдруге. Зїстається стежка, якою я ходив багато разїв по воду, і ще їнших багато стежок, крім мого садочка. Зїстаються береги, поля, рїчки маленькї, і, нарештї, зїставляю я своє рїдне село, тонуче в садах цвїтистих.

Судьба розмежовує нас, може, і назавжди. Мене нема. Мої думки вже десь далеко творять нове життя. Хоча, здається, довгий час промучивсь, де вродивсь, але той час промайнув, пролетів стрілою з гострим вістрям перед очами. Сум і радість обгортають мою душу, і сам не знаю, що це є. Чи сон, чи дійсність обманом приближається до мене. Здається, вже цвіт осипавсь, але в мене думки розпукуються, не знаю, чому так пізно. Напевно, на кінець залишаться безплідними. Але, може...

Якби не думки, то й сльози гарячі не росили обличчя. Є особи, які були для мене дорогі, зістаються без мене, а я без них. Може, до завтра, може, на рік, а може, й на вік, такий короткий та порохнявий. Не хочу більше блукать думками по остогидженому місці, хочеться чогось незнайомого, нового, що буде приємністю моєї душі, а тут що? Одно і те саме. Краще їхати десь... десь далеко... а може, зістатись.

Але й думка. Не для того мене назначили на виїзд з рідного села в далеку, незнану мною каторгу. Розпоряджаються людьми, що хочать, те й роблять. Виганяють з одної хати, а коли не вийдеш, то тут будуть гірші розправи не тільки зі мною самим, а зі всією сімнею. Було назначення в таємній книзі, і час його прийшов, що й мушу виконувати. Краще забуть це все навіки, що було за дитячих років, у молодому віці, а полюбити щось незнане, нове, якого ще ніколи не бачив.

Ще я тут, сиджу в маленькому вікні, яке відчинене в садок з кількома старшими деревами, ще дивлюсь на нього і в майбутньому, може завтра, не буду дивитись, а бачить буду. Сиджу й пишу, може, хтось колись згадає. О, за моїм садком хтось так голосно балакає, що й перебиває навіть думати, а спів пташок слухаю і не наслухаюсь, бо хто знає, чи вже почую. Може, буду слухати, але десь у чужій країні. І все дивлюсь ніби в ту сторону, куди я призначений на від'їзд. Іду на чужину, але, може, вернусь.

Колись вернусь, а може, там зістанусь. Вже дні і ночі пройшли, проходить послідній ранок у рідній хаті. Сонце сходить,

заходить, відходить й вертається, але я, може, і не вернуся. Що було сьогодні, завтра не буде. Пройшло-пропало, тільки спомин залишиться, а то все пройде. Пройшла весна ще вдома, пройде літо, осінь, зима, знову вернеться весна, але я не вернусь. Не приїду, не приїду. Бувай, все рідне!]¹⁸.

Ранок був погідний. Я зарання почав збиратися в далеку дорогу. Дуже скоро проходили хвилини в рідному селі. Сонце швидко піднімалося з-за обрію, неначе бажало швидшого від'їзду з Дерманя. Хотілося б, щоб час йшов зовсім поволі, а в дійсності він [так] непомітно мчав, що не можна було спокійно розпрощатись думками з рідністю і надивитись досхочу на все. А тоді було все таке дороге, що зіставалось без мене. Нарешті прийшла хвилина, остання хвилина, в котрій мусів раз назавжди виходити з хати. Попрощавшись, я кинув поглядом крізь сльози на внутрішність хати і вийшов за поріг з думками ніколи не повертатись назад.

Прийшовши на Шинківці, [побачив, що] там вже повно підвід, призначених для вивозки молодіжці до Здолбунова. Скоро цілий обоз з людьми виїхав від сільської управи. В цю хвилину я від'їжджав з рідного села раз назавжди, дивлячись на гори його, по яких построєні хатки Дерманя, але майже не видно їх було з цвітухих садів. За кожним кроком коня я віддалявся з Дерманя, і він зникав з моїх очей, зливався в одну точку і нарешті зник зовсім. Думками я ще жив у селі, а в дійсності я знаходився в протилежному думкам. Я не вірив ні в себе, ні в тих, що володіли мною. Коли я прощавсь у хаті, на Шинківцях, то все з тією думкою, що повернуся назад. І так лилися гарячі сльози, бо власні очі навкруги бачили заплаканих людей. Дорогою до Здолбунова часом забував про чорну майбутню долю свою, говорив, сміявся, а часом тільки від думок хвилинних про неволю відразу в очах запечуть сльози.

¹⁸ Текст, поданий у квадратних дужках, записано в іншому зошиті. Наприкінці запису зазначено: «Послідній день перед від'їздом в Німеччину. 5 червня 1942 р.».

Дорога була сухенька і через дві години наш обоз зупинився в Здолбунові, біля жовтого двоповерхового будинку гебітскомісара¹⁹. Тут стояли напоготові грузові машини для відправлення в Рівенський лагер. Вийшов сам гебітскомісар, і перекладач почав визивати по списку та нагружувати машини людьми. Хто [з дівчат] не хотів входити в машину, кремезна постать гебітскомісара брала силою своїх рук і з погрозами та штовханами кидала дівчат в машину. Повні машини, одна за другою, відходили в Рівне. Викликають мене, запроваджують у машину, і в скорому часі і наша машина загуркотіла і покотилась по соші. Перед моїм від'їздом зі Здолбунова в машинах, прямуючих на Рівне, і після мого від'їзду був всюди плач і крик.

Через 20 хвилин наша машина стояла вже в Рівному, перед колишньою казармою. Зіскочивши з машини, я побачив чорну запущену казарму, високо огорожену колючим дротом, навколо якого ходили німецькі патрулі. В одній огорожі знаходились російські полонені²⁰, а рядом, у другій, була молодь

¹⁹ Посаду окружного гебітскомісара в Здолбунові у 1941–1944 рр. обіймав доктор Роберт Георг Маршалл. За злочини, здійснені під час Другої світової війни (страсти, розстріли, в т. ч. єврейського населення), окружний суд у містечку Стаде під Гамбургом у 1960 р. засудив Р. Маршалла на довічне ув'язнення. (Тищенко О., Кіреєв Ю. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. Рівне, 2007. С. 96–97; Из свидетельства Германа Фридриха Гребе. 3 октября 1965 г., Яд Вашем. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/graebe/graebe-testimony.html>) [22. 01. 2021].

²⁰ Очевидно, йдеться про табір для радянських полонених, який розмістили в колишніх військових казармах на нинішній вулиці Соборній. Згідно з його характеристикою, наведеною в доповідній записці начальника УНКВС у Рівненській області Миколи Приходченка наркомові внутрішніх справ Василю Рясному від 14 липня 1944 р., це був «табір для військовополонених, розташований на західній окраїні м. Рівне, на території військового містечка. Основний і найбільший за своєю місткістю табір на території Рівненської області. Число військовополонених, яких утримували одночасно в цьому таборі, досягало 80 000 тисяч осіб (за умови розташування їх у всіх абсолютно будівлях, що входили до зони

обох статей, призначена на вивіз у Німеччину. Запровадили нас за браму і за нами браму зачинили на замок. Я відразу відчув неволю і знущання німецьких солдатів над приреченими без суду. Ввійшов я в казарму і положив свої речі на нарах, на другому поверсі. Нари були голі, грязні. Спав тільки на дошках.

Перший день у лагері здавалося дуже прикро, а даліше мусів годитись із судьбою. Казарма була небілена. В ній раніше знаходились військові полонені, а потім і нам треба було ходити, їсти, спати та жити. На нижньому поверсі знаходилась солома, яка ворушилась від людських паразитів. Вночі ссали кров вони, а вдень німці.

Надивившись на полонених, що рядом жили, і собі привижалася подібна майбутність. У тій огорожі, де знаходились вони, не було травинки на землі, на дереві листя, а навіть тоненької гіллячки. Це все було спожито ледви живими людьми, які не ходили, а тільки ворушились по подвір'ї казарми. Навіть коло помпи з холодною водою і то стояв вартовий, який не завжди дозволяв вмираючому від жажди напитись. На них кричали, пхали на кожному місці, били прикладами, часто стріляли, не зважаючи на голодну смерть людини. З нашої сторони через дрiт до них кидали кусочки хліба, на який

табору). Для табору було відведено три будівлі триповерхові й одна одноповерхова колишніх уланських казарм з конюшнями, складами та іншою дрібною господарською забудовою. [...] Вся зона розділена на 12 ділянок, обнесених кожна окремо подвійною загорожею з колючого дроту із завалом проміжку плутанкою. Таким чином, кожна ділянка є самостійною зоною, що не має жодного сполучення з іншими. До перших чотирьох ділянок належать основні будівлі, 5, 6, 7 і 8 ділянки утворені навколо колишніх конюшень, і до решти 4 ділянок належать всі інші службово-господарські приміщення. Окрім вказаної огорожі, вся зона додатково обнесена подвійною загорожею з колючого дроту висотою до 2,5 метрів, з метровим простором, заваленим плутанкою з колючого дроту. [...] Зі східної сторони до основної зони прилягає адміністративна зона, що складається з 2-х адміністративних корпусів, казарми для охорони, кухні з їдальнею і бані з дезокамерою». (Архів УМВС у Рівненській обл., ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 69–71).

кидалися з лютістю десятки чоловік, і [він] з'їдався ними з великою жадобою. Кожний день гинуло десятки полонених від голоду. В нашій огорожі також бігали німці з гумами в руках і голими кинджалами. Багато знущалися німці над дівчатами.

Серед такої нечистоти і звірства мені приходилося бути п'ять днів. Тут були люди зі всіх районів області. Були випадки, коли німці ловили людей на улицах города і садовили в цей лагерь. Часто гарними вечорами, коли заходило сонце, не раз приходилось задумуватись над своєю майбутністю в далекій Німеччині. Прокидався страх у душі, сум, печаль, а іноді хвилинна радість. Більше часу я проводив у самоті. Не було мені близьких друзів, всі чужі були, а то були перші дні зустрічі з ними. Попавши в таку неволю з вільного, пахучого весняним повітрям села, тут не хотілося і говорити багато. В моїй душі панувала тиша, як у монастирських мурах. Чувся подібно до винуватця, якогось проступника, який був вкинений у цей «монастир» для очищення гріхів у тяжкому тужінні і сумові. Ці всі дні, які провів у лагері, панувала гарна, суха погода. Там носив у серці те горе щоденнеє, а в думках проходили картини свого села, садка, хати, весна в селі, весняні вечори і вся дитинність снувалась. Над казармою хоч звисала неба голубінь, але з-перед очей не ховалося каміння, колючий дріт і вартові.

З кожного місця зістається щось на спомин дороге, так і звідси відбився один вечір. Колючий дріт, і я в неволі був. Хоч заборонено десь вільно вийти, стати, де схочеш, але яка картина природна не була б, то ввійшла б часом у душу назавжди. Так і тоді, якось так стало весело й легко, коли заходило сонце 9 червня. В чорній смердючій казармі, яка знаходилася на західному краю города, були відчинені вікна. Тепле ароматне весняне повітря тиснулося через вікна в порожнечу казарми й відсвіжувало наші запилені легені. Сонце спустилося зовсім і оперлося об землю, ніби ждало і манило мене. Червона заграва заходу, та чудова картина заходу сонця веселила мене. Я мертвим стояв, але переж[ив]ав все внутрішньо. Я знав, що

моя будуча скоро «мандрівка», моє заслання без провини направлене в сторону сідаючого сонця. Я мовчки дививсь і слухав невольничу пісню, яка вилітала з уст дівчат, що сиділи на вікні. Їм також надокучило вже плакати, і велику тугу й тяжкі думки вони замінювали кількахвилинним співом. Сонце зовсім заховалось, потемніло небо, засвітились зірки, а українська пісня весело лунала з вікон чорної казарми, з-за колючого дроту, з міста, загарбаного швабами, а за містом той тужливий український звук підхоплював весняний польовий вітер і чим даліше відносив від центру створення його, [тим] він все рідшав і затихав.

В мене на очі находили сльози, як на казарму вечірні сумерки. Колись такий був вільний я, а тепер у неволі. І вже здавалось – десятки років я в неволі, хоч у дійсності було лиш кілька днів. З рідного села мене відправили за дріт колючий, але після мого від'їзду село знову було щасливим і веселим. Мені здавалось, що за все село відбуваю я неволю, а село вільне, не поневолене. Але і в селі в багатьох людей на серцях було чорні плями. В багатьох матерів жаль гадюкою серце ссав. Були матері, які тужили і думали кожную хвилину про дочку чи сина, що десь забрали від її серця і невідомо куди повезли. Я тільки був щасливий тоді, що не зіставив нікому горя, бо не було кому покинути його. Все горе мусів забрати з собою в Німеччину. А я так сумував у перші дні неволі, і ніхто мене там не згадав і не привітав. А так було тяжко, бо й справді на моє молоде життя був наложене залізне гальмо.

Так довго-довго тягнулись мені цих п'ять днів неволі. Ніхто не знав, скільки прийдеться бути в тій казармі. Ранок 10 червня. Всі повставали, і звичайно життя плило, як у попередніх днях. О 10-й годині ранку всіх нас почали виганяти з торбами надвір. У кожного пронизала думка: на від'їзд! Німці бігали, пхали, штовхали, кому гумою довелося [дістати], аж поки всіх не повиганяли з казарми. Надворі довго всіх сортували і водили кругом казарми. Становили й щитали, щитали й

перещитували, і ще раз щитали, поки добились приблизного щоту. Знову створився крик та плач, бо кождий знав, що по-слідній день десь-то в рідному Рівному.

В мене тихо побігли сльози, коли глянув я, що плакала під казармою одна полішучка. Вона була одіта в довгій поліській свиті, а на ногах постолі. Голова також була закутана в пасасту хустку поліського домашнього виробу. Вона проста полішучка, але українка. Вона призвичаїлася до свого поліського болота, до простої селянської хати, в якій покинула рідну матір. Вона любила українське Полісся, і тому трудно їй було за нього забути.

Були дівчата, які з жалю співали, але тільки прощальні пісні. Не можна було переносити тих труднощів з перших днів. Це ж було насильне вигнання з рідної хати, відізвання від рідної матері. Знову вернулася панщина, увижалася колишня козацька неволя в татар, в ляхів, в азіатських орд. Людьми розпоряджались так, як хотіли самі. Знову людьми торгували, били, засилали, і не було ніякого оправдання ніде.

Видали нам всім на дорогу по 100 грам масла і буханець хліба на душу. Німці, що були призначені для проводу транспорту, вешталися та злісно між собою шверготали. Комендантом лагерьа був словак, в жовтій одежі, а на рукаві з червоною лентою, на якій була зображена німецька свастика. Цей німецький підданий бігав між нами, сердито ругався та давав нюхати холодний револьвер. Вистроїли колону в чвірки і подали команду «приготовсь!». Багато сотень сердець затьохкало в молодих невільників. Кождий дивився в землю, на яку котилися сльози прощання. Кождий підняв свою торбинку і завдав на плечі. Коли всі стояли напоготові із захолодженими серцями, відчинилася брама, а по обох сторонах нашої колони молодих невільників йшли німці зі зброєю в руках, направленою в колону. На цивільному тильному фронті набрали невільників без зброї, накинули на них гірку судьбу і знущання. Цього не можна подумати зі спокійним серцем,

а треба і хочеться без кінця плакати – навіть вмерти. Вмерти краще було, щоб не було соромно своєї рідної землі, і не носити звання невільника, який попав у неволю без жодного діла і не заслужив цього звання.

Під німецькою охороною йшли ми аж до станції. На станції стояв ешалон порожніх товарних вагонів, який був призначений для нас. Порожні вагони стояли в задумі гарячого дня. Привели на станцію й відразу почали грузити нас у вагони. Один із колони не хотів входити у вагон. Тоді німота били його прикладами, штовхали ногами, аж поки не впхнули всередину вагона. Починаючи від паровоза, в кождий вагон впхали по 40 чоловік. Я не знаю, який вагон по числі був, в який впхнули мене, а відлічивши 40 душ, відразу закрили вагон наглухо.

Свіже повітря входило тільки маленькими віконцями, які засновані були проволокою чи ґратами, а навіть забиті були зовсім дошками. Був південь. Надворі стояла червнева спека, а в вагоні навіть тяжко було дихати від жару. Не було місця, де свобідно сісти, не тільки лягти, як кожен хотів після втоми. Позаду нас було чути крики, ще і по порядку гарчали по заржавілому залізі двері, тоді як у моєму вагоні вже було спокійно і гаряче.

Кожний змучений і викупаний у поті шукав місця для торби і відпочинку коло неї самому. Неначе з жаром змішали нас, так у вагоні пекло і душило. Хотілося подивитись десь вбік, побачити щасливу людину, що зіставалася на місці, але не було як. Хлопці думали всі: коли, і кудою, і куди повезуть? Такі запити почулися в вагоні, хоч ніхто на них не відповідав. Аж засвистав паровоз, заколихались вагони і колеса почали стукати по шинах.

Ешалон складався з сорока вагонів. Ми їхали, не бачачи світу. Вже вечоріло, як поїзд від'їхав зі станції. Вагони не відкривали. Ніч оповила город, в якому поїзд зменшив хід і став. То був Ковель. Вночі похолоділо і почав падати дощ.

Наш вагон був дуже діравий, і крізь кришу всередину лилися краплі дощу. У вагоні не було місця свobodно лягти, і до того ще було скрізь мокро. Ніч минала майже без сну. Поїзд стояв. Хотілося, щоб швидше настав день, бо тоді була мука, а не ніч. І так цілу ніч ми простояли в Ковелі.

Рано поїзд рушив. Коли поїзд виїхав за город, тоді відкрили вагони. Теплий весняний свіжий вітерець обвіяв наші немиті обличчя. Я аж захлинувся тим подихом, таким лагідним, життєрадісним. Стало вільно на душі, і серце тьохкало жвавіше, вхвативши ковток свіжого повітря. Груди вільніше і легше піднімались, наповнюючись весняним ароматом. Перед нашими очами бігли взад поля із зеленими красивими засівами. Як любо було дивитися на вільний світ після шестиденного сидіння в темній казармі. Так було весело тоді, що навіть забував за невольничу мету, до якої нас везли. А поїзд все мчався вперед, і перед очами втікала рідна земля з селами й містами. Я стояв весь час у дверях вагона і дививсь, як кожду минуту змінювався краєвид. Кождий день стояв у дверях, вставши від сну, аж до пізнього вечора.

Слідуюча остановка була в Любліні. Тут нас вигрузили і повели получати снідання. Всім дали по дві скибочки чорного хліба, покритого тонким шаром мармелади і по півлітри гарячої кави. Тут бачив багато в'язнів, що збирали по городі сміття. Всі вони були одіті в літній одежі, рябіли біло-сині широкі паси. Звідси скоро від'їхали. Проїхали через [...] ²¹.

В Кракові ешалон вигрузивсь. Зараз почав падати дуже великий дощ. У городі вода бігла через все соше. Тут зіставили нас ночувати. Запровадили в якийсь великий будинок, але місця в ньому було мало. Проїшли всі медогляд і збиралися на вечерю, що приготували нам у Кракові. Вся їхня вечеря була за вікном. Вечеря складалася з ликоватої брукви, нечищеної картоплі, капусти з качанами, стручків квасолі, шпінату і ще з багатьох якихсь інших широких та довгих травинок, звичайно

²¹ Далі пропуск у тексті спогадів.

таких, як у нашій траві. Хто мав, повечеряв з торби, та й положився спати. Вранці видали нам сухий пайок і відправили на станцію. З Кракова наш поїзд пішов через Карпати на південний захід.

Я насолоджувався тими прегарними гірськими краєвидами, які в кожду минуту мінялись. З лівої сторони поїзда блищала невеличка річка, в якій відбивалося все, наче в люстрі. Чиста-чиста вода гірської річечки дзюрчала по білих камінцях, що виглядали з води то тут, то там. З правої сторони піднімалися високі гори, покриті хвойними лісами. Розкішною зеленню пахло кругом і хвилювало. Часто-густо в зеленій шовковій травичці гадючками вилися біленькі стежки, ведучи в житлові хаточки, побудовані по високих узбіччях. Можна було бачити дівчат у гуцульському яскравому строї. Серце рвалося в ті гори, так і хотілося поселитися там, щоб завжди дивитись картину заходу в горах. Хотілось заховатись там від людей, щоб вільно жити в карпатських полонинах.

Минали Карпати і наближалися до столичного міста Словакії Братислави. Зупинивсь поїзд, і в його кидали через відкриті двері вагона хліб, папіроси, цукор та приносили гарячий чай. Вечором смок потягнув нас даліше. Довго я дивився на чужі краєвиди, аж поки їх зовсім не покрила весняна зоряна ніч.

Прокидаюсь зі сну, чую стукіт коліс, і поїзд стає. Надворі вже був ранок. Тихий ранок! Колеса ще легенько стукали, і поїзд котився по австрійській рівнині рівним тихим ходом. Став. Я прийшов до дверей вагона і побачив, що ми знаходились серед австрійських полів, покритих гарним буйним хвилюючим збіжжям. Яка краса була. Який чудовий ранок був тоді, коли проснувся я від спокійного сну серед австрійських нив.

Небо було чисте. На сході вже рожевіло. Гасли зорі. Блищала краплиста роса. А вітер легесенький та теплесенький пролітав над колосочками і шептав їм ранню молитву. Зелене розкішне листя трав і збіжжя погнулось від тяжості краплистої перлистої роси. Я зіскочив з вагона, вмився тією росою,

витираючи біленьким рушничком обличчя, вже як поїзд мчав даліше.

І так ми мчалися. Куди? Самі не знали. Минали австрійські луги, поля, села, сади. Косили вже сіна австрійці. По садах червоніли вже вишні й черешні. Австрійські села такі красиві та чепурні, але все було чуже. Українська земля, український нарід, похила стара хатина в українському селі – от у думці що було. І з тієї красоти чужого краю в кожду хвилину я прагнув додому вернутись.

Була десята година. Сонце стояло вже високо і своїми теплими червневими проміннями насичувало австрійську фльору (рослинність). В'їхали ми в величезний красивий город. Поїзд став. На запити наші, як називається город? – відказали по-німецьки: «Wien». Я ще не знав перекладу на українську мову, але потім дізнаюся, що то є Відень. У Відні назначене місце нашої праці. Даліше не їдемо.

Нас вигружають і заводять у великий будинок, дах в якого із зеленого шкла. В середині стояли двохповерхові ліжка, пороблені з окремих драниць, на яких ми ночували. Тут я загубив маленький ніжик, якого подарував дядько Н., коли від'їжджав з дому. Дуже жалко було мені його, думав, що хоч ніжик буде нагадувати все. Але не прийшлося. Кождий раз, як давали обід, раніше видавали спеціальні паперові миски, в які насипали німецький суп. Суп був «правдивим супом», але [як] два тижні не їсти гарячої страви – і цей смакував.

Вранці 17 червня нас повели в лагерь, на десятый район Відня. Зразу загнали в бараки, а потім почали строїти, щитати та сортувати. Тут розприділяли по роботах, звідси й розвозили нас машинами по фабриках, будівництвах, фільварках, окремих господарствах та приватних службовцях. Хлопці з одного села ставали разом, щоб разом попасти куди-небудь, а мені не було знайомих, ні своїх, і мені однаково було стати де-небудь. Одна машина від'їжджала, друга прибувала знову порожня. Нас розвозили автобусами. Відлічили останніх 50 чоловік,

куди і я попався. Дуже цікаво було, куди ж повезуть? Але взнати не міг. Привели нас до двох великих пасажирських машин, на які ми всіли, на кожен по 25, і поїхали городом.

Велике захоплення в мене було городом, бо вперше в житті бачив такий великий та гарний город. Вулиці широкі, чисті, красиві. Доми високі, великі, прикрашені скульптурними взорами, багато пам'ятників, парків, фонтанів, по улицях снували трамваї, великі магазини заповнені різними товарами та виробами. Там город зовсім не відчував воєнної кризи, всього було, як в океані піску.

Довго їхали ми городом, нарешті в'їхали на величезний міст, що лежав через Дунай. Вперше бачив таку велику ріку. Проїхали міст, шофер повернув машину вправо, яка покотилась вздовж Дунаю, коло насипу. Потім переїхали через насип на берег Дунаю, коло старих дерев, попід довгим залізничним мостом, і нарешті виїхали на насип, яким доїхали в лагерь.

Лагерь був великий. Бараки всі побудовані нові, помальовані назелено, начервоно, зрідка були жовтого кольору та білого. Бараки стояли рядочками, поміж якими лежали широкі вулиці, вилічені камінням. Нас помістили в бараках, побудованих коло самого насипу, що захищав від повеней Дунаю лагерь. У кімнатах було електричне світло, стояло 10–12 ліжок, на кожного по кріслі. Одержали з магазину матраси, коци, миски, ложки і все потрібне для життя.

Наспів обід. Принесли ми котли з обідом до барака. Діставши півлітри зовсім ріденького супу, ми всі повиливали його. Друге було по кілька маленьких варених картопель і черпачок червоної з помідорів поливки. Я все вилляв через вікно. Такого ще не приходилось їсти. Я привіз ще домашнього хліба, сала, що і замінило німецький обід.

На вечір прибуло до нас два поліцаї нас пильнувати. Вночі вони стерегли, щоб ніхто не втік. О 5-й годині ранку під криком поліцає всі просинались. Він гонив збиратися до ро-

боти. На снідання дістали на душу 250 грамів хліба і півлітри несолодкої чорної кави.

Вигнали нас всіх з бараків, построїли по два і під поліційним наглядом провадили на роботу. Ніхто з нас не знав, що за робота ждала нас з першого дня приїзду. Пригнали до вагонів, які були назначені везти на роботу, здали робітників-невільників німцеві, що командував нами, а самі вернулися в бараки. Привезли нас до каналу на Дунаю вигружати з барж цемент. З каналу до вагонів був побудований ришт, по якому носили ми на плечах у вагони цемент. Надворі стояла червнева спека. Кождий ходив, як зів'ялий, бо зморений подорожжю і харчами. Тут з перших днів вже була здійснена та неволя, про яку обдумував ще в Рівенському лагері.

Харчі давали дуже погані і зовсім недостаточну кількість, що потребував здоровий робочий організм. Піт обливав нас та купав. Першого дня до обіду вже виглядали плечі з-під рваних, мокрих від поту сорочок. Тільки очі блищали, а то все було засипане цементом. А до всього того німота зі всіх сторін кричала «ксіта»²², а навіть часто пхалися і билися. Після тижня такої праці мене ноги не могли носити.

Якось скоро взяли мене до роботи в магазин накидати цемент на вагонетки, які безперервно підвозив паровоз. Тут ще мудріше гартувалось зморене тіло. Кождий ешалон мав 15 вагонів, а на кождий вагон треба було викинути 6 мішків цементу. Ешалон підходив один за другим. Так ішла щоденна десятигодинна зміна. Одної хвилини не мав права стояти. Але тоді, аби хоч постояти, щоб не гнутись, бо зігнешся по цемент, а встанеш з ніччю в очах і в голові кружінням землі. Чути було часті лайки майстра, а навіть штовхання і шарпання. Завжди чулося те огидне швабське слово «ксіта».

Після двох тижнів такої невольницької праці ми дістали свій заробіток. Гроші касир розносив по роботах. Касиром був руський, який вже декілька років знаходивсь там. Ми такі

²² Zito (*старонім.*) – швидше.

стомлені тією тяжкою працею, обсіпані цементом, мокрі від поту, але кождий радів з нас. [...]»²³ Я дістав тоді чотири з половиною марки, а були особи, що отримали по півмарки. 1 кг хліба в той час коштував 4 марки, а в день міг з'їсти 4 кг хліба і ситим не був. Так прийшлося нам працювати, таку прийшлося одержувати заробітну плату.

Пізніше перевели мене до роботи столярської. Тут також була тяжка робота, але хоч цемент не заклеював трахей дихальних органів. Багато приходилося носити дерева на своїх плечах. Описати не можна того, що пережито мною. Над шиєю завжди стояв шваб. Не раз думки приводили до чогось страшного, але охоронитель завжди літав наді мною. Завжди просив на себе якоїсь хвороби, зранення, а навіть сам собі хотів щонебудь зробити. Коли під руками були в мене великі нариви, все рівно до роботи ходив, носячи руку, підняту вгору. Зносив я свої домашні черевики, зісталися самі халявки, і так я ходив на роботу. Скільки разів ранив босі ноги на ржаві цвяхи, на каміння, бо то відомо, що творилося на будівництві. Аж потім видали *holzschuhe*²⁴, в яких я ніколи ще до того часу не ходив.

Прийшла пізня й глибока морозна осінь. Теплою вбранням я з дому не брав, але на роботу мусів щоденно виходити. Я одягався в домашні лахи, які вже доривав у той час. В одній тоненькій сатиновій блузі, в якій були повидирані цементом плечі, і літньому мундирі, перешитому зі старої царської шинелі. Я думав, що на зиму додому відпустять, але надія моя була зовсім пуста. Даремні були думки. Я тільки працював, і на дальше праця була призначена мені.

Перше літо було надзвичайно тяжке для переживання в німецькій неволі. Приходилося виконувати мені різні роботи й до того тяжкі. «Лічив в неволі дні і ночі...», як писав Шевченко²⁵.

²³ Тут текст закреслений.

²⁴ Дерев'яне взуття (нім.).

²⁵ «Лічу в неволі дні і ночі» – вірш Тараса Шевченка, написаний взимку – навесні 1850 р., за перебування поета в солдатчині в Оренбурзі.

Лічив тижні, місяці, а прийшлося бути роками. Проходив місяць, як рік довжезний, години добами були, а ті хвилиночки неволі тяглись годинами мені. Скільки суму було в душі моїй, а скільки сліз пролляв гарячих у чужім краю. [...]»²⁶ Я так сильно скучав за рідними нивами, золотими тяжкими колосками, що хилилися від тяжкості додолу, за зеленими лугами, рідними дорогами, стежками, за рідним селом з селянством чорним і за працею на українських нивах. Тож моя душа рвалася в вільні простори України. Я прагнув вийти в поле з косою в руках, чи з плугом, щоб почути дзвінкого жайворонка у високім голубім небі. Я б летів з неволі

Лл. 3. Лаврін Красовський. Це фото він двічі (17 вересня 1943 р. і 8 січня 1944 р.) надсилав із Лобау двоюрідній сестрі Насті Красовській у Дермань. На звороті фотографії – вірш-присвята та підпис: «Дорогій сестричці Настусі від Лавріна»

у поля, щоб захлинутися свіжим чистим українським повітрям. Я б день і ніч віддав би праці на полях, коли б не тільки на тому нещасному будівництві. За всім тужив я, але не в силах було вирватися з неволі. Тільки думками міг літати там, де колись була дійсність. Не вдихав я там чистого повітря, не чув крику пташки, ні звуку коси в буйній траві України. Моїм знаряддям праці був великий молот, кирка, шуфля, повітряний пістоль, вагонетка з бетоном, а часто навіть найбільш надавався такий інструмент, як плечі. Мою місцевість покривав фабричний дим, який безупинно лився з шістьох коминів фабрики, яка стояла 300 метрів від будівництва. І таке насичене чорним димом повітря я вдихав 3 роки.

²⁶ Тут текст стертий.

Пригадую я першу тривогу в Лобау²⁷. Була ніч. Це було першого літа, як тільки приїхав туди. Ніч була зоряна, але темна. О годині 11-й ночі рознісся над фабрикою звук літака. Німецький не міг бути, бо дуже високо летів і серед темноти не можна було помітити. З бараків повиходили всі хлопці і стежили за звуком літака. Літак облетів довкола фабрики кілька разів і кинув ясні ракети, що горіли в повітрі. Над фабрикою було, як у хаті, ясно. Ми із зацікавленням даліше дивились на горючі ракети, цілком не представляючи собі небезпеки. Тут раптом роздалися сильні вогняні вибухи бомб. У лагері зробилася велика метушня. Всі рушили тікати. Одні бігли, другі падали, зчинився хаос. Я впав біля сходів барака, аж тоді як котрийсь з біжучих вдарив мене лобом в уста. Пізніше і я біжу в бур'яни, щоб заховатись від яскравого світла ракети. Кождий бігав туди й сюди, і не було місця сховатися. Коли догоріли ракети, ми побігли за насип, на берег Дунаю. Там блукали наші урядовці, що повтікали з своїх бараків. З нас кождий думав, що за насипом не буде бомбити, але то було тільки нашого щастя, що після того не скоро бомбили знову. Скільки було тривог вночі, то ми завжди під кущами на березі або над самою водою під обривом сиділи, закутані в коци. Той самолёт вже давно відлетів, але люд натривожений думав, що цьому не кінець і боявся вертатися в бараки. Кругом все стихло, і нічна тиша знову покрила лагер своїми чорними крилами. Було тільки чути тихі розмови блукаючих серед ночі людей, які верталися в бараки.

На другий день ми пішли дивитися на ями, зроблені бомбами. Було скинуто шість бомб недалеко від фабрики,

²⁷ Заплава на північній стороні Дунаю, в Донауштадті – найбільшому районі Відня, джерело підземних вод для міста. Австрійська армія використовувала Лобау як навчальний полігон. Тут розташовувалися нафтова гавань і нафтопереробний завод, які зазнали жорстоких бомбардувань під час Другої світової війни. Перший такий наліт здійснили радянські важкі бомбардувальники П-8. 4 вересня 1942 р. Нині Лобау є частиною національного парку й зоною відпочинку.

в молодому сосновому лісі коло залізної дороги. Воронки були невеликі. Осколки посікли все над землею. Рейки були пробиті наскрізь навіть найменшими осколками. Розтоплювалося залізо від осколків, як свічка від огню. Ми сподівалися таких гостей дуже часто.

Після цього тривоги були дуже страшні для нас, [як] побачили їх дії. Не раз приходилося бігти серед ночі в калісонах аж на Дунай, під міст, у ліс, тільки з початку мого приїзду, а потім, як почали по-справжньому бомбити, то бігли по два рази на день в Енцерсдорф²⁸, в Еслінг²⁹, до кантини³⁰ в ліс, на Поленського фірму аж до каналу. Спочатку часто були тривоги, але в нас ще не бомбили. Раніше бомбили Вінерное-штадт³¹. Було посідаєм під деревом в лісі і слухаєм рев повітря і землі, який доносивсь до нас.

[Був соняшний і теплий день. У неділю, о годині 4-й по обіді, ми пішли на Дунай. Три роки нашого життя пройшло тільки на Дунаю. Кождий день перед очами мчав широкий Дунай і пишалась кругом природа його. Перейшли ми бараки № 25, подалися через насип, а звідси бігом збігли вузенькою стежечкою на широкий берег Дунаю.

Тут розкішна трава. Гріло сонце, співали пташки, блищали хвилячки Дунаю і минали нас. Тут перед кількома днями було страшно, бо страх нагадували часті воронки від американських бомб. Але за кілька днів, коли було спокійно, весна

²⁸ Марія-Енцерсдорф – місто в землі Нижня Австрія, оточене лісами; з 1938 р. по 1954 р. було частиною 24-го району Відня.

²⁹ Еслінг – поселення на лівому березі Дунаю, навпроти Відня; найнижча точка його околиці (155 м над рівнем моря).

³⁰ Кантина (*итал.*) – льох, підвальчик.

³¹ Вінер-Нойштадт – самоврядне місто на південь від Відня в землі Нижня Австрія. У період Другої світової війни було головним центром виробництва німецького винищувача Мессершміт БФ-109 та ракет Фау-2, через що зазнало сильних бомбардувань авіації союзників, які спричинили руйнування майже 80 % міської забудови й великі втрати серед цивільного населення.

сповила знову все зеленню, а в нас на душі страху тоді не відчувалось, коли над головою не бурчало.

Ми йшли за хвилями Дунаю. Багато ми минало рибацьких сітей на краю Дунаю, а нас багато минуло хвиль, поки ми дійшли далеко від лагерьа. З другої сторони Дунаю зіставалися позаду нас построєні цистерни з бензиною, зістався канал, що заходив до цистерн, зіставалися великі доми города, і нарешті ми зрівнялися з великими, вісьми- і дев'ятиповерховими, складами. Часто просували і боролися з водою Дунаю кораблі, що прямували на пристань коло великого мосту через Дунай «Райхсбрікке»³². Тут ми загоряли.

Додому верталися, коли вплив серед неба веселий білий місяць, від якого відбивалось проміння в Дунаю, як у люстрі. І серед вечірньої краси і любові ми йшли берегом понад Дунаєм до бараків]³³.

[Пам'ятаю один вечір. Рибалки то опускали, то піднімали сіті в Дунаї. Я ліг на березі Дунаю і не зоглядівся, як смеркло, як зорі висипались на небі. Лежу догори лицем і дивлюсь на широке небо. Надворі тихо, як у хаті, усе ніби притаїлось, завмерло. Ніде не чути ні гуку, ні людського голосу. Гарно, як у раю. Жара спала. Дунай дише прохолодою на гарячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно сине-сине і прозоре, а внизу, кругом над землею, горячо-фіолетове. Неначе оперезане фіолетовим та червонуватим поясом. Небо стає все синіше і темніше. Зорі висипались густо-густо, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо засіяне зорями, як перська темно-

³² Райхсбрюке – найвідоміший міст Відня. Перший міст на місці нинішнього Райхсбрюке був споруджений у 1872–1876 рр. і називався Мостом кронпринца Рудольфа. Новий, підвісний, побудований у 1934–1937 рр., ніс чотири смуги автомобільної дороги, дві трамвайні колії та по одній пішохідній доріжці на кожному боці. Єдиний з усіх віденських мостів через Дунай, який не був значно пошкоджений у час Другої світової війни

³³ Текст, поданий у квадратних дужках, записано в іншому зошиті. Наприкінці запису зазначено: «Спомин з життя в Лобау (Австрія)».

синя матерія, обсипана золотими цятками. А Дунай блищить, як плуг, витертий ріллею.

Лл. 4. Лаврін Красовський. Підпис на звороті: «Олі від Лавріна. Герцогенбург. 23 квітня 1944 р.»

лося справжнє бомбардування, що тривало аж до приходу червоних військ у Відень³⁶.

Хотілось мені, щоб моя душа стала ясною зорею і освітила нам землю і веселила людські очі. І я незчуюсь було, як мої мрії полетять у рідний край]³⁴.

Але як почали бомбити в нас, тоді треба було давати знати своїм ногам. Наробишся, зморений, але під час тривоги біжиш весь мокрий від поту, бо кожда хвилинка загрожувала життю людини. Так два роки минуло в «спокою», а з початком третього року від мого приїзду в Австрію і там часто падав желізний дощ. Перший раз почали бомбити нашу фабрику 16 червня 1944 р.³⁵ З цього дня поча-

³⁴ Текст, поданий у квадратних дужках, записано в іншому зошиті. Наприкінці запису зазначено: «10. VII. 46 р.».

³⁵ 16 червня 1944 р. на Лобау здійснили наліт американські важкі бомбардувальники В-24 Ліберейтер.

³⁶ Упродовж червня 1944 р. – лютого 1945 р. авіація союзників провела щонайменше сім бомбардувань Лобау. Крім першого, 16 червня 1944 р., нальоти відбулися 26 червня, 22 серпня (461 бомбардувальник В-24, зірвано підземне сховище нафти на нафтопереробному заводі (НПЗ)), 7 жовтня 1944 р. (ескадрилья з 741 бомбардувальника підірвала НПЗ), 7 лютого (32 літаки ВС розбомбили НПЗ), 14 лютого, 20 лютого 1945 р.

Надворі стояла червнева тиша. Небо було голубе і вільне від хмар, лише на заході була смужка білої туманності або, простіше, легенька прозора біла хмарка. Я працював біля гаража, що будувався коло восьмого блоку. Було десять годин без двадцяти хвилин, коли з північного заходу на великій височині летіло чотири літаки та сріблилися в червневому сонці. Німці-майстри твердили, що то були німецькі, але в дійсності то була американська розвідувальна ескадра. Через хвилин п'ятнадцять загули сирени на повітряну тривогу. Всі робітники мерщій кидали інструменти і зіставляли будівництво вільним. Далеко бігти ніхто не мав поняття, але лагер опустили всі. Кождий думав, що й далі будуть попередні «тихі» тривоги, тому не бігли далеко, а остановлялися в лісі скраю, під мостом. Я з другими друзями відбіг до каналу і сидів над водою. В серці був такий неспокій, бо й справді воно віщувало щось страшне. Нараз роздався гуркіт бомбардувальної ескадри і стріли по них. Ми встали і пішли далі в ліс. Тільки ми підійшли метрів десять, на будівництві вже сипались бомби. Ми порозбігалися попід кущами, по яких осколки били градом. Тут, на краю ліса, не було старого дерева, тільки густі кущі, поплутані густим хмелем. Кождий при-таїв дух, бо над головами літали десятки літаків, пікіруючих над фабрикою й будівництвом.

Після першої ескадри над нами знявся густий чорний дим, а на подвір'ї фабрики страшне червоне полум'я, що лизало порожнечу, в якій зникало. Густий непронизчивий дим вився гадюками, величезними чорними клубками в голубе небо і створював щораз густішу занавісу над нашим просто-

(об'єктом нападу стали НПЗ і сортувальна станція Флорідсдорф; атака виявилася надзвичайно руйнівною – було серйозно пошкоджено котельню, фактично зруйновано насосну станцію дистиляційної установки, ушкоджень зазнали колона фракціонування та резервуари і залізничні колії). (Бомбардировка Вены во время Второй мировой войны. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.qaz.wiki/wiki/Bombing_of_Vienna_in_World_War_II) [22. 01. 2021]

ром. У нашій місцевості смеркало, бо ясне червнєве сонце не могло пронизати чорного диму й освітити землю, як до того. Пожар опанував місцевістю, а згори не переставав сипатись гігантський град. Налітали все свіжі і нові ескадри. Така операція тривала коло трьох годин.

Після закінчення тривоги ми поверталися в лагерь. Майстри позбирали своїх робітників і відразу до роботи. Тоді вперше я побачив величезну руїнницьку роботу тих ескадр, що оперували кілька годин. Побили станцію, цистерни, бетонні верхні проходи в блоках, нижні проходи, електричне з'єднання й проводи, водопроводи, з'єднання гасильних газів було порушене і блоки були затроєні ним. Жалко було дивитись на таку тяжку і таку красиву розрушену працю. Те будівництво будувалось п'ять років, на ньому працювало коло тисячі робітників.

За цим першим бомбардуванням на нашій фабриці і будівництві було скинуто 1 800 бомб різного калібру. Для робітників погіршало. Працювали довше. В неділю працювати також примушували. Перший день під час бомбардування ми працювали до десятої години вечора червневого дня. Працювали по чотирнадцять годин. Не можна уявити, що творилося тоді. Але працю ту, построєну нами, знову через кілька днів пускали вверх із камінням. Через три дні після цього знову було те саме, знову тремтіли робочі змучені руки в лісі під кущами, а вгорі знову гули страшні ревіння літаків, і розривів, і артилерійських ядер. Три рази з початку в лагері і в лісі не впала ні одна бомба, і всі говорили, що будьто американці знають, що весь робочий народ знаходиться в лісі.

А вже четвертий раз і американці забули, що в лісі народ, невинний народ, невільники всі тремтять від страшних тривог. Однакова кількість падала бомб як у лісі, в полі, в лагері, так і на фабриці. Тепер прийшлося чути свист бомб над самою головою, кождий раз втікаючи в ліс з думкою, що вже не прийдеться вернутися в бараки. Хоч у неволі, але не хотілось

померти в чужині. Хоч не страшно було померти, тільки хотілось ще декого побачити з рідні. Таке було одне бажання. Рвалися бомби кілька метрів від мене, засипали бомби мені очі піском, уста, а хворе, стривожене серце вже ледви ворухилося в грудях. Втікали від фабрики більше п'яти кілометрів, а і там угощали страхом. Всюди було однаково. Щаслива людина була, коли тільки на голову не падала бомба. Не треба було дармо бігати далеко, бо всюди страх один був.

Пізніше ховалися ми в помпстанції під землею. П'ятнадцять метрів під землею ховалися ми, хоч зовсім сховище було ненадійне. Влазили туди через [таку] маленьку дірку, що ледви можна було втиснутись туди. І в темряві, наче в пеклі, ждали ми кожду хвилину смерті, страшної смерті, бо там могло не вбити зразу, а засипати вхід, і треба було б душитися від недостачі повітря. Кілька десятків входило людей туди, і завжди з думкою більше не вилзти звідти. Коли б бомба засипала вхід, багато людей померло б тяжкою смертю, так як був випадок з німцями, що їх подавило там і подушило. Але тільки одно щастя, що ні одна бомба не впала біля входу.

Багато і дуже багато траплялось різних випадків, але нудно те все згадувати та описувати. Не було навіть найменшої надії зістатись живому після тих переживань. Я бачив великі десятиповерхові зруйновані будинки, мости, бачив величезні пожари фабрик кількох разом і взагалі руїни великого міста. Так останній рік у Відні приходилося жити майже кождий день і ніч у тривогах.

Весна 1945 р. була рання і тепла. Зима також була без снігу, а з початку березня вже було сухо і тепло. Почала оживати зелень Дунаю, в лісах дзвеніли пташині співи, а все це покривало блакитне небо із золотим привітним блискучим сонцем на ньому. Природа в нашій місцевості сильно потерпіла від бомбардування, але могутча весна перетворювала її в зелений колір і оживляла все від зимового сну. Весна своє творила, але що

творилося [те і] у світовому просторі, і в людських серцях, то трудно вже було продовжувати путь до мирної тихої мети. Було сильно напружене положення, як у світі, так і в маленькому людському серці. Дні були чудові, але в кожду минуту лилася кров і падали великі жертви людей. Кому найбільш потрібний був той кінець, що наближався?

Очевидно, найбільше його ждали люди в неволі. Найбільш огидла чужина, нелюдські відношення для тих бідних невільників. Вони так уже давно ждали, і пройшло кілька гарних років у неволі. Які були трудні вони, але проповзли гадюкою через обличчя невільників і зіставили на них вічні сліди. І кождий прагнув того кінця, бо хотів вийти з рабства, з каторги, хотів побачити свою чорну землю і рідного брата, з яким розлучився давно вже, [багато років] назад. Ті щитані дні, які зісталися для нас, були дуже довгі, но тоді веселі. Ніхто з нас не думав за далеке майбутнє, а радів тим, що приближалось в найкоротшу хвилину.

А тоді кождий день почалися тривоги та бомбардування, що найбільш перешкоджувало діждатись того жданого давно кінця. Були видні кінці, а не було де заховати голови від американського «граду». В кожду хвилину ждав смерті. Але так не хотілось погібати після трьохрічної неволі. Хотілось побачити ще раз ту стареньку хаточку і ще в ній когось. Раніше тільки один був страх, самогубство. Дуже часто зовсім не страшно було загинути, і завжди просив у Бога наглої смерті. Знову ж на думку дійде спомин з рідної сторони, захочеться знову жити дальше і надіятись на повернення колісь. Бо й справді, неволя неволею, але навіть і на старість верталися з чужини, лиш би побачити місце, де стояла рідна хатка (Джеря³⁷). Але там такого не передбачалося.

Всілякі новини з фронту ми знали. Який коли забрали город, де почалась офензива, скільки де чого знищено – ми все примірно знали. Коли фронт був далеко, не так радісно били

³⁷ Ремінісценція з повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря».

наші серця, але коли приближався, тоді з кожним днем раділи серця невірників і ждали захоплення нас американцями. Самольоти бомбили кожний день. Я прагнув почути тільки стріли фронтів, за які найбільше велася між нами розмова. Розвагою та мрією жили ми веселіше. Навіть коли відбувалися пробні військові вправи, то ми вже думали, що стріли з фронту. Але [як] переконались за неправду, знову сумно було.

А працювати мусіли. Кожний день, як завжди, праця йшла по-минулому, хоч часто перешкоджали тривоги. Німці ні на що не вважали, а гонили до роботи. Одної квітневої ночі ми помітили десь далеко якусь заграву. Це вже була фронтова пожежа. Кожного вечора прибувало до нас кілька рот німецького війська. Це було підкріплення на фронт. Рознеслася чутка, що більшовики забрали Братиславу³⁸, Вінерноештадт, що лежали від Відня на південь 50 кілометрів. По Дунаю проти течії один за другим йшли кораблі, то пояснювало про відступ німців.

Був похмурий ранок. Флекові робітники позбиралися о сьомій годині коло його барака і ждали переключки. І цього ранку чути було з фронту перші стріли. Поміж нами пішла радість та розмови, хоч німці нічого не виявляли. Пішли до роботи, а звуки доносились щораз частіш і сильніш. Ми переглянулися один на другого і тільки усміхаємося, бо дійсно було тепер вільніше на серці і відрадніш. Навіть охота до праці появилася, бо кожний знав, що недовго вже доведеться там працювати. Коли вечоріло, навкруги, з півдня і сходу, був червоний горизонт, а від цього ранку стріли вже не змовкали.

Коли почали через Лобау перелітати снаряди, коли червона заграва приблизилася, у лагері почався більший рух. Вже йшли бої під Віднем, але ми працювали, і коло нас стояв німець. Вже пожари охопили південну частину міста, але до роботи нас ще гонили. Більшовицькі самольоти налітають бомбити фронт під городом, а ми не мали права відійти від роботи. Відбувались повітряні бої над нами, стріляли на всі

³⁸ Братиславу радянські війська захопили 4 квітня 1945 р.

сторони з кулеметів, а ми не були вправі відійти від роботи, тільки могли лягати на місці або під дерево на Дунаю.

Ми працювали під насипом на дорозі. Не пригадую, в котрій годині нас забрали від роботи. Вже була невидержка для них. А під городом велися запеклі бої. Майстер забирає п'ятнадцять робітників носити плани будівництва і палити, над якими більше п'яти років працювали інженери. З бетонового льоху, канцелярії ми повиносили всі книги, папки з документами, великі аркуші бомаги і все палили на огні, розложеному через дорогу від Гольцманового бюро. Кілька годин ми носили оберемками бомаги, а навіть підвозили двоколкою.

Кожен з робітників одержав по три кілограми хліба на дорогу, бо нас думали евакуювати на Кремс³⁹. З робітників ніхто більш не працював, тільки журилися і воліли зістатись на місці, чим їхати вглуб Німеччини. Французьких невільників вже вивезли, руських також. На черзі були цивільні невільники. СС гоняться по лагері з револьверами в руках, цивільні німці шикуються в дорогу. З кухні, з магазинів німці почали все забирати і ділити між собою. Муку, крупу, цукор, хліб – все грабили. Багато порозсипали, порозкидали продуктів по дворі лагерь. Кілька днів у лагері був хаос. СС⁴⁰ били всіх, а навіть одного поляка застрілили, коли він взяв один кілограм хліба, що дівчата несли з магазину до кухні.

Третього квітня надвечір СС повиганяли всіх робітників з кирками на склад, де лежало тисячі бочок зі змазкою та бензиною. При їх очах ми муслі разом з майстром пробивати бочки і випускати з них горюче. Все лилось на землю і канал Дунаю. На землі озеро створилось зі змазки, а решта забарвила голубі хвилі Дунаю і понеслась з водою. Жалко було цього багатства, але після кожного СС самі перевіряли, чи

³⁹ Кремс-ан-дер-Донау – старовинне австрійське місто на півночі країни у федеральній землі Нижня Австрія. Розташоване в місці впадіння річки Кремс у Дунай, за 60 кілометрів на захід від Відня.

⁴⁰ СС (від *нім.* Schutzstaffel – «Захисні загони») – військово-поліційна організація Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, окреме парамілітарне формування у складі збройних сил Німеччини.

пробито в бочках найменше три дірки. Вже смеркало, як ми вернулися в лагерь. Цієї ночі з лагерьа виїхали всі німці, СС і поліція. Лагерь зістався без опіки.

Тепер відчули себе господарями робітники-чужинці. Руські найбільше тепер верховодили. Всі робітники знаходилися в тунелях будівництва і в бункерах. Над лагерьом свистали снаряди, часто перелітали бомбардувальні ескадри, а руські насолоджувались безвластям, тобто свободою. Били кабани, які лишилися ще, їздили німецькими роверами, спали на пружинових ліжках і займали самі кращі німецькі помешкання. В бараках весь час палилось та було чути різні запахи приправ. Жарили сало, м'ясо, пекли пиріжки, варили вареники, а з-за столів не вилазили. Івани лише час від часу заминали щось свіжого на руський смак, хоч [і] в Австрії.

Кругом палали пожежі, біла артилерія, торохтіли кулемети, цокали гвинтівки, сикали з автоматів, рвалися міни й гранати, гуркотіли над головами бомбардувальні ескадри, йшли танки в бій, гула земля, повітря колихалось і ойкали поранені бійці. І все це зливалось в одну гарячу течію червоного кольору. Все це творилося недалечко від бункера, в якому було людей, як оселедців у бочці. Вдень часто ми вилазили на високу вежу, звідки раніше військові обстрілювали американські літаки під час тривоги. Вежа була до п'ятдесяти метрів висока. Звідти було видно поле бою під городом. Хоч вдень, але тільки огники скакали, як влітку град.

Дуже трудно мені уявлялось те середовище, бо там брали участь люди з таким самим серцем і душею, як моя. Іноді хотілося помсти над швабами, другим разом жаль було людей, що десь боролись за свою незалежність. Ночі були видні від пожарів, можна було не проспівати, а проплакати пісню «Ніч яка, Господи...»⁴¹. Ми знаходилися в кільці цих пожарів.

⁴¹ «Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна...» – вірш Михайла Старицького (1870), що став відомою піснею з мелодією, створеною в 1914 р. бандуристами Андрієм Волощенком і Василем Овчинніковим.

Ранок п'ятого квітня. Надворі панувала погода. День був теплий, лиш на голубому небі пробігали отари хмар. У південній частині міста кипіли бої. Німці залишали місто, а після свого відступу зіставляли пожари та зриви. Робітники декілька днів з бункерів не виходили, а якщо, то тільки вночі на короткий час. Як було мало повітря, яке воно тяжке було для дріжучих грудей, мало місця було, але там і ночувати приходилось. Спали стоячи, сидячи, хто на колінах, бо до того ще і жидів було повно. Люди жили під землею. Цілу ніч гуркотіло і гуло на краях города. Небо і земля від нього і крові були червоні. Більшовики все натискали на місто. Вели сильний огонь, і цілу ніч бомбили ескадри.

Коли надворі почало сіріти, коли благословилося на день, на фронті все завмерло. Тільки попередній колір нагадував війну. Кругом все стихло, тільки стогнала поранена ядрами та бомбами земля, а на землі бійці. Сходило сонце, і наставав чудовий весняний ранок. О годині десятій дня прибігає мала Варка в бункер, і скрикнула: «На будівництві російські бійці!». З нас ніхто не хотів вірити, але вона упевнила нас, що дійсно єсть. Але через хвилину десять і ми побачили тих запалених весняним сонцем і вітром бійців. Надри сердець зіставлялись даліше сумними, але верхня частина раділа. Кождий з нас радів цією хвилиною визволення. Надворі було гаряче, а вони були одягнені в шинелях, фуфайках. Лиця в них були дуже темні і навіть потріскані від вітрів. Заходили до нас у бункер і їли те, що їм давали. Довго зупинятися вони не могли, а йшли вперед через лісок до кантини, а там в Асперн⁴² і все даліше більше визволяти невірників.

Після цього багато з бункера перебралося у «фаскеллер»⁴³. У фаскеллері були народи багатьох національностей: українці, руські, французи, італійці, бельгійці, поляки, греки, болгары,

⁴² Асперн – колишнє село в Австрії, яке в 1904 р. увійшло до складу Відня, нині частина віденського району Донауштадт.

⁴³ Fasskeller (нім.) – бочковий льох.

чехи, серби, хорвати, татари, німці, словаки, і всі знаходились в однаковому приміщенні. Підземелля було освічене електрикою, але дуже слабо. Коли ввійти з двору всередину, деякий час цілком нічого не видно. Всюди стояли залізні ліжка, а навіть тільки матраси на цементі. Місця вільного не було, але я постелився на бочках, що стояли від восьмого блоку.

Саме на нашій місцевості простяглася фронтова полоса. Земний рух трохи затих, але повітря не стояло на місці. Ескадра за ескадрою летіли совітські самолёти. Одна ескадра, мабуть, не знала, що наша місцевість була зайнята руськими, і почала бомбити, але один із солдатів вистрілив із ракетниці, і літаки погуркотіли через нас.

Проти восьмого квітня ми ночували послідню ніч у Лобау. Вранці нам сказали збиратися в дорогу, бо там було тяжке становище. Всі були приготовані до відходу з Лобау, ждали на наказ. Після обіду всі робітники з чемоданами, з торбами, з наплічниками вирушили в дорогу. Попереду їхали підводи, напружені німецьким добром, а позаду коливалася ціла колона в чотири ряди жителів Лобау. Тепер всі нації йшли однією дорогою і з однією думкою у кожного. Йшли з течією Дунаю. Позаду нас весь час гуркотіли гармати, цокали скоростріли, кругом горіло, а ми йшли, неначе валка невільників, зайнята татарами. З лівої сторони нашої дороги були кущі, а з правої – насип. Можна було надіятись, що з кущів застрочить німецький кулемет і скосить всю коливаючу валку. Кожному хотілось чимдальше відійти, щоб не чути було гарматних стрілів. Всі йшли веселі на обличчях, і веселі розмови вилітали з уст.

Часто вся валка робила привал з наказу проводжаючих нас. Але відпочивати не хотілось, а хотілось летіти додому день і ніч. Бо прийшла хвилинка, вимріяна в неволі трьохрічним тяжким переживанням. Як весело було на душі людини бути в дорозі, не думаючи, що завтра не буде чого в рот вложити. Трудно написати, що творилось тоді в тисячах сердець

німецьких невірників. Як весело було згадати за рідну Україну, хату, сестру чи брата. Все рівно вже тоді було, що перед ворітьми батьківського двору. Багато націй було в коливаючій валці, і на різних мовах обговорювалася одна справа. Кожний радів своєю зустрічю, і як будто кожного зустріча з рідними являлась одною метою.

Почало вечоріти. Сонце зовсім сідало на відпочинок, і ще більше покрилася вечірньою мрякою коливаюча валка, як ввійшла в ліс. Деякий час їхали молодим лісом. Смеркало. На небі засвітилися зорі. Настав тихий квітневий вечір. У кущах співав вже соловей. Одна підвода перекинулась, бо лісом було темно їхати. Фіра зачепилась за дерево і з'їхала з дороги в долину. Ми скоро познімали повні чемодани і витягнули віз на дорогу. Зложили все знову, і фіра почала скрипіти серед вечірньої тишини. І так ми йшли під накриттям темного весняного неба, на якому горіли, моргаючи, зорі, неначе показували нам путь у рідний край. Долиною синів туман, а в горах зовсім було прозоре повітря.

Скоро ліс зістався позаду нас, а перед очами появилось село. Тут ми посідали вечеряти. Тут ми і збиралися ночувати. Спочатку ми сиділи по дорогах, а потім порозходилися по німецьких домах, почали господарювати по всіх кутках і закутках німецьких господарств. Всі розійшлися по селі, шукаючи і стягаючи все німецьке добро до возів. Німців у селі не було ні одного. Всюди були відчинені стайні, хати і льохи. Німецькі господарства залишились без опіки. Тягнули, що бачили. В цей вечір ми могли хоч вволю наїстись того, чого три роки не бачили. Хлопці знайшли п'ятдесятилітрову банку з молоком, поставили посеред двору, і построїлась черга до неї, як до причастя. Кожний пив з великою жадобою, скільки хотів. Потім на горищі знайшли кілограмів двісті смальцю. Винесли банку, поставили надворі, і хто чим міг і хто кільки хотів, накладав собі в меншу посуду. Одні рукою, другі ложкою, трісками діставали з високої банки. Порозливали по землі

молоко, порозкидали смалець, повідкривали всі вікна і двері, повикидали все з хат, понабирали різного вбрання, взуття, продуктів, всі ворушилились, наче літали коло пасіки пчоли.

Раптом серед цієї метушні роздався надворі вистріл, тільки зачервонілася траєкторія кулі і зникла в нічній порожнечі. Це вистрілив наш вожатий, але, зрозумівши в чім справа, скрився, і все затихло. Хлопці цілу ніч зносили вино, лікер, копчене м'ясо, сало, багато горіхів та тютюну. Я взяв в одному будинку нову ковдру, пухову подушку і з цим повернувся під солому, де стояла наша підвода. Д. П. приніс три пари австрійських валянків, і після тривоги свого нажитку тимчасового положилися спати. Ніч була здорова, але під ковдрою було теплесенько та затишно.

Вранці дев'ятого квітня вирушили ми в дальшу дорогу. Сонце ще не сходило, лише запалило ту сторону, в яку ми були направлені. Кувала зозуля і піднімався вже веселий жайворонок у ранню червону заграву. Примірно о годині дев'ятій ми наближалися до другого австрійського села. Там видно було, що проходили бої, бо село було розвалене і спалене. По полях лежали побиті коні й корови, а по дорозі військові німці. Вже кілька днів пройшло, як там лилася свіжа кров, а тепер [все] тільки нагадувало минулі бої. Людські трупи понабрыкали від весняної спеки. Ноги були босі, обличчя були припалі дорожнім пилом. Порох, що піднімався з дороги, коли хто проходив, все товстішим шаром покривав калужі крові і самих пузатих німців. А наша валка двигалася все вперед на схід.

Над вечір доїжджали знову ж таки до села. Тут рішили ночувати. Одні розположилися по хатах, а інші поїхали далше. Тепер вже не держалися великої валки, а порозлучувалися по кілька підвід. У цьому селі стояли військові. Ми позаводили коні в стайні, і відчувати почали себе, наче вдома. Дівчата почали готувати вечерю, а ми ходили весь час по хатах, льохах та горищах і зносили все, що подобалось нам. Отам різного

лахміття повні скрині, чемодани, льохи і горища. Ми все ходили, перекидали та забирали краще до возів.

Другого дня ми пустилися в дальшу дорогу. До другої ночі ми доїхали в Братиславу. В Братиславі був мітинг. Нас після всього направили в дальшу дорогу. Ночували ми тут і другу ніч. Тут треба було переправитись через Дунай, але мости були позривані німцями, і довго мусіли ждати на переправу. Була зроблена тимчасова переправа понтонна, по якій після довгого очікування нам вдалося переїхати на праву сторону Дунаю. В городі був великий рух. Вулиці були заставлені в чотири ряди машинами, бо це саме був транспорт, що забезпечував передову.

Довго ми тут стояли, і я з одним поляком пішов у місто купувати вино. Після обіду наші фіри переправилися через Дунай, а ми, вернувшись без вина, не застали нікого з своїх. Наганяли ми та не нагнали. Але ми пішли другою дорогою і випередили їх, бо ми під'їжджали машиною. Доїхали до міста Капувар⁴⁴, в якому зайшли до воєнного коменданта, щоб він призначив нам квартиру. Люди були незнайомі, і мова мадярська, незрозуміла для нас. До години десятої вечора ми просиділи у комісара, аж потім по розпорядженню його нас забрала мадярська поліція.

Завели нас в канцелярію тюрми, забрали всі речі з карманів, навіть ремені поскидали, і зачинили в камору під двоє залізних дверей. Камера була з одним вікном за ґратами на другому поверсі. Там застали ми одного молодого чоловіка, вбраного в німецьку військову одягу. То, можливо, був солдат з власівської армії⁴⁵, бо форма на ньому була власівська.

⁴⁴ Капувар – місто в Угорщині на річці Киш-Раба, за 10 кілометрів на південь від кордону з Австрією, між Шопроном і Дьєром.

⁴⁵ Російська визвольна армія (рос. Русская освободительная армия – РОА) – антирадянське військове з'єднання, яке воювало під час Другої світової війни на боці Німеччини. Формально була збройною силою КОНР (Комітету визволення народів Росії) під проводом генерала А. Власова. Де-юре вважалася німцями однією з союзних армій, хоча фактично

За нами закрили двоє залізних дверей, побрязкали ключі і кроки [того], що відходив від дверей, затихли. Ми переглянулися один на другого і зрозуміли, де ми знайшлися в той час. Ми не могли думати, щоб вийти завтра і продовжувати дальшу дорогу, куди рвалися серця наші. Догоряла якась свічка, і до світла такого кожного обличчя було з великими змінами.

З лівої сторони проти дверей лежало на козлах три дошки, на яких ми спали, вкриваючись і стелячись своїм вбранням. Я думав, що не випустять нас звідси, що пощитають власівцями і будуть вести допити. Хоч зморений був, але не спалось мені там, бо було залячно. Вранці повставали ми, помились водою з пляшечки і ждали, як будто якого вироку. Їсти нам дуже хотілося, бо все зісталось на підводах, а з собою нічого не було. Гроші у нас були, але купити не можна було хліба. Незнайомий третій дістає з торби свій пайок і ділить на трьох. Хліб був білий, але сухий і черствий. Нам не хотілось його обиджати, хоч голодні були, але в тюрмі добрі друзя діляться останнім черствим кусочком хліба. То був його тюремний пайок, але він з нами діливсь. Він троє суток сидів вже і не знав, коли випустять його. І з такими думками всі жували той сухий хлібець, замочуючи холодною водою. Хліб смакував, бо хотілося їсти.

О годині восьмій почувалися кроки, забрязкали ключі коло залізних дверей. Нас двох випустили, а старішого друга знову закрили. Вийшовши в місто, ми попрямували прямо в пекарню, щоб дістати кусок хліба. Вдалося купити, що і спожили надворі коло пекарні. І тут ми ждали своїх підвід. Пізніше ми всіли на машину і поїхали назустріч. По дорозі зустріли своїх подорожніх і назад верталися в той самий город зі своїми підводами. Тут ми знову ночували, а на другий день раненько наші вози поскрипіли ближче додому.

підпорядковувалася Вермахту. Складалася переважно з добровольців із числа радянських перебіжчиків, військовополонених та колишніх членів емігрантського Білого руху Росії. На початку 1945 р. нараховувала близько 200 000 осіб.

З Капуваря йшла дорога на Рааб (Дієр)⁴⁶, по якій двигались наші вози. По цій дорозі велика кількість народу різних націй прямувала з Німеччини у свою рідну сторону. Тут і назустріч ішли такі самі, як ми, котрі були мобілізовані в армію. Всіх вертали і направляли в запасні полки. Наша колона доїхала до Рааба. Тут всі до п'ятдесяти років зісталися в воєнкоматі, а дівчата, що їхали з нами, попрямували далі. Настала хвилина прощання. Вони поїхали, а ми лишились. Зібрали нас кілька десятків чоловік, построїли і повели через город. Цей город був сильно знищений, навкруги лежали одні грузи. За цей город провадилися великі бої. По улицах стояли попалені совітські танки разом із танкістами всередині. Стояли ушкоджені гармати і червоні стовпи над полеглими за Дієр⁴⁷.

Нас зупинили за городом, у невеличкому садочку коло сільських будинків. Провідник розказав нам дещо за фронт. На ніч розмістились по квартирах. Надвечір почали готувати вечерю. Набрали в малярів картопель, всі гуртом начистили і замість води готували в смальцеві. В кімнаті нас було вісьмох. Другого дня з двома провідниками ми направлялись у запасний полк. Не знали, де він знаходивсь, тільки нога в ногу через малярські села. Йшли ми дуже повільно, бо не було чого спішити на смерть. Три дні ми, жартуючи, йшли. Ще сонце на небі було, як ми шукали вже квартир. Домагалися в малярів найкращих квартир і їжі, що ї отримували. З маярами розправлялися, як хотіли самі.

⁴⁶ Дьєр, Дьйор (*нім.* Raab) – найважливіше місто північно-західної Угорщини, адміністративний центр, розташований на шляху між Будапештом і Віднем, стоїть у місці впадіння річки Раби до Дунаю.

⁴⁷ У роки Другої світової війни Дьєр був осередком військової промисловості, через що став ціллю для авіації союзників. Упродовж 1944 р. нею проведено 36 бомбардувань, унаслідок яких зруйновано 72 фабрики, з 5 600 будинків вціліли менше 3 %. Близько 19 тис. цивільних жителів покинули місто. Ще приблизно 5 тис. мешканців єврейської національності стали жертвами Голокосту. Руїнацію довершили війська Вермахту, що підірвали всі міські мости. Червона армія зайняла Дьєр 28 березня 1945 р. У повоєнний час історичний центр міста був повністю відновлений.

Дійшли ми до одного австрійського села. Тут був більший збірний пункт. Загнали нас у двохповерховий будинок, який був дуже грязний і без вікон. Там колись знаходились воєнно-полонені. Стояли нари, між якими був вузький прохід. Спати було дуже холодно. Проїшли реєстрацію, баню, стрижку і збиралися на вечірню перевірку. З цього дня ми почали жити по військовій дисципліні. Тут всі хлопці мусіли покинути все німецьке добро, що везли з собою. Кілька фір накидали на подвір'ї того будинку. Кожний день вранці читали нам інформацію про фронт. Вдень ходили на військові вправи. Тут ми були до тринадцятого квітня.

Цього дня біля нашої казарми стояло багато підвід, з якими від'їхали ми в запасний полк. Цей полк стояв в австрійському селі Ласзее. Все село було зайняте воєнними, і нас помістили на горищах і стайнях. Останнє поповнення запасного полку – ми. Звідси вже було чути відгук фронту. Доносились стріли сюди з передової. Відійшли ми від нього, але ненадовго. Тепер знову мусіли слухать ту гаркотнюву фронтової полоси. В ушах знову дзвеніло, а думка й переживання вернулися в гості. Тут вже почалася справжня щоденна воєнна муштра і дисципліна. Вранці йшли в поля на вправи, а ввечері верталися змучені в свої казарми.

16 квітня всі документи для нас були готові. Кожний день очікували відправки на фронт. І якраз проти 17 квітня ми всю ніч не спали. З вечора привезли мундури і все, що потрібно було бійцеві на фронт. Серед ночі погнали в баню, видали все нове, від ганчірок до пілотки, лише одні фуфайки були старі, постріляні й окривавлені. Над ранок приймали присягу. Снідання відбулося спокійно, а обід не прийшлося спожити в запасному. Збиралися і строїлися по тривозі. Полк готовий був у похід. «Полк равня-я-а-а-сь!» – закричав черговий по полку, і знову команда «смірна!», коли наближався полковник. Заграла музика, подали команду «кроком марш!», і полк молодих бійців в однострої рушив з лівої ноги. В кожного

серце тьохкало, створювалось багато думок, якими літали далеко-далеко у рідний край.

Привели нас на великий майдан за селом, який пишався вже весняною зеленню. З півдня майдану стояли вже закосичені верби, а проти – зелений чагарник. «Полк смірна!» – закричав хтось з начальників, і музика заграла совітський гімн. Багато виступали з промовами і закличками до активної боротьби з німецькими окупантами. На протязі цілої промови були напружені нерви кожного бійця, бо кождий хотів помсти над німецькими загарбниками. Нас ждуть сотні тисяч наших рідних у німецькій неволі і з кождим днем бажають визволення. Вони прагнуть волі, щоб не діждати німецької кари. У кожного стискало в грудях, а на очі находили гарячі сльози. У кожного появилася відвага і стремління до визволення, бо майже весь полк був зібраний з людей, які були визволені кілька днів тому.

Ми теж тоді стояли, як визволителі, і горді були тим, що йдемо визволяти других поневолених. Ми ждали три роки на зміну нашого життя. Тепер не страшно було йти після неволі на смерть. Було кого визволяти, бо багатьох зі України було увезено в каторжну Німеччину. Були батьки, брати і сестри, яких визволителі заставляли на смертному порозі і визволяли. А за брата і сестру треба було помсти і життя. Тими визволителями, що нас визволяли, не раділи наші серця, але звільненням себе і виходом на волю після трьохрічної каторги, а в змучених тілах ледве бушувала червона кров. Закінчили цей мітинг знову гімном, і лунали по майдані тисячі голосів «ура-а-а!».

Коли промовець кінчав промову кличами, тоді з лівої сторони приближалися до нас якісь машини одна за другою. Зменшили хід, і мотори заглохли зовсім. Потім весь запасний підходив до машин, з яких вручали кожному з нас «фронтową жінку». Багато з них було ще царських, без мушок, а навіть без ременів. Кождий мусів шукати якийсь шнурок, щоби вигідніше було носити, бо стріляти можна було і без них. Хто

вже дістав свою оборону, тих садовили в машини, приготувляли на від'їзд. Нагрузили десять машин по сорок чоловік. Мотори загарчали, і ціла колона покотилась на захід. Тепер відчули, куди були направлені, і жили тільки дійсною хвилиною. Будучою хвилиною не раділи, бо в кожду секунду могла на нашу колону налетіти німецька бомбардувальна ескадра.

Не тільки прощали нас зістаючи командири, а навіть населення Австрії. По дорозі ми викидали німецькі гроші, які збирала австрійська дівчора. Літаючи довго над нами, проводжав нас «кукурузник»⁴⁸, вимахуючи зсередини руками. Він літав низенько над машинами, що мчалися на захід, і прощав нас. Хоч їхали ми на фронт, могли завтра вступити в гарячий, запеклий бій, може слідуючого дня багато з нас не буде жити, але весь час гриміла пісня серед австрійських піль «Гей на горі там женці жнуть!»⁴⁹. Таки думки не покидали нас.

Надвечір нахмурило і почав падати дощ, а коли в'їхали в гори, то дорогою трудно було їхати, бо на дорозі лежало багато граду. Наближались ми до передової. Вже знову було чути гарматні стріли. Вже зовсім вечоріло, що помагало ще мряками і туманом. З правої сторони стояла невисока гора, на якій було видно вигорілу траву і дерев'я від роботи «катюші»⁵⁰. Передня машина зупинила хід і стала під горою. Всі інші вже згужались разом з передньою. Машини вернулися назад.

Так сумно і моторошно стало у долині коло берега, де стояла наша колона. Сюди доносились цокотіння кулеметів і поодиначних вистрілів. А дорогою, то в одну, то в другу сторону,

⁴⁸ По-2 (У-2), також «кукурузник» – легкий багатоцільовий літак, біплан радянського виробництва, конструкції Миколи Полікарпова. Другий у світі літак за масштабами виробництва після американського легкого літака Сессна-172. У-2 розроблявся для початкового навчання льотчиків і мав видатні пілотажні якості.

⁴⁹ «Ой, на горі та й женці жнуть» – українська народна пісня, що належить до козацьких історичних пісень.

⁵⁰ «Катюша» – неофіційна назва реактивних систем залпового вогню, які перебували на озброєнні Червоної армії під час Другої світової війни.

їздив верховий та доносив найменший рух з передової. Нас повели на ту спалену гору. На цій горі знаходивсь штаб дивізії. На шпилі цієї гори знову виступав командир дивізії і знайомив нас з місцевістю. На гору спустилася зовсім темна ніч, як частину бійців вичитали і повели незнайомою місцевістю серед темноти. Минули два маленьких села, а в третьому останувались на ніч. Варти не ставили, тільки всі зморені послули в соломі, притискаючи до себе «фронтву жінку».

Ще сонце не зіходило, як ми поснідали. Я в цій клуні знайшов десь кусок реміняки і причепив до своєї гвинтівки. Тут кожний день приходилось йти на заняття. Скоро нам видали патрони до різних родів зброї і, крім того, ще на кожного по три гранати. Поступив наказ для новоприбулих йти на передову копати траншеї, але тільки вночі. Прошлу ніч ходила рота, яка стояла в клуні нижче нашої, а на слідууючу ніч черга була нашої роти.

[Травневий ранок і день був дощовий. Весь час, безперервно, сів дощ. Під ногами було вже багато грязюки. На заняття ми сьогодні не ходили, бо на ніч підемо рити траншеї. Хоч день був сумний та непривітний своєю зовнішністю, але так скоро він мчав до вечірніх сумерків. Вже й вечоріє, а так хочеться, щоб день постояв на місці, щоб сонце не сідало. Хоч у тій клуні холодно, але хотілося б тут зістатись ще хоч хвилину. Бо ще хвилинка, секунда, і я вже серед пожарів, у руках смерті, на кінці свого життя. З фронту приносились різні звуки, тріски, вибухи, крики, бо це було зовсім недалеко від мого місця знаходження. Щораз то й ближче приближаюсь до передової, так роїтьсь в голові. А перший раз, то дійсно страшно було подумати, не тільки очутитись серед свистів куль та гарячого повітря. Але судьба, призначення моє неначе за рукав тягнуло мене туди, куди хотіло. Я був у руках тієї грізної судьби, яка керувала мною]⁵¹.

⁵¹ Текст, поданий у квадратних дужках, записано в іншому зошиті. Наприкінці запису зазначено: «23. XII. 1946 р., Остріг».

Весь день падав дощ. Під ногами було досить болота, а ввечері також дощ падати не переставав. Видали нам лопати, понапинали на голови палатки, і коли над землею фронтової полоси спустився старий, як дід, вечір, ми вирушили з села. Гвинтівки були заряджені чотирма патронами. Будь-які розмови, кашель було строго заборонено. Ніч була темна, падав дощ, а наша рота по розкислих полях з гвинтівками і лопатами в руках йшла рити окопи. Зразу стукали наші вковані черевики по вулицях австрійського села. За село тягнулася глибока дорога, обсаджена з обох сторін дерев'ям. Тут вже йшли тихенько, скрадаючись та озираючись на всі сторони. На передовій раз у раз вилітали ракети та освічували все навкруги. Часто ми присідали в болоті під сильним світлом ракет з понастовбурчуваними, мокрими на головах плащ-палатками.

Вийшли в поле, минули якісь доми і ввійшли в темний ліс. По дорозі дзюрчала вода, злегка шумів ліс, обтрушуючи великі краплі дощу, а часто все перемагало та заглушувало скорострільне диркотання та поодинокі стукання з гвинтівки. У нічній тиші широко і далеко відзивався голос по лісі. Відбивалося ехо в глибокому вологому лісі. Ми наближалися зовсім до передової. Перейшли ліс і ввійшли на чорну, розкислу від дощу землю. За ногами тягнулося свіже болото, що ледви можна було вирвати черевики, коли засмокчеться в грязюку. Серед темноти маячили наші кулеметчики, вкопані і замасковані одні від других на 50 метрів.

Нас довго водили по тій розмоклій землі. Йшли вниз, верталися знову до бліндажів, де сиділи командири. Ніяк не могли оприділити, де потрібно було копати траншеї, але нарешті почали розставляти згори вниз, і на кожного призначено було викопати дванадцять метрів довжини і один метр глибини. Командир сказав, чим швидше викопаємо, тим раніше вийдемо звідси, щоб ще не світало, бо рано дуже часто попадали під артилерійські обстріли. Кожний хотів дістати раніше свій пайок, бо хто діставав пізніше, то ближче був

коло німецьких траншей. Я дістав третю дванадцятку від німецької оборони.

Копати було твердо, бо був берег. З лівої сторони був якийсь насип, бо вночі не можна було поняти місцевості. Кулеметчики були вкопані наверху, а я був внизу, і через голову часто просвистували їхні кулі. За насипом знаходились німці. Хоч падав дощ, але плащ-палатку я скинув, щоб при роботі не шелестіла. Бо кожний працював з потом на обличчі, бо старався закінчити чимшвидше свій участок. Свистали кулі, і часто з німецької сторони були кидані ракети. За кожним кроком я підсував свою гвинтівку за собою і стежив та оглядався навкруги. Були випадки, що німці захвачували нічню в полон, так що кожний мусів глядіти себе. Спішив викопати чим глибшу яму, щоб заховатися від яркого світла ракети чи від кулі. Часто я хватав гвинтівку і цілився в нічну пітьму, в кущі, які здавались підкрадаючими німцями. Видавалося, що ті кущі повзли та ближчали до мене. Довго, притаївшись у грязі, я лежав, але стрілу не відваживсь дати. Гвинтівка можливо що й не стрілила б, бо вся була заліплена в грязі. Не розгинаючи спину, копав і ложив землю зі сторони від німців. Дуже радів, коли було де заховатись від ракети, тоді здавалось, що і мене ніхто не бачить.

Пізно після півночі дощ утих, і подихав легесенький вітерець свіжим квітневим повітрям. Ще не світало, як нам наказали кидати копати і збиратись. Трохи не такий був напружений організм, бо за кілька хвилин ми вийшли з м'якого грязького поля на дорогу. В дорозі нам почало світати. Поки дійшли до казарми-клуні, де поміщались ми, поля вже парували від теплих променів сонця. В скорому часі нас забрали на другу лінію оборони.

Вдень зацікавились і строїли бліндажі, а вночі стояли на варті. Коли поблагословиться на день, так і починає німець посилати гостинці. Німецька лінія оборони стояла на вищих горах від нашої, і дуже добре видно йому всі рухи з нашої

сторони. Один за другим ложилися снаряди перед нашими очами. Не раз німці пробували, щоночі п'ять-шість разів, наступати, але всі атаки були відбиті. Серед темної ночі не раз зроблять штучний день, і тоді чути те вражливе «ура!!!» з будь-якої сторони. Тоді все стогонить, дудонить, рветься, шумить, гуде, стріляє і змішується в один звуковий хаос. А іноді проснешся, а кругом тихо-тихо. Кілька секунд нічого не уявляєш собі, тільки думаєш: чого я зараз, серед ночі, в далекому чужому полі? Лежиш у сирій ямі, прикритій тонким шаром землі, а на землі підстелено трохи якого сіна чи зілля. Полежиш, подумаєш, а тут знову починається коливання повітря від снарядів та куль. Знову не уявлення, а дійсність, не читаєш, а береш участь у такій страшній війні.

Але привичка не дуже тривожила слабе серце, бо війна то була буденним явищем уже. Російські війська не наступали, а стояли в обороні. Великих сутичок не було, але кождий день приносились вістки з передової, що того вбито, того ранило, ще когось живим схватили німці. В такий час втрата людини зовсім не тривожила, бо з кождим днем гинули сотні і більше людей.

Тут нас застало восьмого травня. В цей день, коли сонце після великої роботи опускалося й охолодало, нам давали наказ збиратися. Строїли командири свої роти і по одній відправляли на передову. Йшли ми один за одним не дорогою, а полями, долиною. Коли переходила остання рота, тоді німці помітили і почали сипати снарядами та мінами. Рота розбіглася, а міни рвалися поміж ними, й ні одного не пошкоджено. Рота, в якій знаходивсь я, вже стояла в долині, в глибокому проваллі, коли послідні прибігли засапані та перестрашені. З лівої сторони стояла батарея мінометів, які час від часу серіями випускали міни на німців через голови своїх. Потім роздався звук з другої сторони гори.

Сонце сідало. Повари вже ждали з черпаками в руках. Вони спішили чимшвидше роздати вечерю, щоб самим вертатися

в село. Повечеряли спокійно. Отримали сухий пайок на завтрашній день і піджидали, аж поки покриє нас хоч молоденький вечір. Я думаю, що кождий думав, щоб сонце не сідало за обрій, а щоб продовжувало світити і затримувало відхід ново-прибувших на передову. Але в такі часи день швидше утікав, а на нашу тодішню місцевість настигав вечір. Ще постать людини було видно здалека в молодому вечорі, а ми вже були вистроєні на носок. Сонце вже глибоко затонуло в океані, лише рожевий відблиск світив через вечірні хмарочки заходу. Буйні, зелені австрійські поля потемніли. Кождий листочок стояв спокійно, задивившись у чорну австрійську землю, политу руською кров'ю. Кожда рослинка виражала жаль «осипаючого цвіту». Вечір був тихесенький, ні вітринки.

Вистроєна перша колона дістала тиху команду, а задні колони, вже все розуміючи, йшли вслід. Всякий ставляв ноги тихенько, бо нові бійці боялися навіть свобідно й глибоко віддихати. Тільки повітря переміщалося від руху колон, прямуючих через розкішну травневу зелень у траншеї. Шелестіла трава під ногами, а над головами появлялась ракета яркого кольору. За кождим разом ми всі стрілами падали на землю, а як догоряла ракета, ми знову серед темноти просувалися вперед. Стали. Війська, що були в траншеях до нашого приходу, вилазили і вергалися в село на відпочинок. Вони вже багато разів наступали, вони вже замучені були, а тепер ми прийшли їм на зміну. Німці, мабуть, помітили рух з нашої сторони, бо почали часто кидати ракети та стріляти.

Повскакували ми в траншеї, і тут почали водити нас то в одну, то в другу сторону. Траншеї були вузькі і неглибокі. Кілька годин розставляли нас, поки були зайняті відповідні для кожного місця. Бобровіцький забрав мене, Маркова, зовсім молодого та малого росту бійця, Сметаніна, санітара нашої роти, який мав 55 років і сиву голову, та повів нас у бліндаж, розположений 100 метрів назад. В одному бліндажі розположився командир роти, його ординарець і телефоністи, а в другому знаходились вартові.

Я був зв'язним командира, але мусів стояти на варті. Першим на сторожі стояв я, а малий зі старим положилися спати. Ніч була тепла. Я з довгою гвинтівкою, приготованою в кожну минуту до стрільби, помаленьку і тихесенько ходив коло обох бліндажів. У кождо хвилину готовий стріляти, і першу свою заштиту держав наготові. Мій пост був на самому передку небезпеки. Хлопці в бліндажах захропли, і їм навіть не здавалося, що вони десь серед чужих полів на фронті, в небезпеці. З німецької сторони падали дуже часто ракети. Стукали поодинокі вистріли та просвистували кулі коло вартовика бліндажів. Всі були заховані в землю, а я на цілий ріст ходив, як на долоні, кругом оглядався, присідав і стежив, щоб ніхто не підкрався. Часто каменем падав на землю і кільканадцять хвилин лежав, аж поки не згаснуть над головою ракети і не утихне стрільба.

Серед гірської тиші звук пізніше прилітав до ух, а кулі вже були впереді. Одні летіли мимо і дальше пронизували темну ніч, одні не долітали до мене, а інші знову падали перед ногами в землю, але для мене в ту ніч не було призначеної. Ходиш сам, нікого не видно, лише чуєш звуки своєї смерті. Далеко сягаєш думками, стає чогось жаль, потім відвага, і знову продовжуєш вести призначену службу.

Роздався тупіт. Я настороживсь, наставив у сторону шуму гвинтівку, а в голову вдаряла гаряча кров. Постаті не було видно, аж став хтось наближатись, а я пильно ціливсь у нього. Потихеньку я крикнув: «Пропуск!». І на відповідь я дістав правдивий відзив, бо то йшов телефоніст нашої роти. Я зараз збудив другого вартового, а сам заліз у землю на його місце. На землі не було нічого, тільки свіжістю пахла земля. Лягти не було місця, і я міцно обняв свою «жінку», сів у кутку ями, зіпершись на стіну, і кріпко заснув.

Аж будить мене Сметанін. Гарячий суп вже парував з котелків. Надворі світало, як ми похльобали суп і знову поснули кріпким сном. Зовсім недовго спали ми, але солодкий сон оповивав нас кільканадцять хвилин. Розбуджує нас командир

роти, щоб зараз готовились у наступ. Пішов поза шкірою мороз, почало битися сильніше серце, повстав великий страх, який довго панував над моєю душею. Спать більше не хотілось, сон пташкою вже відлетів, але потім спокійно я подумав, що колись призначено було, то в майбутньому мусить бути виконано, і старався страх відганяти. Командир сказав, що фрїци драпають уже, і ми мусимо поспішити в наступ.

Збираються хлопці, бо наказ на фронті – це закон. Я кидаю хліб у бліндажі, котелок, беру тільки патрони, гранати й гвинтівку. Я мусів раніше пробратись у траншеї і повідомити передовиків про наступ. На чотирьох вилажу з бліндажа, держачи в руках гвинтівку і гранати, і скрадаюсь вузькою доріжкою серед зелених полів, підкрадаюсь у траншеї. Від бліндажів до траншей було метрів сто. Часто піднімав я голову, і видно мені було німецькі окопи, але з них не було ні одного стрілу. Я радів, що живу ще хвилинку, і ждав, [що] з кожним кроком вперед почне сипатись на мене свинцевий град. Я йшов на пів зросту, а командир кричав, що[б] я не ховався. Підійшовши ближче, я побачив, що хлопці всі стояли на версі окопів і свobodно розмовляли. «Не скрадайсь!» – хтось крикнув, помітивши мене, і я тоді повним ходом прямував на лінію бою.

Ніде ні стрілу. Всюди тихо, тільки травневий ранній вітрець злегка ворухив зелень полів і обвівав обличчя бійців. Кожний не знав, що сталось. Наказ: «У наступ!». Командир наказує всім вставати і двигатись вперед. Тоді наступати не страшно було, і цілим фронтом піднялися молоді хлопці, держачи перед собою карабіни з відімкненими штиками, повилазили з сирої землі і на дистанції три-чотири метри один від одного ступали в наступ. Зачервоніло на сході, а ми, дивлячись прямо вперед, твердо ступали. Пройшли німецьку лінію, в якій було зовсім пусто, лише свіжа була потоптана земля. Поля заміновані, а нам наказували йти вперед.

Підходили ми до маленького австрійського села, розположеного між невеличкими горами. Не доходячи двісті метрів

від перших хат, почули команду: «Огонь по деревні!». І в одну секунду грянуло сотні стрілів прямо в сільські будівлі. Забрякотіли шибки, а з вікон показувалися білі хустки – це знак, що в селі німців немає, а селяни вітають нас і здаються. «Прекратіть огонь!» – почулося знову, але бійці клацали замками далше. Ввійшли в село. Стрільба затихла зовсім, лише по дорогах стояли старі австрійці, якими кидало, немовби з гарячки. Вони вперше бачили руських солдат, тому трусилися так і боялись.

Ми далше наступали повним порядком, аж потім рознеслося, що німці капітуляцію підписали. Тоді ми [вже йшли] не нетрями, а вернулися на шляхи і наздоганяли німців. Вони ще в два часа ночі покинули свою позицію і відступили, а наші нічого не знали. І весь час гналися за ними, щоби нагнати, але надаремно. Тоді було нашим завданням зустрітись з американськими військами, і тому нас гнали день і ніч вперед. Забрали всі коні в австрійців, так, що на кожних трьох-чотирьох воєнних був віз чи бричка і двоє коней. Ввесь день ми їхали, всю ніч, і на другий день в обід дійшли до союзних військ. Там, на новому кордоні, постояли три дні і звідти вернулися в австрійські Альпи, де стояли в літньому лагері.

Тут простояли до двадцятого червня. Потім вийшли маршем кудись на зимові квартири, хоч ніхто не знав, через скільки кілометрів вони будуть. І так ми йшли з Австрії через Мадярщину, Чехословаччину, Румунію в Басарабію. Марш тривав три місяці, і було зроблено за цей період чотири тисячі з половиною кілометрів. Зимові квартири мого полку були в Кагулі⁵², звідки я демобілізувався.

Восени 1945 р. я поступаю в Рівенський учительський інститут⁵³. Після трьох місяців науки я кидаю й залишаюся

⁵² Кагул – місто на півдні Молдови, поблизу річки Прут.

⁵³ Рівенський учительський інститут, створений у 1940 р., існував до 1953 р., коли був реорганізований у педагогічний інститут, нині – Рівенський державний гуманітарний університет. 1945 року в інституті

дома⁵⁴. З початком навчального 1946 р. я поступаю на 2-й курс Острозького педучилища⁵⁵. Провчився до Різдва, а потім залишив. Восени 1947 р. поступив я на курси шоферів у Рівному⁵⁶, де і закінчив.

Щоб описати все, треба було б більше часу, а ці всі записи лише для нагадування минулого і будучності. Нехай, чи то я, чи то хтось інший довірений колись прочитає і пригадає через мої події – свої. Мені самому дуже приємно прочитати свої і ті ж самі слова.

Спостерігаючи за природою, [бачив], що з кожним днем у ній відбуваються зміни. Так і в житті людському. Наприклад, зараз дуже погідний день. Дні березня – ранньої весни. Сьогодні небо чисте й прозоре, по якому пливе золоте

провадилися заняття на двох факультетах – фізико-математичному та мовно-літературному. (Рівненський державний гуманітарний університет: витоки, становлення, сьогодення / упоряд. М. Шумелянко-Тайгурський. Рівне, 2012. С. 16, 34).

⁵⁴ 16 вересня 1945 р. директором інституту став Павло Глуховцев, у наказі якого від 27 листопада 1945 р. за № 173, п. 2 знаходимо: «Зарахувати студентом підготовчого відділу Красовського Лавріна Яковича та призначити його на стипендію з грудня місяця». (Архів Рівненського державного гуманітарного університету, ф. Р-479, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 75 зв.).

⁵⁵ 1940 року в приміщенні монастиря капучинів в Острозі відкрито педагогічну школу, яка в 1945 р. була реорганізована в педагогічне училище (діяло до 1956 р.). З 21 грудня 1945 р. училищем керував Микола Козій (ДАРО, ф. Р-500, оп. 5, спр. 1, арк. 49–49 зв.), посаду завуча обіймав Михайло Білодід (докладніше про цей навчальний заклад див.: Доброчинська В. Радянська практика професійної підготовки вчителя в Острозькому педагогічному училищі (1939–1941, 1944–1956 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 36–41; Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Близняк. Житомир, 2019).

⁵⁶ Рівненська автошкола (курси водіїв) Добровільного товариства сприяння армії, авіації та флоту заснована на початку 1947 р.

гаряче сонце весни. Ввечері те сонце сяде за обрій, забере за собою тепло, а зіставить вечірній сумерк. Картина раннього весняного вечора буде зовсім друга. Ранок був також незрівняний ні з днем, ні з вечором. Так і в житті людському проходять зміни з кожною будучою хвилиною. Ранком одні думки, вдень – другі, ввечері – знову інші. Начебто, дивлячись на будь-яку природню зміну, і створюються думки, відповідні тим змінам.

Думки бувають різних видів. Може природа, на яку дивишся, створювати думки, можуть думки створювати різні картини природи, коли ми не будемо дивитись на них, можуть бути думки однойменні-незмінні, які остануться думками дійсності навіть серед глибокої і мертвої темноти. Часами думки заставляють мене писати, а буває, що подивлюсь на оточуючу мене природу, так і хочеться записати все те, що стоїть перед очами. Думаю, що такої картини, як зараз, не буде, або й сам не буду більше бачити її, і тому кожний час дійсного моменту наче проситься відбитись хоч негативом від моєї руки.

7 березня 1948 р.,
Здолбунів

Щоденник

21. V. 1946 р.

Покинувши мене, ти своєю дорогою пішла. Я думав, що плакаться буду і образ один твій хоронить у моєму серці, оправлений в золото пісень. Но злая судьба моя, а час короткий.

Відходить молодість від нас з кожною хвилиною, весняні дні бисто течуть, і крихкий цвіток погибає нізащо. Наше життя – це крапелька роси на листочку цвітка. А я дивлюсь лиш за тією, що від мене пішла.

І так приходите ви, ночі, дзвінками кроками, і смійся ти, осінь моя золотая, відійди, безтурботний квітню, і неси свої ласки у даль. Любая, знаєш ти, що смертні ми всі. Чи можна серце розбивати за того, хто своє уже взяв. Як солодко сидіть і думать, і складать рифми о минулім, що цілий мир у тобі одній. Геройство піти у печаль і рішити, що вже утіхи нема.

23. V. 1946, (Настуні)⁵⁷

Надворі похмуρο, але все ж таки весна. Усе живе, радіє і п'яніє від весняної любові. Я, сівши біля столу коло маленького віконця моєї старої хатини, задумав переглянути свої фотокарточки. Поміж ними знаходжу Твою, моя сестричко. І довго дивлячись на неї, я бачу все життя Твоє.

Я бачу яскраву розцвічену півонію, що в дійсності вже зів'яла. Я бачу в твоїх веселих очах свої заплакані. В них видно все життя Твоє, і, дивлячись на них, я розумію бажання їх. Твоя легенька веселість міниться на обличчі, м'яка і тепла усмішка хвилює на Твоїх устах. Маленькі очі мої, але бачать багато світу, а коли скуплюю весь свій зір на Твою фотокарточку, я забуваю, що Ти вже не живеш.

Аж миттєві думки пригадують усе, і знову неначе електричним струмом вдарить у мій організм. Чому Тебе немає тут і там, а тільки тут Ти зісталася на довгу і вічну пам'ять. Витикались із землі зелені колючі травинки, цвіли черешні й вишні,

⁵⁷ Див. прим. 16.

соловей нотував свої перші весняні пісні, а Тебе не було. Була весна і вже минула. Усе цвіло, раділо й пахло, а Тобі разом з нашим скромним життям не прийшлося брати участі.

Вернувся я з Німеччини і переживаю першу весну в рідному Дермані. Я думав, що буде так, як Ти мені колись писала в листах своїх, але шлях Твоїх надій і мрій перервався. Не прийшлося, щоб над нами засіяли яскравіше зорі, щоб Ти заграла голосніше на гітарі і щоб Твої пісні лилися знову так, як до мого від'їзду.

23. V. 1946 р.

В цю ніч я в руках смертельної гри зі своєю коханою. Ніч темна, хмари в небі пречуднії, хвилі в морі золоті. Ліжко бурми зіставили, через навстіж розкриті двері вийшли ми з коханою моєю. На калині сіли ми, і буйнії вітри нас гойдали вночі. І в захопленні і в страху колихалась любима моя, вся дрижала вона і до грудей припадала моїх.

Я служив їй довго і ніжно. Із цвітів я їй ліжко розкинув і від очей дорогих проганяв яркий світ. Ніжно я цілував в її уста і тихо шептав до тих пір, поки сили вона не тратила в утомі. Без відповіді завжди зіставалися ласки мої, пробудити її пісні мої не могли.

І в цю ніч до нас донісся з дикої сторони призив бур. Задріжала кохана моя, піднялась, мою руку взяла і з дому пішла. І від вітру її розвіваються коси, трепещеться хвиля покривала, гірлянда квіток шелестить на грудях. Кинув у життя її смертний порив. Серцем до серця, обличчям до обличчя ми, я з любимою своєю.

13. VI. 1946 р.

Як тяжко і сумно пройшла минулість, але як жалісно пригадую її. Ще старі страдання не пройшли, а знову тисячі і безліч ждуть нових. Ох, минулість моя туманная, ти молодість сумна моя. Ти уже понеслась і не здогнати тебе навіть сяйвом. Всю веселість тепер виражаю за тебе, минулість, і смуток хмарами нависає тепер. Як радісно згадувати, хоч немає надії на вороття.

1 липня 1946 р.

Часом, коли без роботи, то хочеться все записати: і погане, і добре. Коли бачиш тепер рідну природу, володієш собою сам, знаходишся в рідному оточенні, то створюється багато спогадів та поривів. Вчора минуло 8 місяців від мого прибуття в Західну Україну, в рідне село. Не в силі я використати чудових щасливих днів, не можу помітити, як мчать вони в минулість. Ось-ось долетить до року, як вдома я знаходжусь, скоро мине десять років, скоро наспіє старість, а тоді буде здаватись, що це було зовсім недавно.

А як минали перші дні в Лобау! І дні щитав, і число знав, а тепер на дні і числа мало звертаю уваги. Неначе мала дитина був я тоді. Тільки в думці було, скільки я прожив у відсутності всього рідного. А коли-то я дістанусь додому, не раз запитував сам у себе. Скільки плакав, тужив, сумував, страдав, скільки переніс тягару на власній спині, на душі, скільки поту вилляв на нерідній землі, які трудні часи я переживав, і все ж таки не нарікаючи ні на кого, а сам на себе, вернувся додому я щасливо. Я в смуткові і жалю тону, і веселість не обізвалася в мене. Хіба кількахвилинна зовнішня веселість появлялась на змарнілому обличчі. Всі погрози швабські, нелюдські відношення, повсякчасні тривоги, небезпеки і неволя поки пропали в безвісті. Не линучи в далеке минуле, пишу тільки за найкоротші дні.

І тепер, вернувшись по невольничім бажанні, знову душа не знаходить спокою. Всю вагу життя пронизав своїм переконанням, а все ж таки ціню минулість, хоч не завжди. Людські поговірки чи, може, заздрість знову заставляють мене скуцати не за добрим, а за злим і лютим часом.

Що є гірш неволі? Але іноді буває хвилинка, що сатана підкушує, серцю надає охоти і бажання вернутись у неволю. Коли людина попаде у злість, у зневіру, то смерть не страшна. І тепер знову мені хочеться над всім насміятись, всім впитись, все знати, все перемагати і солодко згадувати дорогу минулість.

8 липня 1946 р.

Я бачив на світі дівочі уста: класичні, виразні, звивчасті з ямочками посередині, червоні як польова маківка, повненькі, соковиті як стигла черешня. Усміхнуться вони, з-під їх блиснуть білі дрібні зубки, як дві ниточки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах, якимсь ароматом дишуть вони, як пучок майської рожі в білому букеті конвалій. А як розгоряться вони страстю, коханням, як розкриються від жаги кохання, чуєш від них ніби аромат тропічних квіток, солодкий і п'яний дух цвіту померанців, тубе-рози, датури...

8 липня 1946 р.

Бачив я дівочі очі, східні класичні очі, і не можу їх забути, від них виявилась краса і пишність усього в натурі і разом з тим у них виявилась уся краса людської душі: в тих очах світить і веселий світ ранньої зорі, і сумутний блиск вечірній, і горить горячий промінь сонця... Злине радість на серце, веселий світ ллється з очей, сиплеться іскрами, дріжить маривом; виступить в очах сльоза, світ дріжить, як промінь сонця в краплях роси; запалає серце коханням, очі займаються і палають огнем. Ті очі манять, як мрія, і чарують, як поезія, і веселять душу, як травневий день, і гріють теплом весни, і печуть полум'ям. Віки блискучі, рожеві; вії довгі. Ой, очі, очі, східні очі! Хто вас бачив раз, той повік вас не забуде».

10 липня 1946 р.

Не відходь, кохана, не сказавши ти мені «прощай». Я ніч не спав, тепер на очі налягає тяжкий сон. Боюсь згубить тебе я під час сну. Вночі я протягаю руки, щоб тебе зловить. Я говорю собі: «Що то є сон?». О, коли б любов'ю я міг окутати твої ноги і кріпко до серця мого їх прив'язати.

Не відходь, кохана, не сказавши ти мені «прощай». Серце моє, моя надіє! Вийди у вечірнім місячнім сяйві й іди за мною на прогуляння за скелі. Нехай я хоч гляну тобі в очі на самоті, у відсутності людей, нап'юся щастя з твоїх очей, з твоїх червоних уст!

14 серпня 1946 р.

Здається, ще зовсім недавно були веселі буйні дитячі роки. І та дитяча буйність так скоро минула. Промінням пролетіла, а тепер тільки при згадуванні жариною пече у серце. І так хвилювала дитинність, як бурхливе море, а тепер те дитяче море утихло навіки, назавжди.

І вже сьогодні минає послідній день двадцять п'ятого літа від мого народження. Сьогодні рівно двадцять п'ять років минає, як моє маленьке серце почало працювати в моїх грудях. Вже двадцять п'ять весен минуло, але не всі вони були мені веселі. Пригадати весну в сорок другому році, третьому, четвертому, а найбільш вирішальною весною була весна в сорок п'ятому році. Але добре і погане минуло вже. І те, і се на згадку в пам'яті лишилось. Сьогодні ще молодість моя немов на мене піджидає, бо не так далекі роки принесуть мені старість, як завтра вже наступить двадцять шостий рік, старіший, вирішальний, жорстокий, переможний для мене.

А сьогодні прощай, мій послідній день двадцять п'ятого року. Ти мені такий дорогий, але відходиш у вічність від мене і себе, молодого, міняєш на старішого.

Острозьке педучилище (вівторок), 2 вересня 1946 р.

Сьогодні перший день на уроках⁵⁸. Вже п'ять років минуло, коли я вийшов з мурів школи і з-поміж шкільного товариства. Війна перервала шкільну дорогу. Але сьогодні я дждався, що сиджу за партою з товаришами і перший раз слухаю урок. Аж веселість переливається в душі, немов хвилі морські, і сам собі не довіряєш, що колишні мрії здійснилися. Як радісно себе почуваєш у мурах школи, коли

⁵⁸ Лаврін Красовський зарахований слухачем 2-го курсу Острозького педучилища наказом директора від 29 серпня 1946 р. № 196. Група Б, у якій він навчався, складалася з 36 слухачів, всього на 2-му курсі навчалася 69 осіб, а в усьому училищі (1–3 курси) – 327 (ДАРО, ф. Р-500, оп. 5, спр. 1, арк. 68 зв.–70 зв.). Зазначимо, що водночас з Л. Красовським, лише на 3-му курсі, навчався відомий історик Микола Ковальський, автор документальних спогадів про Острозьке педучилище.

чуєш знову ті слова з уст викладача, що й вилітали до війни⁵⁹.

Остріг, 14 вересня 1946 р.

Вже два тижні минає, відколи я приїхав сюди. Вже не бачу своїх чорних полів, які саме вимагають багато праці. Була чарівна весна, але вже промайнула в минулість, у віки. Минуло робоче літо. А на місце того всього прийшла золота осінь, овіяна сумом і невеселістю. Почорніли поля. І не ласкає більше сонце так, як весною і літом. Затихли гаї і ліси. Білють скошені луги, а вільхи стоять зажурено над річками, мов думають за холодну зиму. Соловей давно затих уже, зозуля теж, бузьки відлетіли з неохотою десь в чужину, прощаючись із поораними чорними нивами. Як на землю і всю природу спускається лагідно сум осінній, так і на мене находять сумні думки, пригадування, нові мрії, жаль за чимсь, кругом якась пустота і ненависть.

Зараз ніч. Я знаходжусь у великій кімнаті, на столі якої горить свічка і відбивається в темному вікні прохолодної осінньої ночі. Багато думок, хочеться кудись мчатись і не вертатись по тих же самих дорогах. Хвилину тиша. Аж перериває тишу звук гармоньки десь далеко, мекнуло козеня, і чути чиїсь кроки під вікном по стежці. Знову абсолютна тиша.

Завтра неділя. Ранок буде туманний та здоровий. Зійде сонце. Осушить холодну осінню росу. А вдень почне пролітати бабине літо десь далеко, кудись далеко, й летітиме доти, поки десь не зачіпиться за жовтий листок або гиляку дерева.

⁵⁹ У 1946 р. в Острозькому педучилищі викладали: українську мову – Ольга Сорочан (випускниця Київського педінституту), методику арифметики – Олександр Коберник (Віленський університет), практичні роботи з природознавства – Федір Панасюк (Ленінградський зоотехнічний інститут), практичні роботи з географії – Василь Григорович (Одеський університет), історію СРСР з методикою – Прокіп Соколянський (ДАРО, ф. Р-500, оп. 5, спр. 1, арк. 60–60 зв.; спр. 5, арк. 20–21). Очевидно, саме останнього, свого викладача у Дерманській педшколі 1940–1941 рр., випускника Одеського університету, мав на увазі Лаврін Красовський, записуючи ці рядки.

Знову якісь співи, гудуть мухи, а я дивлюсь на часи і готовлюсь до сну.

Остріг, 15 вересня 1946 р.

Тільки що вернувся з города. Стояв коло кіно, почавсь другий сеанс, а я пішов на квартиру. Було рівно 9 годин. Випивши гарячого чаю, почав читати вірша. Ясно горить свічка, і на круглому столі, застеленому газетами, лежать і цокають часи. Дивлюсь і помічаю, як швидко переміщається зі стрілки тінь.

Так і життя пливе. Добре приглянутись, так все помітно, хоча в дійсності воно стрілою мчить. І все йде вперед з минутною стрілкою, йде в безкінечність, у вічність і в неvertання.

Сьогодні я вже в другому приміщенні. Кімната невеличка, весела, і знаходиться зовсім у спокійному куточку. Стоїть диван, круглий стіл і два гарні крісла. Сьогодні я вперше тут.

Остріг, 27. IX. 1946 р.

Раніше дні швидше минали і спокійніше мені билося серце, спокійніша була душа. Думок особливих не було, і кругом мене панувала порожнеча. Але побачивши Тебе, відразу моє серце сильніше забилося. Я в Тобі побачив щось дороге мені. У Твоїх очах я помітив ніжну ласку і відчув близькість Твого серця. З першої зустрічі Ти стала мені рідною, що не в силі мені було виявити зразу. Я полюбив Тебе щиро від першого погляду в Твої очі. Я покохав Твою рідність, яка розкрилась переді мною з першої зустрічі.

І тепер дні тягнуться мені поволі. Розбурхує кров, серце тужить, душа заповнена Твоїми надіями, легше тільки тоді, коли не бачу, я переживаю, багато думаю і скучаю. Ти в мене влила краплю гарячої крові, вкинула іскру жевріючої любові. Ти надіслала мені хмари думок, Ти застала моє серце тужити. Я неспокійний тепер. Може, судьба моя зупиниться на Тобі. Може, мої бажання та пориви до Тебе здійсняться.

Остріг, 26 жовтня 1946 р.

Ще недавно шуміло листя на літній природі, а так скоро воно пожовтіло. Коли я був передпоследній раз вдома, то ще

садок густий був, а коли приїхав 20-го числа, то тільки гіллячки стирчать. Все листя пожовкло, облетіло. Іноді тільки вітер закрутить ним по землі, занесе в грязюку, в болото, і там гине колишній зелений листочок. Доля його – це вітер. Що захоче, те й зробить з ним. Але ж все одно хочеться іти в ті вільні від листя сади і розганяти свою буйність. Але коли?

Хочеться пасти пізною осінню корови в садку, класти огонь, бавитись з діворою, як це було колись. Колись всюди носилися наші крики вечорами: в наших садках, в Харковому, в Протирибі, в Яремівських садках, в Кузьмівських, коло криниці⁶⁰, а тепер як ідеш – всюди сум.

26. X. 1946 р., Остріг

Тільки що закінчив читати повість «Гарас Бульба». На часах вибило першу годину ночі. В кімнаті тихо-тихо, тільки й нарушує цю тишу, що тридцятихвилинне дзенькання дзвінка часів. У цю тишу тільки в голові якийсь шум і часом тоненький, як волосинка, голосочок продзвонить в усі. Коли не зайнятий деяку хвилину наукою, то на розум пруться тисячі думок, які бажують стати, хоч в маленькій формі, на бомазі. І часом запишу скоренько, нехай будуть.

1 листопада, Остріг

У кімнаті сам знаходжусь. Вибило на часах першу годину дня. До школи на перші уроки не пішов⁶¹. У моїй кімнаті

⁶⁰ Харкове, Протириб, Яремівські садки, Кузьмівські садки, Коло Криниці та ін. – місцеві мікротопоніми.

⁶¹ Як видно з «Відомості про успішність слухачів Острозького педагогічного училища за 1946/47 навчальний рік», навчався Лаврін Красовський неохоче. За результатами першого підсумкового оцінювання у нього було три оцінки «5» (малювання, каліграфія й фізкультура), сім – «4» (українська і російська мова, методика української мови та літератури, методика історії, географія, педагогіка й військова підготовка), три – «3» (російська література, геометрія та фізика), три – «2» (арифметика, алгебра і співи). Результати другого підсумкового оцінювання не надто відрізнялися від першого: знизилась оцінка з української та російської мови, додалася «трійка» з природознавства, натомість з фізики оцінка зросла до «четвірки», решта оцінок залишилися без змін. Окрім того,

тихо. Тільки чую в голові шум, думки, дзвоники в ушах, оце все, що нарушало мою кімнатну тишу.

Що не передумав у цю хвилину, але жодна думка мене не звеселила. Дивлюсь через вікно і бачу, як колишеться дерев'я й окремі листочки, але звуку вітру не відчуваю. Пливають по небі суцільні, неперервні осінні хмари. Мої думки також таким скупченням, такою масою просувають і тільки створюють шум у тій забитій турботами голові.

Коли б погода, щоб поїхати додому в неділю. Вдома також осінь сумними мряками засіяла садок, село, поля, але хочеться все ж таки, неначе хтось чи щось тягне, туди. Пів другої, треба, певно, йти в школу⁶².

Остріг, 13 листопада 1946 р.

Чому думки мої міняються так часто? Тепер я найбільше маю в думці, щоб час стрілою летів до літа. Я так жду літа, як ніхто. Цього літа мусять здійснитись мої задуми та пориви. Я хочу нарешті стати на таку дорогу життя, на яку людина стає раз у своєму житті. Тепер у мене всі страдання тільки від цього задуму. Як знайду собі в літі таку весну, яка б чарувала мене всім на світі. Я маю в думці знайти собі маленьку весну, пахучу, квітучу, чарівну, невстримну, різного роду з поривами і зі всіма позитивними рисами, які тільки існують у людини світової. Я поки на думці маю таку весну, що має ім'я...

Остріг, 23. XI. 1946 р.

Мені хочеться плакати – хочеться співати, коли пригадую минулість, яка пройшла з тобою. Мені пригадується все-все, що було мені дороге і саме противне. Противність минула, дороге

Л. Красовський отримав у першому півріччі відмінну оцінку за поведінку, але пропустив 122 уроки. Такі результати навчання не надто відбігали від тих, які демонстрували більшість інших учнів групи (ДАРО, ф. Р-500, оп. 5, спр. 4, арк. 18).

⁶² Відповідно до пункту 2 наказу від 11 січня 1945 р. № 57 по Острозькій педагогічній школі, заняття на вчительських курсах мали розпочинатися з 2 год. дня (ДАРО, ф. Р-500, оп. 5, спр. 1, арк. 14 зв.). Очевидно, що цей режим навчального дня залишався чинним і в 1946 р.

тепер мені. Здається, що в житті не буде такого дорогого, яке я вже пережив. І мені за ним жалко, мені хочеться плакати, бо воно не вертається назад. Я тільки стараюсь забувати, але все те дороге наvertsється мені силою, як будто би найдорогоцінніше в житті. Я хочу зі сльозами і бажаю того всього, що минуло.

Судьба моя, тебе я призиваю. Розкажи швидше мені про мою майбутність. Чим заповниться серце моє, чим заповниться та пустота, те безкрає горе, жаль, пориви, сум, страдання душі, невеселість. Із сотень людей на мене одного спали всі страдання. Я не знаходжу заспокоєння душі своєї. Я не задовольняюсь тим, що є, мені хочеться нестерпно того поганого, невеселого, сумного, але дорогого минулого.

Острів, 27. XI. 1946 р.

Коли настане веселий час? З кожним днем все сумніше та невеселіше. Чи світ не той, чи час не той, чи в самому мені пройшли зміни, які не відчують однакової веселості з минулого. Чи й далі буде все сумніше і невеселіше? Бо здається, що минулість моя була в свій час такою трудною та невеселою, яка тепер оказується дуже дорогою та веселою. Хотів би знов тієї минулості, такої трудної та невеселої. Хотів би знову каторги, бомб, голоду, суму, війни, далекої сторони, жалю, що я переживав і зараз за ним скучаю. Коли не поправиться на світі, не знаю, як своєї будучності оцінити.

1 грудня 1946 р.

І день похмурий, і на душі також осінні тумани. Зрідка пролітають дрібненькі краплинки осіннього дощу, які можна зрівняти з моїми сльозами. Я плачу душею, не знаходжу спокою навкруги мого оточення. Надій немає, а коли і проявляються, так дуже далеко, в сизій мряці океанських вод. Ніде не знаходжу розради, ні веселого слова. Ніхто не промовить так, як бажає моя душа. І вона до сих пір обгорнена пустинею. Обід.

Треба вбиратись, певно, в кіно чи куди-небудь вийти. Виходжу на вулицю, і рішив піти до В. Вернувшись вдвох у город, довго ходили по улиці, аж поки не почався концерт. Були

на вечірні. Сьогодні циганський концерт. Грали на гітарах, співали російські пісні і [танцювали] циганські танці. Після концерту танці загальні. Але я іду додому. І тут я не знайшов собі розради.

Ідучи додому, я почував себе змучено, особливо ноги. Темна ніч. Город повив осінній туман. З дерева капають краплі, зібрані з того вологого повітря, яким був обгорнутий Остріг. Вернувся на квартиру в 11-й годині. І що не дописав до обіду, то дописую тепер, бо майбутні години дня принесли щось другого, нового.

Остріг, 1946 р.

Куди б тепер я не пішов,
Кого б я не згадав би,
Нема на світі вороття,
Нема на світі правди.
З чужих сторін вернувся я –
Прихилля не знаходжу.
Де ви тепер, мої друзя,
Що завжди сам я ходжу?
Були колись щасливі дні,
Що в вічність промайнули,
І більш не вернуться вони,
Бо вже мене забули.
Тепер часами, як прийду
Я з города додому,
Немає з ким поговорить
І розказать нікому.
Минуло все, минає все,
Майбутність теж минеться.
Хвилина все те занесе,
А спомин зістанеться.
5 грудня 1946 р., Остріг

Коли б швидше кінчався місяць. До кінця цієї четверті додому не думаю їхати, хоч дуже скучно. Добуду вже цей місяць.

Вже небагато. Сьогодні 5 грудня, ще три тижні, і тоді поїду. Коли б скоріш⁶³.

Я так хочу бачити того малого швирготуна Колю⁶⁴. А він так радів, коли я від'їжджав, що закричав, чи привезу йому цукерків. Він, якщо не забудься, то жде, коли ж то я приїду. Навіть мені довго тягнеться час, а то такому малому та радісному і цікавому до всього. Він зараз мені розкаже, що робив. Хто до нього приходив і куди він бігав. Його не переслухаєш за цілий вечір. Буде розказувати і махати руками й ногами, то одно око примружить. І справді, за таким малим і скучно. Я ради його тільки й частіше відвідую дому.

Острів, 5 грудня [19]46 р.

Вибило 12 годин. Свічка моя догоряє, але мені хочеться багато писати. Думаю, напишу ще кілька слів. Аж поки свічка зовсім не згорить, я доти буду сидіти. Запишу свої думки в кількох рядочках, которі сягають моєї майбутності. Я все маю на увазі знайти собі маленьку весну, яка б цвіла і довгі сльотливі осені, і довгі, холодні, морозні та хуртовинні зими. Я зараз люблю таку весну, яка поки що стоїть переді мною тільки мрією, а коли дійсна весна така мені суджена, я буду її

⁶³ З другого півріччя 1946/1947 навчального року Лаврін Красовський залишив навчання в педучилищі. На нашу думку, цей крок міг бути зумовлений не лише важким матеріальним становищем, а й недовірою, з якою ставилися тоді на селі до тих, хто навчався або працював у місті, підозрюючи їх у співпраці з радянськими спецслужбами. Так, восени 1944 р. у Дермані невідомими вбито Ольгу Галабурду, яка повернулася з учительських курсів в Острозі (ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 6, спр. 9, арк. 54). Одногрупника і близького сусіду Л. Красовського в Дермані Іларія Рудого пізньої осені 1946 р. ввіймали невідомі на хуторі Озеро, зв'язали і повели в напрямку с. Грозів, однак той зумів розплутати мотузки і втекти від конвоїрів, після чого з Острога не виїжджав (Ясен О. Рід мій Дерманський (середина XIX ст. – 2020). Рівне, 2020. С. 14).

⁶⁴ Микола Данилович Красовський (15. XI. 1943 – 16. IX. 2013), син брата Лавріна Красовського – Данила, і Надії Шпичак. Його хрещеним був брат матері Андронік Шпичак, фельдшер УПА, який зник безвісти в 1944 р. (ДАРО, ф. Р-740, оп. 16, спр. 72, арк. 71 зв.–72).

любити так, як ніхто, ніколи, нікого. Я буду нею жити, я буду для неї жити і насолоджуватись хвилинками щастя. Все погане, трудне ради неї мені буде солодко виконувати, все робити добре й приємне для неї буде для мене великою приємністю. Вона буде мені єдиним всім на світі.

8. XII. 1946 р., *Остріг*

Перед очима лежить книжка. Очі бистро пробігають по рядочках, але в уші влітає пісня дзвінкими хвилюючими голосами. Сьогодні іменини моєї господині. Зараз через двері п'ють і співають. Між ними всіма єсть один голос дуже чарівний, який і полонить мене.

Я так ціную пісню, я так люблю пісню, я так нею захоплений і вникливий, хоч сам не умію співати. Коли чую чарівний голос, я далеко тоді блукаю від горя, все погане забуваю, і на серце наворачується радість і щаслива майбутність. Коли мені б хто співав завжди так ніжно і сумно, я йому винагородив би всім, чим міг би. Я віддав би йому своє багатство, свої труди, свою веселість – коли б тільки хто снував мені чарівні пісні-павутини сумною мелодією.

Остріг, 8 грудня 1946 р.

Кругом завірюха, бурі і незгоди. Маленька стеблинка колишеться-шарпається від злої бурі. Вона зломлена, тільки на одній тоненькій волокнинці мелькає на всі сторони серед бур. Маленька пташечка не має де спокійно захиститись. Заяць поважно бігає серед суворої природи. Бідні сніжинки не знають, де впасти. Вітер грізний б'є ними об замерзлу землю, то знов зриває і несе-кидає з круч на скелі, то їх розбиває, а все не дає їм спокою.

Подорожній заблуdivся. Не видно ні хаточки, ні затишного яру, ні лісу, де б можна було приклонити свою втому. А доля цих знедолених животінь також десь блукає по кучугурах снігів зовсім по мимовільному шляху. Коли з-за грізної хмари вийде веселий промінь сонця? Коли ущухне заверюха? Коли кожне знедолене стане на щасливий шлях своєї ман-

дрівки? І коли та доля буде йти по тому шляху, щоб хоч привітатися з нею?

22 грудня [19]46 р., Остріг

Моє вікно замуроване недавно зимовими квітками. Як червоне сонце сідало за смереки, недалеко стоячі від моєї квартири, тоді вже щось невидиме малювало ті квітки на шибках мого вікна. Зараз пів одинадцятої. Глянув я в вікно – нічого не видно. Тільки чорна ніч у вікні заступила весь світ.

Іл. 5. Малюнок Лавріна Красовського

Надворі великий мороз. Коли йдеш, то так скрипить, не наче плаче під ногами. Він скував родючу землю, зморозив рослинність, вигнав з рідного краю солов'я. Земля в кайданах стогне, цвіточки мертві всі, а соловей десь у чужині жде та жде визволительниці весни.

Вона прийде, зніме земні окупи, розбудить, оживить рослинність, і з утіхою прилетить соловей. Все піде агресивним шляхом, лиш тільки я їй не віддамсь.

23. XII. [19]46 р., *Остріг*

Колись страшно було пуститися в будь-яку дорогу. Просто боявся, бо не привичний. Я думав, що тільки та старенька хаточка моя одна на світі й більш нічого. Матері я не зазнав, бо втратив її, як ще зовсім малий був. Навіть тоді, як від'їжджав у Німеччину, то й то було страшно, якось боязко відриватися від рідних стежок. Вже ж був я у літах. Але рішився і здався своїй судьбі.

І власне той перший від'їзд спонукує мене знову на подорожі. Тепер вже я сміливіше думаю і більш відважний пуститися кудись у незнаний край. Він зразу буде незнаний, чужий, а пізніше привичка все впорядкує, пристосує мое життя до його. Я хочу пізнавати щораз щось новіше. І так задумався мені щось, то й зараз давай. Вже тільки кваплюсь до задуманого. Від всього попереднього відпадає в мене охота, занедбується, бо дійсно нову мелодію людина повторює доти, доки не спротивиться. А тоді знову хочеться навчитись нової пісні. Єсть люди, які прив'язуються до старого, а нове їм якби не існує, а мені це навідворот.

29. XII. [19]46 р.

Ах, пісне, чого ти мовчиш? Чом не дзвениш, не лунаєш по світі. Чом твої хвилі не дріжать у повітрі, в моїх ушах. Лунай, дзвони, голосок мій коханий, бо, мабуть, скоро весна вже прийде.

Ах, серце, чого ти завмираєш? Бий голосній і радій ти весною мою, бо вже вона не за горами.

Ах, очі, чого ви так сумно дивитесь вдаль? Розвеселіться, заяснійте зірками і навстрічу ідіть моїй весні.

Ах, думи, чого роєм літаєте в болях головних? Перемінійтесь, пристосовуйтеся до моєї весни.

Ах, душе моя, чого ти в страданнях тяжких? Звільняйся, набирайся радості і заповняйся чарами моєї весни.

29. I. 1947 р.

Час непевний, невеселий. Чого сидіти та нудіти, та ждати, та мріяти за яскравіший колір? Коли чогось ждеш, то час пливе

помалу так, а розгуляйтесь, нехай і на ворожому весіллі, все рівно час пливе скоріш, ніж потрібно, щоб пропав.

І я не можу спокійно дивитись і ждати здійснення щасливих мрій, а мушу мчатись десь у далину не тільки думками. Люта зима і лютий час настав тепер. Щоб він швидше минув, треба самому бути в русі, треба їхати, де вже кінчається ця лють, а починає[ться] та яскравість, яку мені потрібно.

Поганий час припав на життя, подібне моєму, і від такого часу треба уникати. Таких, як я, більше не буде ніколи, а час мій такий суворий, в якому я живу. Нехай пролітає та минає мене не в рідній землі, а серед чужого пейзажу.

29 січня 1947 р.

Не тільки у воротях, а в самому моєму скромному домі царював голод. Не раз дріжали всі кісточки від холоду. Тяжка різноманітна праця гнітила моє власне зморене тіло, а смерть довгий час була найближчою сусідкою. Я спав у болоті мокрий, я був голодний, я тяжко працював, я мерз, як без догляду вигнана собака, я був під свистом ворожих куль та осколків, я був під хаотичним рухом бомб, я був серед пожару, серед сварки і ненависті, але мій ангел також царив наді мною і хоронив мене від всякого зла. Мені не страшно тепер знову в широкому світі зустрітись з тими чинниками, з якими я дружив. Хто знає, скільки мені ще призначено прожити серед широкого світу, чи то на батьківській землі, чи, може, де в піщаній чи сніговій пустині. Я не знаю, скільки мені ще прийдеться зустрічати красивих українських весн.

І тепер я кидаю рідний куточок і їду на невідомий час. Коли вернуся, в яких обставинах, то не знаю. Але зараз не можу зістатись на дальше на одному місці. Поїду між чужії люди, в чужії землі. Серед чужої, незнайомої природи буду знаходитись я. Можливо, серед дикої холодної природи Сибіру, а може, серед розкішної природи Кавказу – не можу знати, де мене судьба остановить. З неохотою кидаю рідні стежки, по яких серед гарячого літа було видно мої сліди босих ди-

тячих ніг, які з кожним роком мінялись, але стежки завжди зіставались однаковими. Бігав колись, гарцював по них з товаришами, хоч умови життя були невідповідні. А все те погане, що зустрічалося в дитинстві, розганяла дитяча буйність. Як то я все розумію тепер про минулі дитячі події, про садки, береги, навіть окремі дерева, що десь засмучено стояли серед веселої колишньої зими і серед чудової весни.

Може, і не було б таких поривів, як створились тепер, але дійсність не годиться з минулістю, а завжди жаль за молодістю і веселістю. Тепер затихло все, заніміло. Я сам серед тієї пустоти, затишку знайшовся без нікого. Щаслива дитинність утікла, з товаришами судьба пожартувала, змінилась природа, і мені нічого почать робити. І всі думки мої блукають десь у далекій майбутності і за собою мене туди тягнуть.

Я поїду. Я покину ту пустиню, що покрила мої рідні стежки, але не забуду їх ніколи. Може, за мене забудуть усі, може, згадають коли при нагоді, а я, як буду живий, то завжди буду думати за дитячу місцевість. Може, прийдеться мені блукати через широкі простори океану, але за рідний куточок не забуду. Сьогодні я тут, завтра, може, рушу в дорогу, а далі судьба буде кидати мною в широких хвилях світу. Я не хочу зіставляти сліз своїх, не хочу бачити їх у других на очах, але хвилиним мовчанням виражатиму жаль за минулістю. Був час, коли я змушений був покинути рідне село, їхати, знаючи тільки напрямок – захід. Перший раз трудно було пережито мною, але вернувся знов у рідний затишок, хоч стояв на краю життя.

23. III. 1947 р.

Дехто й наробився в ранньому весняному дні і тепер серед темної ночі спить, зморений працею, денною працею. Темна ніч покрила гостя-весну. Все навкруги заснуло. Лише за вікном шумить вітер весняний, а під Оксинівським шумить грязна вода.

Кожний має свою заботу вдень, а вночі все забуває та жадібно засипляє. Но мені, хоч ніч, спати не хочеться. Мені

думки спати не дають. Зараз десята година, а я хочу багато писати. Мені хочеться описати кожний рух ранньою весною, а особливо свої думки хочеться вилити на таємній бомазі.

24 березня 1947 р.

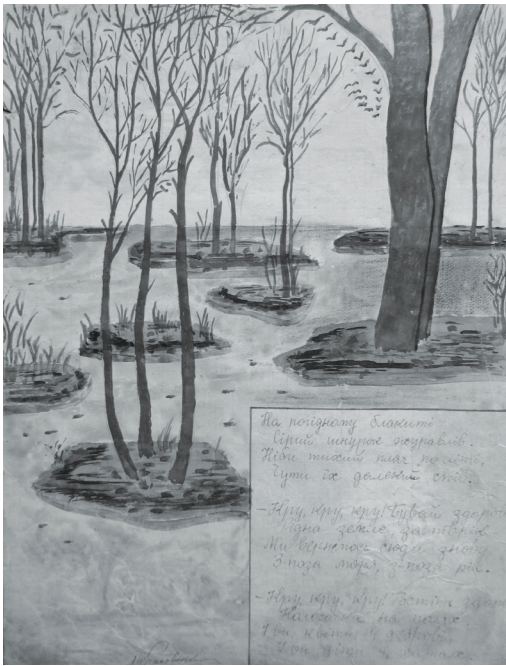
Приближається чарівна весна. Вже розкувалися річки й струмочки, могутча весна порвала окупи і понесла в далекі моря. Заголубіла небесна блакить, високо піднявся співучий жайворонок і заливає свої видумані пісні над чорноземом. Чорніють поля та ждуть нетерпеливо заржавілих плугів, [щоб] очистити земним сребром. Все бере перший вдих весняного повітря. Кругом весна несе тепло і працю, але в людських серцях люта зима поборолася чарівну весну.

30 березня 1947 р.

Весна не жде, поки зима напанується, а відразу своїм теплим крилом замахує на великі кучугури снігів, навіяні лютим холодним вітром. Повіяли теплесенькі весняні вітри, і на своїх крилах несуть з далеких теплих країн пташню в рідні сторони. Зморені бузьки далекою чужою стороною, ледви долітають у рідне гніздо. Вже чайки скиглять попід Хмелищами навіть пізніми вечорами. Сьогодні вперше я бачив бузьків, які повільно летіли, борючись з вітром, десь даліше на північ.

2 травня 1947 р.

Що з того, що розкішна весна запанувала в нашій стороні? Що з того, що солодкий запах нектару рознісся і наситив українське повітря? Що з того, що весна оділа український чорнозем у зелені атласи? Що з тих чарівних звуків класиків птиць, коли в моїй душі панує зима, ненависть, холод, розгублені надії, сум, а від думок аж сон налягає? Воно, здається, краще заснути і переспати цей грізний час, а від цього сну щоб пробудила мене весна, яка живе тепер тільки в мріях моїх. Час такий дорогий та веселий, но не в змозі використати його тепер. І вже довгий час мої думки в бруньках живуть, а розцвісти немає тієї весни, що в моїх мріях живе.

Іл. 6. Малюнок Лавріна Красовського

чочок не ворухнеться, тільки мертві тіні положилися на молоду землю. Мабуть, холод убив весняний хор жаб, чайок, солов'їв. Все мовчить навкруги, ніщо й не чечеркне. Я дивлюсь у своє маленьке віконце у садок на вечірню весняну красу, але життя животінь майже ізольоване від природної краси.

12 травня 1947 р.

Густо розцвічені яблуні мого невеличкого садочка ще більш поробились яскраві при заході сонця. На заході зістався тільки рожевий відблиск, а краї баранковатих невеличких хмаринок позолотились від далеких променів засинаючого сонця. Надворі стало свіжо. З берегів потягнуло здоровим свіжим повітрям. Через моє віконце тиснеться в хату густий запах яблунь. Спадає вечір на запашний садок, в якому носяться хвилі чару. Не поворухнеться листочок на липі, ні

4 травня 1947 р.

Вечір холодний-холодний, як у пізню погідну осінь. Але тепер весна золота, дорога, весела й мила. Срібний місяць пливе із зорями в небеснім просторі. Повітря прозоре і, наче в люстрі, все осяяне місячною пряжею. Небо чисте й ясне, а навколо срібного місяця – ясний сріблястий відблиск. Все, залите чарівним промінням, стоїть у весняному мрійливому солодкому сні. Ніде й листо-

листочок білого цвітка яблуні. Доносяться ритмічні крики жаб. Чарівна краса травня і чудовий запах яблуневого цвіту полонять душу. Задиhaється серце від пахошів. Тепер тільки вдихати глибоко і спожитий аромат знову зовсім видихати, щоб набрати повні груди свіжого. Якраз вноситься в уші спів солов'я. Десь він зачав вечірні трелі лити, які проносяться крізь насичене пахошами повітря в моє маленьке віконце. Настає пізній вечір, і кидаю я [писати].

13 травня 1947 р.

Пів десятої. Замість того, щоб лягти спати, мені хочеться щось зіставити на згадку в майбутньому. Запишу кілька слів у своєму скромному щоденнику, бо такого вечора, як сьогодні, ніколи в житті не буде. Правда, нема жодної події, але все рівно на світі нічого подібного не існує. Мені спати не хочеться, але лягаю з думкою, щоб заснути, щоб проспати грізний час, що не можу побудувати життя таке, яке стоїть у моїх мріях та думках. Тільки один шум в голові створюють думки, і тому мушу лягати, щоб не чути його. Як не думай, все рівно не придумаєш тепер фундаменту життя, на якому можна було б побудувати своє, хоч розбите, щастя. Які дорогі літа настали в моєму віці, але використання їх неможливе як слід.

Якраз панує холод на молодий цвіт. І він марно цвіте і пропадає, не зіставивши плоду. Часом прирівнюєш своє життя-жевріння до такого цвіту. Коли ті солодкі мрії стануть дійсністю і розцвітуть у погідний теплий час? Чи прийдеться насолодитись тими щасливими вимріяними хвилинами? Бо думки вже сушать мене, вбивають, знеохочують до праці.

Прийшла весна – все ожило. Влила у все живе любов. Но нарід надаліше зостається пригніченим. Він здібний до повного найвищого життя, але на його коло-життя наложене гальмо. І я, маленька точка, належу до народу і маю право на використання всього в природі, но лишуюся в тилу дійсного мрійливого життя. В таку пору краще сидіти в темниці і не бачити весни. Коли б не виявлявся той потяг до маленької

весни, в чому саме і заключається життя, тоді людина швидше помирилась би з сучасністю.

29 травня 1947 р.

Який контраст між моєю душею і теперішніми травневими вечорами. Все природне життя йде повним веселим ходом. Тільки найвища природна істота не живе цим життям.

30 травня 1947 р.

Місяць розілляв срібні проміння по чарівному травні. Він щораз піднімається вище і прямує сховатись на відпочинок. Все небо залляне місячними срібними променями. Зараз пів одинадцятої ночі. Після праці і денних турбот сплять зморені люди. Я тільки що вернувся з садка. Деревя також позасинали глибоким травневим солодким сном. Спить кожний листок і травинка, лише з Оксинівського біжа чути солов'я. Заскиглила чайка десь над болотом, і звук той проглинула нічна тиша. Скригочуть жаби свою милозвучну весняну пісню. Бренить комар. Я зараз сиджу в своєму маленькому віконці, і вся сонна картина весни, і всі звуки вечірні переді мною.

16 червня 1947 р.

Кому потрібна моя писанина? Але я пишу, бо страх охота єсть писати. Багато нудьги в сучасності, і ці ж слова стають розрадою мені ж самому. Ніхто ще не читав нічого, а я дуже часто, як дощ падає, чи вечорами, коли самотній, чи так у вільну хвилинку завжди перечитаю собі писані мною раніше рядочки. Тут не стоять разом з моїми словами великі новинки, а звичайно те, що навіває думки і приблизний їх зміст. Більше всього – мої душевні переживання, страдання, неспокій, захоплення, любов і туга. Все, що навертається на думку, запишу ж його для себе. Надармо тільки думи павутинням снуються та радіння солодкими мріями. Чогось не можна сповнити своїх поривів. І думки не доводять до висновку. Все зістається і закінчується сумом. Бо що ж, даний той коротенький такий для людини вік, що навіть чоловік не вспе ним розміркувати. Промайнуть золоті роки, і старість зігне спину додолу та й смерті віддасть.

20 червня 1947 р.

Незмірена радість царить над душею, коли думаю за щасливу мрійливу будучність. Я більш нічого не хочу, тільки здійснення моїх невисоких думок і мрій у найшвидшому часі. Бажаю тихого світу, а в такому світі тихого куточка, веселої дружини і тихого спокійного життя. Маю на меті маленьку чепурненьку хаточку в цвітучому садочку, коло якої гратимуть річкові хвильки. В тій річечці чи ставочку, як у люстрі, відбиватимуться травневі зорі.

В тій веселій, повній щастя хатині буду завжди бачити свою рідну пахучу весну – найріднішу подругу. Всіма чарівними картинами весни я буду захоплений без границь зі своєю щасливою, подібною моїй душею. Їй ніхто не зможе так всім віддатись, як я. Ніхто не зуміє так щиро і правдиво, гаряче і вірно, глибоко і безмірно кохати. Ніхто не зможе прислужити, крім мене. Не напоїть чаром-любов'ю, не зогріє, не засолодить гіркої хвилини, не зрозуміє твого кроку ніхто так, як я. А ти будеш моїм єдиним щастям, єдиною розрадою, веселістю, теплом, ясним променем, моїм ангелом. Мені так хочеться нестерпно-скоро віднайти тебе і посадити в своєму раю нічною фіялкою на вічне цвітіння.

Думки думками, а мрії мріями, но поки що я їх не цураюсь. Я вірю в них, бо це ж вони створені в моїй власній голові. Таку весну, яка тепер стоїть мрією в моїй душі, я віднайду. І як тепер незмірена радість, так тоді щаслива дійсність зацарить у моїй душі. Та пахуча і чарівна весна в постаті людини буде літати ангелом у моєму оточенню, щебетати солов'єм, цвісти незабудком, гріти сонячним променем, снити солодкими снами і любити всім і всією мене. А прийде ще в життю нашому спільному така ж дорога хвилина, коли з молоденького цвіточка почується перший подих і перше дороге слово «мамо».

10. VII. [19]47 р.

От що володіє людиною. Любов! Ми завжди і зовсім віддаємось її поривам. Це найдорожче в світі і в житті людини.

Задля любові ми йдемо проти будь-якої небезпеки, ми віддаємо найбільші багатства, коли б тільки захлинутися бажаною особою від любові. Ні на що не дивимося, ні на що не звертаємо уваги, коли б тільки навіть страдати, але з любові.

Я зараз виходив надвір. І глянув тільки на небо, і в мене відразу викрилось одно бажання любимої особи. Нічна чарівна літня природа ще більш увічне любовні пориви в моїй іскорці життя. Після всього глибоко проникає сум, невдоволення, коли любовні полум'я зникають у нічній порожнечі, нікого не обігрівши. І так пролітає з думками молодість, холоднішає кров у серці, часами згадки хвилинні, і непокірна старість.

23 липня 1947 р.

О 9-й годині ранку я був в Мізочі. Доктор-жінка призначила мене приписати в больницу. Помившись і перебравшись у больничне вбрання, я лежав у ліжку в палаті, де знаходилось 2-є хворих. Хоч міг я ходити, але мусів лежати цілий липневий день у тій палаті і слухати нестерпні болі і стогони одного старого кацапа, ще лежав і мучивсь тут вже дев'ятий тиждень. Він готов був повіситись, зарізатись, задавитись, лиш би не терпіти того страшного болю, який він терпів у моїй присутності.

Я лежав і ждав операції. Але день пройшов у палаті із завішеним одіялами вікном. Температура знизилась при міренні ввечері. З дому до мене ніхто не навідавсь сьогодні. Я лежав у глибокій задумі і думав лише одно, як пройде операція. Настала ніч.

8 серпня 1947 р.

Часами в своїй самотності глибоко задумуєшся. Бо час настав, який мушу проводити більше часу сам. Тільки різні природні відгомони доходять в уші мої, а власні – якісь затронені чи так позбавлені права на існування. І хочеться в глибокій самотині все записати, що тільки навертається на зболілу від думок голову. Подивишся навколо – бачиш, що дерева, церква, хати стоять, зажурені поля лежать, неначе приспані знемогою після видачі урожаю, а над ними часом пролетять

зграї ворон чи горобців. І здається, що все самотнє стоїть навколо, що життя не існує. Зрідка пройде дорогою якась людина чи проторохтить одним конем мужицький віз. А потім знов стоїть усе в задумі, в спокої, в тишині.

А тут до голови насуваються осінніми хмарами думки, і не раз застановишся, шукаючи відповіді своїм думкам. У більшості лишається без відповіді – то неможливість, то щось інше завжди стане проти моїх бажань. Кому живеться щасливо і весело на білому світі, той не так все примічає в природі, а кому дечого багато бракує, той пониже природу наскрізь.

Що людині потрібно і нащо жити на цьому скучному й безпорадному світі? Найбільш думки ставлять такі питання моєї зовнішності і поривам. Хіба тільки для того, щоб терпіти різну неправду, ненависть, гризоту, нерідність? Хіба для того, щоб коротати свій недовгий вік у злобі і в нещасті? Хіба для того, щоб кормити власну самотину ще для більшої нудьги?

Хто не терпить душевно і фізично, той не відчуватиме настрою самої природи, а для мене все зрозуміле та відчуте. Коли знаходишся серед гризоти і ненависті, яка панує завжди тепер у моїй старій хатині, тоді мусять думки шукати якогось гіршого куточка, но другого. І мені завжди хочеться поїхати в незнаний край, щоб тільки вирватися з обіймів гризні. Що породило для мене все це погане – я знаю і мушу його описати в більшому розмірі. Вся та таємна мрія, в якій таїться вся моя веселість і щастя, десь далеко в мрійливому світі. А тут мені години щораз темнішають. Проходять без копійки. Що хвилина, що секунда уменшує віку, а збільшує страдання, яке щораз мене більш пригноблює й убиває духово.

Знаходившись у неволі, я тяжко тужив за родинним місцем. Я знав ту всю домашню ненависть, але мене тягнуло із чужини інстинктивно. Мене не тягнуло до рідної матері, бо я знав, що немає її навіть у безмежності світу, мене тягнула тільки та вся рідна природа, до якої я привик з дитинства, і мені здавалось, що більш ніде нема такої. Вернувшись по довгим мріянню, я

ще гірш не знаходжу спокою, як раніше, але в певний період життя людини людині належить своє.

14 серпня 1947 р.

Сьогодні мені минуло 26 років. Так непомітно і часто приходить і проходить 14 серпня. Рік за роком пливе, неначе буйні хвилі. Кожний рік убиває вже життя молоде, затроює його щораз старішою кров'ю. Та кров з кожним майбутнім роком буде стигнути, а організм, по якому пливе, буде в'януть. Розуміючи, до чого все те приведе, то аж страшно, і не раз задумаєшся та опановує якесь незадоволення своїм життям. Бо що ж з того: прожив 26 років, а хіба зазнав я щасливого хоч хвилинного життя? То домашня незгода, то неволя, то війна, а щасливого спокою я не зазнав.

4 вересня 1947 р.

Добре такому серцю, що не переймається ні минулістю, ні сучасністю, ні будучністю. В моїх грудях серце чутливе і разом черстве. Проходили різні зміни в моєму життю, і та різноманітність відбилася в моїй душі. Я не можу думати спокійно про свої минулі роки. Не можу погодитися з дійсністю і оприділити свою будучність. Тільки те пригадування про моє те скромне минуле ще гірш тривожить тепер. І що торкає мене, я мушу все описати, нехай читає з нас кожний, щоб не забулось.

Вернувся я з неволі в рідну хату. В ту хату, в якій я провів свою жорстоку минулість. У ту хату, в якій ніколи не втихає полум'я сварки та ненависті. Але, знаходившись у Німеччині, завжди думав за старе гніздечко і не раз заплакав. Хотілось завжди мені вернутись до нього, бо привычка вироблена тужити за рідним. У відсутності мене в тому гніздечку було щасливо і весело. Всі жили однакові і рідні.

Але коли влився я в ту окрему сім'ю, знову запалало те, що було до від'їзду. І тепер тільки каяття снуються та запити, чого я вернувся? Нехай би я до кінця свого життя був у неволі. Нехай би я поліг без жодної вістки на чужих полях. Нехай би я минув ту рідну, але палаючу ненавистю хату і поїхав

десь у далекі світи шукати чужу хату, пристосуватись до неї і жити другою рідністю. Нехай би кормила мене неволя, чужая земля, де йшли страшні бої, або далечінь.

Але тягнуло мене до рідної хати. І вернувся. Тепер тільки нарікаю сам на себе, бо знав, що нікому мною радіти. Ні до кого мені вертатись було. Хай би та матеріальна рідність зісталася назавжди в серці тужінням, як тепер знову переносити ще гірші образи, як до від'їзду. Але від цієї ненависті мушу звертати в інший бік, мушу поступити[ся] своїй гордості і зіставити вільне місце для однакових рідних.

Я сам тут поки, і нікого не жалко зіставити. А серед широкого білого світу, між найчужішими людьми знайду собі вірну подругу, яка стане мені за батька, за матір і за все. Матері я не покину тут, що тільки й було б жалко, коли б жива була.

5 вересня 1947 р.

Мені зісталося зі всього того найдорожчого холод, голод, біда, лихо, ненависть, сварка, незгода, неволя – от що царило в моєму золотому віці. А коли ж те щастя і щаслива будучність буде, коли вона вспіє хоч у гостині в мене побути? А житть призначено так коротко.

5 грудня 1947 р.

От життя прокляте. Нащо жити і нарікати на той білий світ і на себе самого? Ех, доля ти, доля: живеш тільки, аби жити, та в найдорожчому своєму віці тужити. І отак та старість не підкрадається, а йде парадним ходом до чулого серця, а переживання ще додають бистріший темп. Зазнаю я на білому світі чорного життя. Так що буде з приємністю згадуватися в послідні роки животіння. І хтось не згадати може, і щось та кож. А зараз мій розум далеко сягає в своїй будучності. Немає ліку цьому часу. Поки треба боліти, хоч хвороба не нахабна, але все рівно надокучлива.

25 січня 1948 р.

Щасливий той, хто бачить сльози рідної матері, які ллють-ся через нього самого. І я б хотів би бути таким щасливим,

але як на небо вилізти, так мені цього діждатись. Таки дійсно щастя відчути дійсний плач за собою, побачити рідну хоч однісіньку сльозу. От різне життя людини, а щастя одно і те саме, та не всім назначене воно. Один задихається від нього, а другий задихається без нього, як без повітря. Я з радістю плакав би завжди перед рідною матір'ю, було б солодко в сльозах вік жити в неволі з нею. А без неї також плач, сльози, неволя, але з горя все це знаходить на зболіле серце і похмурі очі. Часом вдивишся в світ, то помічаєш, ніби справді до якоїсь мінімальної естивної частинки пробуджується серце, хоче влитися в незамінну природну ігру. Коли нерозвинений будь-який орган людського організму достатньо, тоді дуже трудно помітити ту природну ігру, яка здоровий організм в любу хвилину може притягнути.

4. II. 1948 р., Здолбунів

Дні проходять так марно і сумно. Приїхавши з Рівного, сиджу зараз над тими конспектами своїми, які ведуть до більшого розвільнення думок. Подумаєш тільки, що того, що потрібніше є в житті людини, зараз у далекості кружляє десь.

Здолбунів, 14 лютого 1948 р.

Може, й не буде кому згадати, що жив на світі колись я, але нехай хоч найчужіший, найдальший спомине однісіньким словом. Хоч моє єдине бажання, яке в мріях стоїть тепер, не сповниться, то це вже призначення мається кожній людині на світі. Чому Бог не дає так, як людина собі будує будучність у думках? Нехай би і мій найвищий порив сповнився. Я б нічого більше не хотів, тільки бачити щось подібне мені. Проходить молодість мимо думок моїх, а старість вже також на горизонті показалаась та жде, поки молоді роки накриються туманом.

А як же жити буйним лопухам на тому гарному світі? А дійсно, гарний, веселий, милий, а чомусь, проте, тяжко. За розписом нічого не йде, а все хаотично і без порядку. А тут ще органічна руйнація проходить з кожним днем бистріше. Той, хто дійсно любить, десь далеко, чи, може, нема зовсім,

який би був призначений мені, а все ж таки на світі створено дві статі. Буває, що пориви великих людей не сповнюються, не дожидаються вони їх.

Тільки що виходив надвір і почув у радіо з базару якусь протяжну мелодію, яка впливає на мене, і в цю минуту створюється знов щось нове і нове. Але все потім убиває та смерть, яка кожного уповиває чорним вічним сном.

Здолбунів, 15 лютого 1948 р.

В душі наче щось підказує: весна, весна недалеко! Зацвіте земля, засміється небо, зрадіє пташина, а та душа, в якій відзвив всієї весни відбивається, то залишається якоюсь черствою надаліше. Не треба мені, щоб пробуджувалося в ній щось нове, нехай проснеться або хоч сонне приблизиться старе, я й тим буду довольний. Що минуло, пригадується з приємністю, і здається, що нового нічого подібного не буде. Може, це тільки здається, але все рівно жаль тільки того, що пройшло, що минуло.

З весною розві'ється верба, висиплються котики, а в мене часом серед суворої зими щось розвивається, хоче жити, але вбиває завжди його думка про страх. Я не хочу того думати, що наворачтається в голову, але самі терпіння і переживання завжди на очах.

Здолбунів, 16. II. 1948 р.

Все пригадую в самотині. Нема з ким поділитись словом. Це гірше ще, як невольничі були роки. А тепер неначе на рідній землі, між своїми людьми, але все одно ті думки, що створюються в моїй голові, в ній залишаються вони, але не забуваються мною ніколи. Чому ж немає душі в близькості, щоб розказати їй те, що думаю я? Хоч слово одно, і тим, здається, був би задоволений зовсім. А так, то тільки самотина одна панує, і більш я нічого не помічаю на такому похмурому світі.

Завжди непогода впливає на людину, а настрої – на погоду. Нехай осіння сльота замочить світ, але коли в серці й душі погода, весна, тоді й не помічається тієї сльоти, що навіть

панує всією земною півкулею. Серце один раз прокидається, а більш ніколи. А в той момент не буде перед очами бажаного, от і все – вічний сон його і більш нічого.

Здолбунів, 16 лютого 1948 р.

Хто любить кілька разів – той не людина. Певне, що людина не винна, яка її вдача, бо й сама її не направить по своїй охоті в будь-який момент. На все приходиться пора. Приходить пора і для людини, що в ній щось заговорить, пробудиться, віддається другому, а коли минув той час – пропало все. Щасливий тільки той, який у таку велику зміну натрапляє на любляче єство якесь.

Єсть багато з людей, що люблять раз, а більшість розвіяних. Що перший раз у душу влилось – люби й шануй завжди, бо коли затратиш, марне будуче життя. Порив, якийсь потяг появляється до когось другого, але то тільки з початку. Потім знову жаль за минулим, хочеться все повернути, а буває так, що пізно вже.

Найголовніше, щоб хтось розумів, [як] допильнувати людину при перехідному віці, між дитинністю і дозрілістю, аж до тих пір, поки вона вже сама не зрозуміє всього. Треба до всього підійти без стиду, бо правильний підхід у потрібний момент береже довгі щасливі роки людини.

Здолбунів, 21 лютого 1948 р.

Одно і те саме щодня. Самотина не розважить ніколи людини і не доведе до кінця задуманого в довге майбутнє. Краще було б сидіти десь у тюремних мурах, чи на безлюдному острові, чи в глибоких лісах далеко від людей.

Коли б я був тюремником, я мав би якусь ціль і знав би, що колись вийду на волю. Коли б я знаходивсь на безлюдному острові, я не знав би іншого життя та був би задоволений безлюддям. Коли б я був у лісах, то чув би хоч час від часу дикий рев звіра, який би розважав мене. А то не неволя і не воля, а чорт знає що. Ще гірш неволі таке скучне життя.

Нехай би не умовкала жалібна пісня, щоб весь час доносились в уші мої, або фронтова метушня, краща такого глупого

спокою. Як мені з приємністю пригадується оте все з невольничих і з неспокійних років. Мені дорогий кождий сум колишній, кождий фронтовий стріл, за яким зараз скучаю. Коли гарна погода, так і все пригадую, чого не хватає для неї.

4 березня 1948 р.

Скоро прилине весна. Принесе землі подарок – пишний одяг, тепло, літню музику і співи. Все буде підніматися на ноги. Той весняний лік-чар пробудить від наркозу найменшу комашку, муху, метелика. Все проснеться, розкриє очі, і почне кожде ворухитись по своїй назначеній дорозі до якоїсь мети. Як задзвенять коси у сотні косарів разом, так почувється звук життя з приходом весни.

5 березня 1948 р., Дермань

Сиджу зараз, а думки щось творять, руйнують, створюючи якийсь головний шум. Не можу привести в дію тих думок, які створюються щохвилино.

Сонце то вийде з-під сивих туманів, то вони знов насунуть на нього. Сніг ще де-не-де лежить, вже зовсім просякнутий водою і землею. Вже подихи весни доносяться до моїх хворих грудей. Тільки серце хвилюється, не може заспокоїтись нічим, ніби щось передчуває з будучності.

Як гарно дивитись на ту передвесняну природу. Як любо сприймати ті теплі промені сонця, які обхвачують ціле людське тіло й оживляють його разом зі всім животним на землі. Як хочеться радіти всім тим, що відкривається перед очами, але думки різні багато відтягують увагу від тієї оживлюючої природи.

Настав час, в якому кожна людина не має права на створення своєї певної позиції, яка в кого єсть. Сьогодні я дивлюсь через оце віконце на свої городи, на береги, а завтра я можу дивитись на ту, яка приносить вічний спокій.

7 березня 1948 р., Здолбунів

Хто винен моєму існуванню? Не можу знайти чинника, а тепер то тільки нарікаєш сам на себе. Мені жити – так жити, а коли ні, то краще було б не родитись і не існувати предметом природи.

Коли все залежить від Бога, значить мені гріха не повинно бути за будь-які мої погані сторони, бо я мусів такий створитись. Коли залежить на вихованні мому, то всі гріхи мої повинні спадаати на моїх виховників. Коли залежить від природи, значить мушу бути таким, який є. Коли я розвиваюся в будь-якому напрямку – це не тому, що я так хочу, а це просто призначення таке з самого початку, задуманого моїм сотворителем, від якого і залежить моє існування й призначення. Даний розум людині розвиватися до певного ступеня міри, а потім, що колись було не призначено, то те й людині зістанеться тайною навек.

Так і я йду по призначенню, і що трапляється зі мною, то я говорю, що так мусить бути. Створюється багато різних думок, мрій, фантазій, а чи сповняться будуть вони – не знаю.

8 березня 1948 р., Здолбунів

Кругом пахне порохом у повітрі, здається мені, бо дуже в пам'ять ввійшли такі весняні погідні воєнні дні. Так хочеться мені знов того всього, що минуло, хоч боявся часами «білої осені», яка присипляла співучу весну і пахуче літо, але все рівно раз людина живе, раз і помре. Мені просто скучно, хоч мало приходилось побувати на щиту.

Дуже тяжко помирати на фронті такому бійцеві, який не мав ні одної душі, близької своєму серцю. А знов дуже приємно вмирати, маючи в думці якусь любу особу, яка згадуватиме вічно. Тоді дуже гарно думати та посилати свої стогони рідній душі і, неначе лента, проходить все дороге минуле. Через голову пролетять найменші минулі дрібниці. І в якій би то порі не помирав на фронті, все рівно дорого і весело було б. Весна, літо, осінь чи зима – кожда з цих пір була б найвеселішою природою.

Може, й мене где та «біла осінь» десь у лісі, в полі, в луках, в горах. Після всього згадає хтось як одну людину, кому дорогий був, може, заплаче, але не з того, що жалко, а просто що ніколи більш не вернуся. Колись хтось скомпонує пісню, складе вірш, згадає з глибокою задумою. Через довгі роки той спогад, вірш чи пісня ввійде в побут у народі і стане буденщиною тим людям, які народились пізніше.

14 березня 1948 р., Здолбунів, «Каменний цвeток»⁶⁵

Стати тільки на одну хвилину такою царівною, і більше не треба. Я завжди уживаю слово «хвилина», бо дійсно, чи то смерть може стати в одну хвилину, чи найкраща, найбільша приємність чогось, то хватить, щоб захопитись чи заспокоїтись, одну хвилину. Яка б була приємність, коли б вона хоч снилась людині. Та фантастична казкова царівна, та всемогуча красуня, щоб узяла [й] доторкнулася до моєї руки і вела до якоїсь найвищої мети. Тоді людина з слабим серцем не видержала б із захоплення і з радості тієї чарівниці-царівни. Що б у житті хотів – щоб у дійсності бачив перед собою таку, одіту в різні неказанні одежі і з такими рисами обличчя, як у тієї чарівної красуні-царівни.

І коли дивишся на картину, то дійсно, здумаючи, що зараз цього не буде, буде знов минула сумна буденщина, то зовсім сумом покривається не тільки душа, а навіть всі кості людини. Дивився б завжди на неї, на її руки, на красу, на усмішку, на погляд, на її лагідність, доброту, забувався б про все інше на світі і думав би, що то є сон, який дуже жалко перервати. І після такого сну дійсно не хочеться жити серед такої злиденності й буденності. Вона не вийде з моєї голови, а тільки створила думок повно та запитів, чому ні одна людина в дійсному житті не може нею стати.

17 березня 1948 р., Дермань, 10 год. ночі

Приближається весна. Природа вбереться в розкішні весняні вбрання. І мені хочеться все те гарне намалювати. Хочеться складати вірші про весну, про літо, про кожний малесенький весняний пейзаж в окремих екземплярах. Я б сидів

⁶⁵ Йдеться про «уральські сказання» Павла Бажова «Малахітова скринька», які опубліковані в 1936–1945 рр. У 1943 р. за цю книгу автор був удостоєний Сталінської премії 2-го ступеня. 1946 року в радянський прокат вийшов фільм-казка Олександра Птушка «Кам'яна квітка» – екранізація цих творів П. Бажова, перша повнометражна радянська кінострічка на багатощаровій кольоровій плівці (з акторкою Тамарою Макаровою в ролі «хазяйки Мідної гори»). Очевидно, Л. Красовський зробив цей запис під враженням від перегляду фільму.

і малював завжди, а потім підписував би ті картини словами, які відповідали б кожному кольорові на малюнку.

22 березня 1948 р., Дермань

Великою підковою по горах, наче по морських хвилях, простягнулося чарівне село Дермань. Коли дивишся з відкритої сторони цієї підкови, тоді видно все, як на долоні. Починається від Верхівського лісу, тягнеться великим луком з півдня на захід і кінчається на північному заході аж до Кручі. Все село тоне в садах, а кожною весною обливається молоком-цвітом.

Всередині цієї підкови розположені Дерманські хутори. Здавен-давня Дермань славиться своєю красою, історичними подіями, культурним центром та своєю минулістю. Велике історичне значення має Дермань, починаючи від татарських нападів, дії князя Острозького і аж до найновіших часів сучасності.

Великі кріпості зісталися свідками про колишні татарські напади. В Дермані є три кріпості: одна – на півночі Дерманя, «Ринка»⁶⁶, друга – «Городище»⁶⁷, і третя кріпость – це монастир, побудований князем Острозьким⁶⁸. У цих кріпостях таяться якісь підземні ходи. Монастир побудований на високій горі, навколо обнесений товстою кам'яною стіною. Зі східної

⁶⁶ Городище XI–XIII ст. за один кілометр на північ від с. Дермань Перший, в урочищі Круча, на горі Ринка. Розташоване на високому мисі правого берега струмка. Детальніше див.: Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне, 2016. С. 225.

⁶⁷ Городище XI–XIII ст. в с. Дермань Другий (Хомичі, урочище Замчисько), дещо південніше Святотроїцького монастиря, на правому березі струмка (Прищепя Б. Погоринські міста в X–XIII ст. С. 224).

⁶⁸ Дерманський Троїцький монастир, за уявленнями, що побутували серед ченців пізнішого часу, заснований у першій половині XV ст. князем Василем Острозьким Красним. Постановою Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. комплексні монастиря-фортеці Св. Трійці XV–XIX ст. надано статус пам'ятки архітектури національного значення. Цей архітектурний ансамбль включає муровані надбрамну башту-дзвіницю, храм Св. Трійці, корпус келій, флігель із теплою церквою, криницю, фрагменти оборонного муру.

сторони побудована височезна дзвіниця, попід якою знаходиться брама – вхід у монастир. На середині площі зсередини пишається в соняшному промінні церква, навколо якої стоять старезні та височезні смереки. Навколо побудовані келії, в яких провадять своє чернече життя монахи.

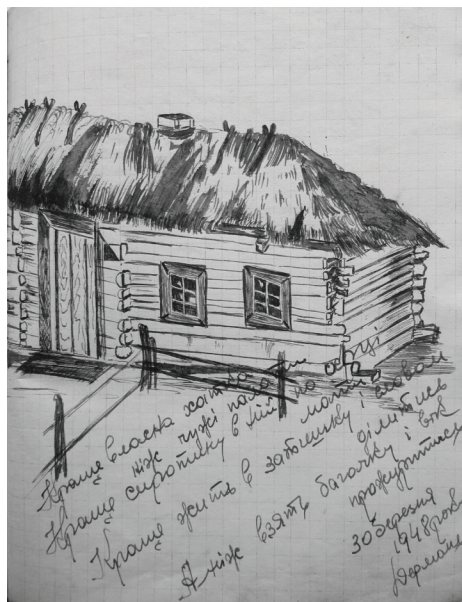
Бувало, тільки легенькі сумерки запрошують суботу, або в якесь свято, то з високої дзвіниці по всьому величезному Дермані розносяться меланхолійні звуки дзвонів монастиря. Дзвонять на вечірню. Назбирається на клич дзвонів повні дороги, в церкві, у дворі монастиря дерманських жителів, які пишаються й гордяться своїми величачами монастиря. І кожного року на Зелені свята на площі біля монастиря збирається сила-силенна народу зі всіх сусідніх сіл Дерманя⁶⁹. Тут стоїть старий кам'яний пам'ятник⁷⁰, навколо якого погорбилися старезні розлогі чотири липи.

Від цієї площі недалеко на захід веде дорога до розкішної, красивої приходської церкви. Тут також кожде свято чути святочний гамір веселих дерманських жителів. Коли починається смеркання у Великодню суботу, зі всіх сторін, з кожної дерманської хатки пливуть туди люди. Як на небі зір, так цілу ніч кругом церкви палають свічки, і в цьому святочному нічному промінні-відблиску відбиваються щасливістю людські обличчя. Повіє вітер, похилить язики свічок в одну, то в другу сторону. Запахне цей дим і помчиться в нічній порожнечі з квітневим здоровим повітрям. Так цілісіньку Святую ніч люди з молитвою на устах. А тільки дійде до рожевого ранку, починають гаснути зорі, коли на сході почнуть показуватися золоті смужки, тоді весь нарід зі всім церковним персоналом йдуть навколо церкви під звуки дріжачих дзвонів. За третім

⁶⁹ На Трійцю в Дермані відзначається храмове (престольне) свято, оскільки в селі діють дві Святотроїцьких церкви – монастирська (XVII–XIX ст.) і парафіяльна (XIX ст.).

⁷⁰ Пам'ятник називали «Ян» – очевидно, він був встановлений на честь католицького святого Яна Непомука. Зруйнований у 1970-х рр.

разом отець святить ті всі кошики з догоряючими свічками⁷¹, і нарід розходиться. Біля церкви виявиться хвилиний сум після такого збору, але в дальшому думанню знову навертається вся радість о Великому дню.

Іл. 7. Лаврін Красовський. Малюнок батьківської хати. Дермань, 30 березня 1948 р.

Коли йдеш додому, то не можна налюбуватися тією передранішньою картиною в ранню весняну пору. Нам від церкви треба йти через поля, береги, які заселені в ту пору вже різними співаками. Дише ранньою прохолодою. Гаснуть зорі. Ясніє схід. Жайворонки у казковому досвітку ллє свої пісні, пісні Великого радісного дня. Йдеш, і в уші влітає десятки різних голосів з боків полів і берегів. Ще непомітно тієї пташечки, яка прокинулася під звуки ранніх дзвонів, тільки чути її пронизливий спів, який

влітає в душу і розходиться по цілому тілі, немов отрує. Забуваєш все в таку хвилину. І в кожному куточку рідного Дерманя творяться однакові картини, як і по дорозі до нас.

І так проходять дні, роки, молодість. Одного року цими дорогами одні люди йдуть, другого року – інші, і все міняється. Одно вмирає, друге родиться і починає ходити по тих самих дорогах, і так переходить з поколінь у покоління.

⁷¹ У рукопису помилково: «кошиками».

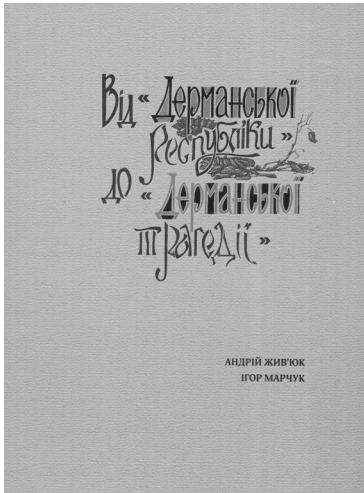
Андрій ФЕЛОНЮК

ОГЛЯД ВИДАНЬ З ІСТОРІЇ ДЕРМАНЯ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Одинадцять книг, що увійшли до огляду, різносторонньо висвітлюють минуле знаного волинського села. Праці Андрія Жив'юка, Ігоря Марчука та Василя Рудого мають науковий характер, а відповідно відзначаються своєю новизною, подають інтерпретації археологічних знахідок і городищ, наводять невідомі факти про новітню історію Дерманя та її творців – представників сільської інтелігенції, учасників національно-визвольної боротьби 1940–1950-х рр. Історичні нариси про це село та його навчальні заклади авторства краєзнавців, учителів історії Дмитра Кравчука і Федора Єфімчука заслуговують на увагу передовсім як цінні документальні видання про Дермань другої половини ХХ ст., адже підготовлені вони сучасниками подій на підставі власних спостережень, розповідей односельців, архіву школи. Натомість знання про давнє минуле села в цих текстах оперте на літературу, яка використана неповно і часто некритично. До окремої категорії історико-мемуарних творів відносимо книги Юрія Галабурди й Олексія Ясена. Їхні автори через призму особистісного сприйняття різних віх новітньої доби, власного життя, спогадів про родину представляють своє бачення розвитку Дерманя у ХХ ст., збагачують його історію важливими фактами. Три з рецензованих робіт присвячені сакральним об'єктам села – монастирю, Святотроїцькому та Святоонофріївському парафіяльним храмам. Дві з них мають виразну конфесійну спрямованість, адже з'явилися на світ зусиллями духовних осіб, а третя (про храм на Скавиній горі) написана Андрієм

Фелонюком і Миколою Ужвіним переважно із залученням невідомого архівного матеріалу та скрупульозним розглядом історичних відомостей, почерпнутих із літератури.

Прикладом джерельної едиції є «Записки повстанця» Миколи Андрощука-«Вороного», укладені І. Марчуком, що містять безцінні свідчення про зародження та воєнні дії УПА в Дермані й околицях у 1943–1944 рр.

Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне: ПП ДМ, 2011. 156 с., іл.

Сімнадцять нарисів Андрія Жив'юка та Ігоря Марчука об'єднані темою національно-визвольних змагань у селі Дермань упродовж першої половини ХХ ст. Написані вони здебільшого на основі докумен-

тів з архівів Рівного й Києва, зокрема архівно-слідчих справ на репресованих радянською владою членів ОУН і воїнів УПА, тобто тих джерел, які ще донедавна майже не використовувалися дослідниками через обмеження доступу до них. Тексти вміщено за хронологією описаних у них подій, і стосуються вони довоєнного періоду (чотири нариси), початку Другої світової війни і «перших совєтів» (два), подій 1940-х – початку 1950-х рр. (вісім нарисів) і пізнішого часу (три).

Книга розпочинається наративом про події березня 1919 р., коли селяни Дерманя, загітовані більшовиками, створили т. зв. Дерманську республіку і вчинили збройний напад на Здолбунів, однак були розбиті підрозділами Армії УНР. Низку статей

автори присвятили представникам місцевої сільської інтелігенції. Йдеться про Пилипа Павлюка, культурно-громадського діяча, автора «Історії села Дермані» (1935); поета-аматора Антона Бориса, що видав збірку віршів «З берегів Дерманки» (1939); учителя Євгена Кисільчука, депутата Народних зборів Західної України 1939 р., котрий залишив записник засідань – унікальне джерело про перебіг цієї події; Олексу Скоропаду, «людину багатьох талантів, але найперше неперевершеного хормейстра і мовознавця, а водночас – одного з помітних функціонерів пропагандистської ланки ОУН і УПА, який, щоб зберегти себе, позірно капітулював перед комуністичною системою» (с. 88), вийшовши з підпілля в листопаді 1944 р., побоюючись бути знищеним СБ ОУН і водночас повідомивши про розташування криївок з підпільниками; Мелетія Лахмана, дисидента з Дерманя, який за свої переконання й непокірність тоталітарному режимові, ймовірно, знищений КДБ у 1969 р. Останній текст постав великою мірою в результаті опрацювання особистого архіву М. Лахмана.

На матеріалах архівно-слідчої справи дерманця Миколи Кир'янчука, який 1930 р. нелегально перетнув польсько-радянський кордон, був арештований, а потім засуджений до страти «за шпигунство», показано типову долю тих, хто намагався потрапити в радянську Україну під впливом «українізації», із розвідувальною чи контрабандною метою. Цікавим є нарис про антипольське повстання в Дермані, організоване членами ОУН 2–3 вересня 1939 р., що виявилось чи не єдиним виступом оунівців на Волині у перші дні німецько-польської війни і першим серед багатьох інших на Західній Україні. Окремі праці стосуються історії двох технічних підрозділів південної групи УПА, які локалізувалися в цьому селі, – зброярні та картографічного інституту під керівництвом, відповідно, слюсаря Кирила Парфенюка-«Комара» та землеміра Івана Мартинюка-«Козака». Кілька публікацій висвітлюють яскраві епізоди боротьби українського національного підпілля в Дермані й околицях: особливості мобілізації

до лав УПА та Червоної армії навесні 1944 р.; передумови, перебіг і наслідки бою УПА з внутрішніми військами НКВС на Гурбах у квітні того ж року (з оцінкою втрат, у т. ч. серед цивільного населення); спробу реорганізації ОУН на I Установчому з'їзді Народно-визвольної революційної організації, що відбувся в липні 1944 р. поблизу Дерманя за участі очільників ОУН і УПА Василя Кука, Михайла Степаняка, Якова Бусела, Петра Олійника та ін., а також ліквідацію начальника штабу УПА-Північ Леоніда Ступницького та викриття ряду криївок у Дермані внаслідок переходу на радянський бік Дмитра Паламарчука-«Лимана»; обставини знищення сховку повстанців у каменоломні (Турецькій горі) в 1944–1945 рр.; долі останніх підпільників у селі, які уособлювали собою спротив державним каральним органам ще на початку 1950-х рр. Розвідка про «Дерманську трагедію» підсумовує наратив про основні етапи протистояння національного підпілля з комуністичною системою. «Дерманська трагедія» (виявлені в одній з криниць села у березні 1957 р. людські рештки були ідентифіковані як «жертви оунівського терору») стала першою пропагандистською кампанією партійної номенклатури на Волині проти «українського буржуазного націоналізму». Авторами докладно розкрито причини, специфіку й наслідки цієї кампанії, за результатами якої чотирьох колишніх членів ОУН засуджено до страти. В іншому нарисі розвінчано міф про чергову жертву «оунівського терору» Миколу Максися, створений з метою протиставити «поета-комсомольця» Уласові Самчуку.

Окрім документальних матеріалів, у статтях використані спогади О. Скоропади про окремих осіб, пов'язаних з Дерманем, а також його власноручні зізнання від листопада 1944 р., усні свідчення очевидців подій.

Книга багато ілюстрована світлинами Дерманя У. Самчука 1942 р., фотокартками з архівно-слідчих справ засуджених, приватних збірок авторів.

Андрощук-«Вороний» М. Записки повстанця / ред. І. Марчук. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. 128 с. (Серія «Події і люди». Кн. 13).

Записки вояка УПА, уродженця Дерманя Миколи Андрощука-«Вороного» (1913–1951), що збереглися у фондах Галузевого державного архіву СБУ в Києві, написані в підпіллі влітку 1947 і взимку 1948 рр. Вони охоплюють період з березня 1943 р. по травень 1944 р. і фіксують дії загонів УПА та

членів ОУН на теренах південної Рівненщини. Спогади характеризуються інформаційною докладністю, у них наведено чимало статистичних даних, дат і фактів, тож можемо припустити, що автор писав їх на підставі щоденникових нотаток або службової документації, яку мав у своєму користуванні.

У «Вступі» до цієї книжки її видавець Ігор Марчук, опираючись на архівні матеріали, простежує життєвий шлях М. Андрощука – коменданта української міліції Мізоцького району (1941–1943 рр.), творця одного з перших відділів УПА поблизу Мізоча й Дерманя (весна 1943 р.), організатора розвідувальної мережі на цьому терені та керівника польової жандармерії при штабі південної групи УПА (1943–1944 рр.), а згодом заступника референта СБ ОУН військової округи «Богун» та провідника всього підпілля на Волині й Поліссі Миколи Козака-«Смока».

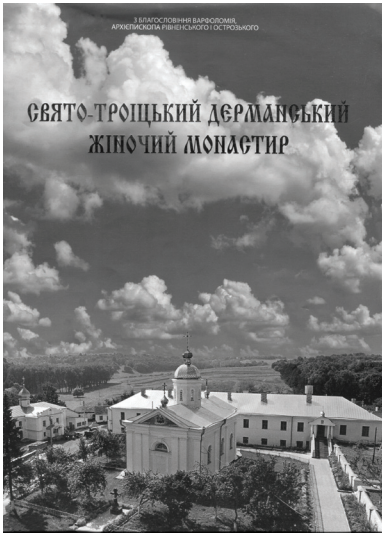
Мемуари відображають хронологічну послідовність подій, свідком і учасником яких був сам «Вороний». А це роззброєння поліції в Мізочі в ніч з 9 на 10 березня 1943 р. та утворення з неї відділу УПА (50 осіб) на чолі з Володимиром

Виногородським-«Залізнякам» (родом з Мізочка); бої цього військового формування, спільно із загонами Івана Климишина-«Крука» (з Кременеччини), Євгена Басюка-«Чорноморця» (з Острожчини), проти німецьких та угорських підрозділів біля сс. Антонівці, Мости, Святе (квітень 1943 р.); облога радянського партизанського загону ім. Михайлова в Суразькому лісі неподалік с. Теремне (липень); напад на Мізоч (серпень і листопад того ж року) та інші сутички з ворогом. Детально описано бій під Гурбами 23–24 квітня 1944 р. і рейд загонів УПА на північ Рівненської області. Як один з очільників СБ ОУН, М. Андрощук багато уваги приділяє проблемі агентури НКВС у лавах УПА і заплілі.

У спогадах неодноразово фігурує Дермань, який протягом 1943–1944 рр. був центром «республіки» повстанців, адже тут часто зупинялися провідники УПА Дмитро Клячківський-«Клим Савур», Ростислав Волошин-«Горбенко», Петро Олійник-«Еней» та ін. Автор подає цікаві відомості про зброяра Кирила Парфенюка-«Комара» і його зброярню, Івана Мартинюка-«Козака» і його картографічний інститут, німецьку облаву на Дермань 12 квітня 1943 р. та спалення Залужжя і розстріл понад 60 його мешканців наприкінці травня, нічний напад німців та шуцманів з Мізоча 14 листопада того самого року, коли згоріло близько 50 будинків, двотижневе перебування в Дермані співробітників НКВС у лютому 1944 р., під час якого завдяки агентурі виявлено низку криївок і арештовано багатьох підпільників. Розповідає автор і про уродженців села, які перебували в лавах УПА та ОУН, наприклад слідчого СБ ОУН Дмитра Омельчука-«Стародуба». Будучи начальником польової жандармерії й відповідальним за розвідку у військовій окрузі «Богун», М. Андрощук часто зустрічався з іншими керівниками південної групи УПА, а тому залишив яскраві спомини про них – Петра Олійника-«Енея», Миколу Свистуна-«Ясена», Олександра Даниленка-«Данька», Василя Коренюка-«Палія», Івана Климишина-«Крука» та його військовий табір

біля с. Антонівці, сотенних Петра Оксененка-«Петра» й Олександра Степчука-«Сторчана» та ін.

Складні для розуміння місця в тексті, а також велика кількість осіб, згаданих автором під псевдонімами, прокоментовані у примітках. Видання містить покажчик і список скорочень.

Свято-Троїцький Дерманський жіночий монастир / гол. ред. ігуменя Вероніка (Зошук); фотограф Е. Хитрий. Рівне, 2011. 56 с.

Минуле знаного на Волині духовно-культурного осередку – Дерманського Святотроїцького монастиря – популярно викладено в ілюстрованому виданні, приуроченому до 20-ліття його відродження. Призначення книжки – ознайомити всіх зацікавлених з історією та сьогоденням обителі.

Текст поділений на невеликі параграфи: «Дермань до заснування монастиря», «Заснування монастиря», «Освітня фундація монастиря. Відкриття друкарні та школи», «XX століття – період гонінь» і «Початок нової історії». Останній, найбільший за обсягом (с. 18–32), має пізнавальне значення, оскільки документує повсякдення чернечого осередку після його відновлення в незалежній Україні. У цьому розділі в деталях змальовано початковий етап відродження цієї жіночої обителі, що припав на осінь і зиму 1991 р.; простежено перші кроки у служінні черниць у час, коли в монастирських будівлях ще діяла школа-інтернат; сказано про ремонти й освячення монастирських храмів та приміщень у 1990-х – на початку 2000-х рр., загалом описано уклад тогочасного життя сестер і знакові для них події – рішення Здолбунівської районної ради

про відновлення діяльності монастиря УПЦ (30 серпня 1991 р.), перший монаший постриг (20 жовтня 1991 р.), освячення престолу та звершення першої Літургії в монастирській церкві Св. Трійці (4 грудня 1991 р.), ухвалення собором УПЦ постанови про відкриття обителі та призначення настоятельницею сестри Вероніки (Зошук) з возведенням її у сан ігумені (24 грудня 1991 р.), розпорядження обласної влади про передачу всіх будівель монастирю (24 жовтня 1995 р.), освячення престолу Святофедорівської церкви (2 серпня 2003 р.), відвідини цієї чернечої спільноти предстоятелем УПЦ, київським митрополитом Володимиром (Сабоданом) (3 серпня 2003 р.) тощо.

Натомість матеріал, викладений в інших параграфів, не відзначається оригінальністю і повнотою. Першою писемною згадкою про село у книжці безпідставно вважається 1322 рік (с. 5), а не 1497-й. Історичні відомості про монаший осередок XV–XIX ст. почерпнуті з літератури позаминулого століття («Историческая записка о Дерманском монастыре» його архимандрита, острозького єпископа Єрофія (Лобачевського), була опублікована ще 1873 р.), подекуди некоректно інтерпретовані й не охоплюють увесь цей період. Так, Семен Олізарович записав монастирю с. Білашів не у 1512 р. (с. 7), а близько 1496 р., і вже в 1511 р. його зять князь Януш Сангушко підтвердив акт тестя. Від початку XVII й до кінця XVIII ст. з історії обителі не наведено жодного факту. Дивує також вираз «возз'єднання» (с. 11) для окреслення процесу захоплення (приєднання) Правобережної України Російською імперією внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої 1793 і 1795 рр. Архимандрити ж Авдій (Туранський) та Феофан (Романовський) були першими настоятелями не Дерманського, а Острозького Преображенського православного монастиря на зламі XVIII–XIX ст. (с. 11).

Видання щедро ілюстроване. Чимало давніх фотографій публікуються вперше і мають високий інформаційний потенціал, особливо ті, що походять з часу до закриття обителі в 1960 р. (с. 12–16). Проте зауважимо, що окремі з них атрибутовані

неправильно. На с. 13 зображений не єпископ Єрофій (Лобачевський), а Симон (Івановський), і перший не будував приміщення Святофедорівської церковно-вчительської школи (зведене в 1912–1913 рр.), яке бачимо на сусідньому фото. Насамкінець відзначимо майстерні світліни загального вигляду монастиря, інтер'єрів його храмів та інших споруд сучасного фотографа з Рівного Едуарда Хитрого.

Кравчук Д. Нариси історії села Дермань. Рівне: ПП ДМ, 2012. 128 с.

Популярна за характером праця місцевого вчителя історії Дмитра Кравчука (1938–2014) ґрунтується на науковій літературі, власних спостереженнях, спогадах односельчан. Вона складається із семи розділів, у яких загально представлено минуле села, Святотроїцького монастиря, парафіяльної церкви, відображено розвиток освітньої й медичної сфер, гос-

подарську й торгівельну діяльність селян, їхню матеріальну та духовну культуру.

Укладаючи коротку історію Дерманя, автор, однак, не критично використовував відомості з літератури, тому подекуди помічаємо певні неточності, а то й помилки в датуванні подій, основних віх життя дійових осіб, їхніх іменах і прізвищах. Скажімо, цілком хибно вказано першу писемну згадку про село – 1322 р. (насправді – 1497 р.), роки переходу села разом з усією Острозькою ординацією у власність Заславських, Любомирських, секуляризації монастирських земель царським урядом. Неналежно передані окремі географічні назви: «Дубнівський повіт» замість «Дубенський», село «Обсів» замість

«Обгів», прізвища парафіяльних священників («Сидрисаєвич» та «Енджеєвський» замість «Єндржеєвич», «Линко» замість «Линка»), диякона («Болховський Онексим» замість «Балковський Онисим»), дяків («Укошч» замість «Улович», «Архадаєв», «Архадеєв» замість «Аркадіїв»), трапляються й суто коректорські огріхи тощо.

Факти з історії села другої половини ХХ ст. викладені з власної пам'яті автора та згідно зі свідченнями старших людей. Саме ця мемуарна частина книги і становить її найбільшу цінність, адже є своєрідним історичним джерелом для дослідників. Опис окремих подій доповнено змістовними заувагами, деталями, іменами людей, що надає цьому нарративу документальності.

У першому розділі Д. Кравчук реферує основні історичні відомості про село до першого десятиліття ХХІ ст. включно, у загальних рисах розповідає про географічні умови Дерманя, поділ на «кутки», окреслює соціальні проблеми поселення в новітній період. Факти з історії населеного пункту від 1930-х рр. є докладнішими, і хоча подані вони часто безсистемно, з порушенням хронології та повторами, все ж мають інформаційно-пізнавальну вартість. Привертає увагу авторське прочитання трагічних сторінок минулого села часів Другої світової війни і повоєння, з іменами вбивць і жертв, обставинами загибелі останніх, емоційними судженнями й однозначними оцінками всього, що тоді відбувалося. Ставлення автора до учасників національного підпілля на завершальному етапі боротьби з радянською каральною системою віддзеркалює уявлення частини дерманців про цей рух, сформований під впливом власного досвіду, а також радянської пропаганди. Автор не залучає архівного матеріалу, який дає змогу в іншому світлі подивитися на події в селі протягом другої половини 1940-х рр. Так, за найновішими дослідженнями, учня школи Миколу Максися, мельника Панаса Демченка, вчителя Івана Кравчука та лісника Микиту Ясена 30 вересня 1948 р. знищила не боївка ОУН, як вважає автор (с. 28), а спецгрупа МДБ у

ході масштабнішої акції з дискредитації підпілля, що проводилася тоді в окремих поселеннях Мізоцького району¹. Натомість слушною є авторська думка щодо заснування в Дермані на початку 1990-х рр. парафії Української православної церкви Київського патріархату (с. 32), як і бачення соціальних і економічних причин занепаду села в останні десятиліття.

У другому розділі знаходимо загальновідому історичну інформацію про Святотроїцький монастир. Мовиться також про його архітектурний ансамбль, культурний-освітній осередок, що існував тут в останній чверті XVI – перших десятиліттях XVII ст. На підставі праць Ореста Фотинського, що базується на матеріалах монастирського архіву, охарактеризовано господарство обителі XVII–XVIII ст., відносини її управителів з підданими селянами, повинності дерманців тощо. Наведено найважливіші факти, пов'язані з цим чернечим осередком до закриття в 1960 р., цікаві деталі процесів його ліквідації та використання приміщень для потреб школи-інтернату, а також відновлення жіночої обителі й облаштування життя в ній уже в новітню добу (с. 42–45).

Минуле парафіяльного храму Св. Трійці висвітлюється у третьому розділі книжки. Д. Кравчук розглядає споруду церкви і парафіяльні будівлі, їх перебудови й відповідні зусилля священників у цьому напрямку, перераховує представників місцевого духовенства (щодо деяких з них є й ширші біографічні дані), але найбільше уваги зосереджено на функціонуванні парафії в радянський час та після проголошення незалежності.

Наступний розділ ознайомлює читача з матеріальною й духовною культурою жителів Дерманя. В історичній перспективі описано господарство й побут, зокрема житло, одяг, харчування селян. Репрезентовано також місцевий етнографічний і фольклорний матеріал, що стосується весіл-

¹ Детальніше див.: Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 210–238.

ля. Розкрито діяльність у селі «Просвіти» в 1920-х, 1940-х, 1990-х рр., художню самодіяльність, літературне життя початку ХХІ ст. («Дерманський світильник»), функціонування бібліотек і музеїв.

Школам Дерманя відведено п'ятий розділ, де представлені головні віхи їхньої історії з акцентом на радянський і український періоди до 2009 р. включно. Проаналізовано матеріальний стан школи, педагогічний персонал, кількісні показники учнів. В окремих параграфах йдеться про спеціалізовану школу-інтернат і початкову школу в Дермані Першому.

Багато місця автор виділив на характеристику господарства села за радянської влади, існування й занепад колгоспів, зосібна ім. Б. Хмельницького в Другому Дермані. Розповідь пересипана багатьма фактами, власними спостереженнями та спогадами про тодішні реалії життя. Темати двох останніх розділів книги стали медичні заклади (лікарня, амбулаторія, аптека) і їхній персонал та торгівля в селі (спиртними напоями, продуктами харчування і товарами першої необхідності). Книга завершується додатком, у якому публікуються трагічні і комічні оповіді з історії села новітнього періоду.

Линка Ю., о. Два століття слави. [Вид. 2-ге, доповн.]. Дермань, 2012. 36 с.

Друге видання брошури, як і перше, що з'явилося з нагоди відзначення 200-річчя Святотроїцької парафіяльної церкви в 2010 р., авторства її настоятеля о. Юрія Линки, має конфесійне спрямування. Написана вона головним чином на основі матеріалів, зібраних Д. Кравчуком (література, спогади, власні спостереження),

а тому за змістом близька до відповідного розділу його «Нарисів історії села Дермань» (дублюються навіть неточності у прізвиськах окремих священників, дияконів і дяків, про які вже йшлося). У цій невеликій за обсягом праці висвітлено історію парафіяльного храму до першого десятиліття ХХІ ст. включно. Багато уваги приділено самій сакральній споруді, її перебудовам, ремонту, облаштуванню церковного подвір'я, викладено біографічні відомості про 12 єреїв, відзначено їхній внесок у покращення матеріального стану парафії. Читач знайде інформацію й про дияконів, регентів церковного хору, активних парафіян, а також важливі події в сучасному житті церковної громади, зокрема святкування ювілею 2010 р. Цінним додатком у виданні є спогади про відомих парохів ХХ ст. Євгена Кульчинського, Афіногена Павлюка, Миколу Панасюка та диякона Дем'яна Ярощука, записані Д. Кравчуком від мешканців села, зосібна багаторічної регентки церковного хору Тамари Семенюк. Пізнавальну цінність мають фотоілюстрації, вміщені по тексту й окремою кольоровою вклейкою.

Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл. Вид. 2-ге, доповн. Рівне: Волинські обереги, 2013. 244 с.

Доповнене перевидання книги вчителя історії та краєзнавця Федора Єфімчука представляє шкільництво Дерманя в широкому хронологічному діапазоні – з початку ХVІІ до кінця ХХ ст. У науково-популярній формі в чотирнадцяти розділах подано основні факти з минулого духовних та світських освітніх закладів, що діяли в селі. Йдеться

про школу початкової духовної освіти (1833–1877 рр.) – Дерманське духовне училище Дерманського (з 1867 р.) учительсько-духовного округу, після закінчення якого учні вступали до Волинської духовної семінарії або ставали дяками. Воно складалося з повітового (нижчий і вищий відділи) і парафіяльного (1 і 2 класи) духовних училищ. З 1877 р. переведене до Клевая. Згодом короткий час у Дермані функціонували два Волинські єпархіяльні духовні училища – хлопчаче і дівоче (1921–1926 рр.), а потім Приватна дівоча духовна гімназія з українською мовою викладання (1926–1929 рр.).

Середні спеціальні педагогічні навчальні заклади, спрямовані на підготовку вчителів початкових (церковнопарафіяльних) шкіл, репрезентовано Волинською Святофедорівською церковно-вчительською школою (1906–1918 рр., восени 1915-го на два роки евакуйована до Житомира), на базі якої постала Дерманська вчительська семінарія (1919–1921 рр.), а також Дерманською педагогічною школою (1940–1941 рр.).

Середня школа в селі від 1921 р. мала різні назви: чотирикласна українська (1921–1924 рр.), семирічна двомовна (1924–1928 рр.), семирічна польська (1928–1939 рр.), Дерманська II неповна (7 класів) середня школа (1939–1941 рр.), Дерманська гімназія ім. Т. Г. Шевченка (вересень – листопад 1941 р.), неповно-середня школа (1941–1942 рр.), народна семикласова школа (1942–1943 рр.), Дерманська (Устенська) неповна середня (1944 р.), а від 1946 р. – середня школа. Рівень *початкової школи* забезпечували народна (церковнопарафіяльна) школа (з 1869 р., пізніше стала двокласною), взірцеве церковнопарафіяльне училище (1906–1917 рр.) при Святофедорівській школі та вище початкове чотирикласне училище (1917–1921 рр.) при Учительській семінарії. Від початку ХХ ст. існувала також початкова школа в Першому Дермані (вул. Шинковці), згодом перетворена на Устенську першу семирічну (1949–1963 рр.), а тоді знову на початкову (з 1963 р.). Зовсім недовго діяла початкова школа при гімназії (вересень –

листопад 1941 р.). У приміщеннях закритого Святотроїцького монастиря більше тридцяти років функціонувала Дерманська допоміжна спецшкола-інтернат (1960–1996 рр.).

Про всі ці навчальні заклади автор пише у книзі, використовуючи джерельний матеріал, що охоплює переважно ХХ ст. Це спогади учнів – Уласа Самчука та Павла Костюка (чотирикласне училище при учительській семінарії), Галини Книш-Боа (дівоча духовна гімназія), Лавріна Красовського, Кристини Ломбардо та Олександра Андрощука (семирічна польська і радянська школа), Олександра Кравчука (радянська школа), вчителя гімназії ім. Т. Г. Шевченка, а пізніше неповної середньої школи Олекси Скоропади, особисті документи педагогів та їхніх вихованців, шкільна документація радянського періоду.

Автор звернув увагу на стан матеріальної бази, організацію освітнього процесу (змістове наповнення навчальної програми), кадрове й методичне забезпечення в дерманських школах упродовж ХХ ст. Найбільше місця відведено історії середньої школи з 1944 до 1999 рр., у якій учителював сам Ф. Єфімчук. На підставі архіву цього закладу автором укладено попредметний перелік усіх вчителів, проаналізовано статистичну інформацію про роки їхньої праці, кількість учнів у різний час, організацію та методику навчання, учнівську творчість, подано списки «медалістів», описано різні сфери шкільного життя (політико-виховна робота, початкова військова підготовка, виробниче навчання, художня самодіяльність, спорт, туризм, охорона здоров'я, музей, бібліотека). Видання ілюстроване особистими документами одного з викладачів місцевої семінарії, вчителя й директора середньої школи міжвоєнної доби Афіногена Павлюка та викладача історії Дерманської педагогічної школи 1940–1941 рр. Прокопа Соколянського, свідочтвами про закінчення семінарії та шкіл багатьма учнями, матеріалами з шкільного архіву (зокрема наказами директорів), груповими світлинами педагогів та їхніх вихованців. Напри-

кінці книжки бачимо особисті документи (про закінчення вузів, отримання наукових ступенів і вчених звань, грамот, дипломів) кращих випускників цієї освітньої установи: члена-кореспондента НАН України Миколи Герасимчука, доктора філологічних наук Адама Войтюка, кандидата технічних наук Олександра Кравчука, кандидата геолого-мінералогічних наук Юрія Галабурди, кандидата історичних наук Андрія Жив'юка, кандидата біологічних наук Василя Лук'янчука, заслуженого журналіста України Володимира Дрозюка, багаторічного директора місцевої середньої школи Павла Троянчука та ін. Надзвичайно вартісними з пізнавального боку є 80 фотопортретів учителів та відомих учнів дерманських шкіл ХХ ст. – культурно-громадських діячів, письменників, науковців, педагогів, митців, інженерів, лікарів, військових.

Галабурда Ю. Дермань у новітній історії. Рівне: ПП ДМ, 2014. 296 с. + L с. іл.

Праця вченого-геолога Юрія Галабурди (1937–2018) належить до жанру історико-мемуарної літератури. Її відповідальний редактор А. Жив'юк зауважив, що це: «Книга-дослідження, книга-есе, книга-роздум, книга-спогад. Книга спостережень за Дерманем. Книга-сповідь. Авторська сповідь про своє минуле, минуле свого села...»². Створена за

спогадами дерманців і спостереженнями автора із залученням документальних відомостей, пронизана проникливими

² Жив'юк А. Сповідь про майбутнє. Галабурда Ю. Дермань в новітній історії. Рівне, 2014. С. 5.

роздумами, поданими в художньо-публіцистичному стилі, вона відображає авторське бачення історії Дерманя ХХ – початку ХХІ ст.

Матеріал згруповано за хронологічним принципом у сім розділів, їм передує вступ «Від автора», а підсумовує весь наратив «Заклучне слово». Також вміщено два додатки. У першому зібрано фотопортрети знаних уродженців Дерманя – представників сільської інтелігенції, письменників, учених, митців, священників, педагогів, лікарів, військових, інженерів, громадсько-політичних діячів, а в другому опубліковано «Поєму про Дермань», присвячену пам'яті Уласа Самчука. Завершує книгу блок фотоілюстрацій на 50 сторінках. 98 світлин упорядковано за тематикою: історія Дерманя першої половини ХХ ст., перші вчителі-дерманці, уродженці села в Сибіру й на Далекому Сході, священники, котрі служили в радянський час, жанрові фото доби незалежності. Всі вони атрибутовані, з відповідними коментарями, що підсилює їхню документальну цінність, окремі з них походять з архіву автора, представляючи окремих членів його родини.

Окрім першого розділу, що є вступним, інші шість стосуються Дерманя напередодні 1917 р., періоду української революції, часів Польщі, Другої світової війни, радянської влади та незалежної України. У вступному тексті автор у довільній формі викладає загальні відомості про своє рідне село, його географічні умови, розташування джерел, зупиняється на садах, порослих деревами і кущами межах (біжах), пасіках, усьому тому, що привертає увагу його мешканців і гостей до «цариці волинських сіл». Запропонувавши читачеві уявну мандрівку за сторонами світу, Ю. Галабурда змальовує просторовий образ села початку ХХ ст. з його численними мікротопонімами – назвами вулиць, кутків, хуторів, ярів, полів, гаїв, долин, горбів тощо.

У другому розділі дізнаємося про господарство і побут селян у царські часи, річний цикл праці селянина, зокрема

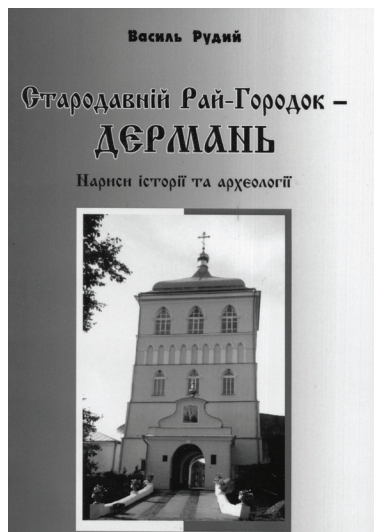
процес виготовлення полотна з конопель. Підкреслено позитивний вплив чехів-поселенців на рівень агрокультури, згадано про парафіяльне життя та заслуги для церкви отця Доримедонта Іваницького. З-поміж усіх подій 1917–1921 рр. у третьому розділі особливо виділено т. зв. Дерманську республіку, коли навесні 1919 р. революційно налаштовані селяни спробували захопити Здолбунів, однак були покарані військами УНР. З четвертого розділу можна довідатися про умови життя в міжвоєнний період під зверхністю Польщі, особливості землеробства, поширену практику видобування поблизу Дерманя каменю-вапняку, випалювання вапна. Також селяни займалися ткацьким ремеслом (Другий Дермань), садівництвом, обробкою та реалізацією фруктів, засновували господарські кооперативи. Позитивні зміни в розвитку тогочасного села проілюстровані історією заснування парового млина Кальчуків та діяльністю дипломованого лікаря Федора Мартинюка. Розгорнуто описується й матеріальне становище та церковне життя сільської громади, культурно-громадська праця місцевої інтелігенції в «Просвіті», згодом «Просвітянській хаті», зародження осередків «Сельробу» та ОУН, досягнення аматорського хору й драматичного гуртка, антипольське повстання національно свідомої молоді Залужжя на початку вересня 1939 р. П'ятий розділ інформує про події в дні Другої світової війни, зосереджуючись передовсім на націоналістичному підпіллі, його учасниках, розправі нацистів над мешканцями Залужжя 30 травня 1943 р., а також провідній ролі Олександра Гнатюка (1918–1975) у припиненні цієї каральної акції (с. 80–81). Цікаві спогади автора про свого батька – священника Андроніка Галабурду (1915–1943), розстріляного німцями в Ізяславі (с. 83–85), початок навчання в радянській школі (с. 95–98), вияви бандитизму окремих місцевих мешканців (с. 100–101). Два останні розділи, присвячені Дерманю часів тоталітарного режиму й доби незалежності, мають виразно мемуарний характер, у чому їх

найбільша цінність. Автор детально відтворює картину щоденного життя повоєнного села, з усіма його радощами, труднощами й жахіттями: поламани людські долі, спротив підпілля та форми боротьби з ним державних каральних органів, забави тогочасних підлітків, відзначення релігійних свят і весільну обрядовість, навчання в школі, роботу її вчителів, поступову «радянізацію» побуту селян (с. 104–145). Чимало слів сказано і про колгоспну систему господарювання в Дермані, школу другої половини 1940-х – початку 1950-х рр., коли в ній навчався сам автор, методи виховання «советского человека», вияви соціального, духовного й морального занепаду жителів села. З кінця 1980-х рр. Ю. Галабурда, поряд з іншими своїми земляками, такими як Микола Семерик, Олексій Бухальський та ін., був активним учасником відродження духовно-культурних традицій та історичної пам'яті Дерманя. Про це вчений також докладно розповідає у своїй книжці.

Моноліт загальноінформаційного нарративу рясніє вкрапленнями із приватних спогадів самого автора й інших дерманців про їхнє особисте і родинне життя. Зосібна, занотовано оповіді діда Григорія Галабурди (1892–1982), матері Надії (1914–1990), товариша Анатолія Дзюбенка (1927–2013, розлогий фрагмент опубліковано на с. 179–185). Багато фактів почерпнуто з незакінченого роману У. Самчука «Дермань», довідкової літератури, доробку А. Жив'юка, фондів Державного архіву Рівненської області. Трапляються, щоправда, й неточності, особливо в датуванні деяких подій. Так, батьком отця Доримедонта Іваницького був не Феофан (с. 32), а Антоній, теж дерманський парох, проте далеко не перший, як читаємо, після переходу парафії з унії на православ'я. Княгиня Ядвіга Любомирська не могла розпочати будівництва палацу в Дермані близько 1820 р., оскільки народилася 1819 р., а померла 1894 р., а не роком раніше (с. 54). Священник Клавдій Іваницький 1932 р. не відійшов до вічності (с. 59), а був переведений парохом спершу в Городок, а потім до Верховя.

У виданні не вистачає іменного покажчика, без якого важко орієнтуватися у великій кількості згаданих у тексті імен.

Книга Ю. Галабурди має непересічну пізнавальну цінність, написана легко і проникливо, добрим літературним стилем. На увагу заслуговують численні авторські спостереження й роздуми про події та постаті з історії Дерманя ХХ ст.

Рудий В. Стародавній Рай-Городок – Дермань. Нариси історії та археології. Львів, 2015. 56 с.

Книга історика й археолога Василя Рудого присвячена археологічним знахідкам на території Дерманя та історії ранньосередньовічного Рай-Городка. Завдяки багаторічним дослідженням на околицях і в селі, вчений виявив, а також повторно обстежив (після своїх попередників) поселення пізнього трипілля, шнурової кераміки, стжижівської, тшинецько-

комарівської та милоградської культур, могилянської групи, три городища. Зібраний матеріал згруповано й описано згідно з прийнятою археологічною періодизацією: палеолітичні стоянки (близько 30 тис. років тому), поселення неоліту та енеоліту, бронзового часу, ранньозалізного віку, періоду ранніх слов'ян (I–VII ст. н. е.), Київської Русі (Рай-Городок).

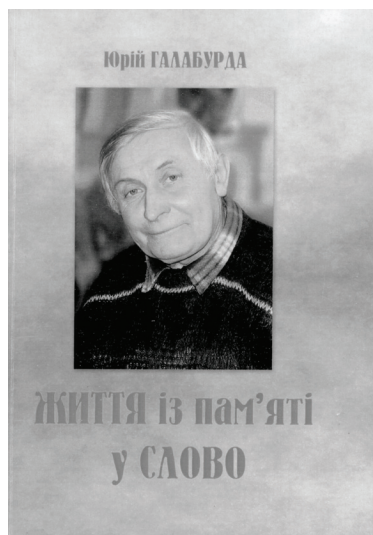
В урочищі Круча віднайдено пізньотрипільське поселення, що датується близько ХХІV ст. до н. е., натомість сліди племен городоцько-здовбицької культури (остання чверть III – початок другої чверті II тис. до н. е.) помічені в урочищі Дідичове Хатнисько на північно-східній околиці Клопота та в межах садиби Романюти на вул. Шинковці (Дермань Перший).

Бронзовий вік (XVIII–XI ст. до н. е.) представлений двома поселеннями стжижівської культури в урочищі Оборища (Скит) на західній околиці Шинковців, на Запиллі й Біля Мацюка, могильником племен тшинецько-комарівської культури (волинська група) на східній околиці Дерманя Другого. До ранньозалізного віку належить селище могильнянської групи пам'яток, відкрите в урочищі Шпакове на північ від Дерманя Першого (IX–VII ст. до н. е.). На підставі знахідок дослідник висновок про тип житла, господарську діяльність мешканців цих теренів (землеробство, скотарство, полювання, рибальство), у загальних рисах характеризує їхню соціальну структуру.

На думку В. Рудого, в епоху раннього заліза й середньовіччя виникають городища в урочищах Круча (Ринка), Скавина гора, Хомичі та селище на березі річки Усті в урочищі Хомгора, відоме як Рай-Городок. Укріплене поселення на городищі Ринка автор відносить до милоградської культури (друга половина VII – III ст. до н. е.), а інші два городища і селище датують VII–XIII ст. н. е., тобто пізньослов'янськими часами і періодом Київської Русі. На Хомичах знайдено рештки гончарного посуду XI–XIII ст., тобто там жили люди, а городище-святилище на Скавиній горі й в урочищі Круча виконувало лише функції сховищ під час нападу ворога (с. 21–22). Автор уявно відтворює ті далекі дні, коли Рай-Городок і два городища по обидва боки Усті, а також на Кручі було знищено монголами на чолі з Батием у 1241 р. Тут варто наголосити, що літописний Рай у науковій літературі не ототожнюють із селищем і городищами на місці сучасного Дерманя Другого (про Рай-Городок існує місцева народна легенда), як це, хоча й із засторогою, робить автор (с. 26), а припускають, що цей городок (де зупинявся важко хворий князь Володимир Василькович, їдучи з Каменця до Любомля в 1287 р.) міг існувати на території теперішнього села Яревище (до кінця XVIII ст. Райовище) Старовижівського району Волинської області, де на березі Прип'яті в урочищі Городок Павлом Раппопортом виявлене городище з керамікою

XII–XIII ст.³ В. Рудий некритично приймає за першу писемну згадку про Дермань 1322 рік (с. 26), а не 1497-й, що підтверджується документально.

Книга ілюстрована 22 рисунками, які унаочнюють текст дослідження. Це здебільшого кераміка і крем'яні знаряддя з поселень різних культур біля присілка Клопіт (урочище Дідичове Хатнисько), на садибі Романюти, урочищ Оборища (Скит), Біля Мацюка, Запилля, Шпакове, городища Ринка. Особливо виділимо схематичний план археологічних пам'яток Дерманя й околиць (с. 31), який допомагає уявити їхнє розташування.

Галабурда Ю. Життя із пам'яті у слово. Дермань, 2018. 368 с.

Спогади Юрія Галабурди є, фактично, продовженням його попередньої книжки «Дермань у новітній історії». Їх варто розглядати як джерело з історії Дерманя другої половини ХХ ст., адже в цьому творі крізь призму пам'яті автора про своє життя висвітлено й минуле рідного села.

Книга поділяється на три частини («Дитячі і шкільні роки», «Дорога в невідоме майбутнє», «Осідок у Києві»), а ті, своєю чергою, на низку розділів. Це розгорнута, хронологічно впорядкована біографічна оповідь про автора та його сім'ю (зокрема трагічну долю батька – священника Андроніка Галабурди, котрого розстріляли нацисти в Ізяславі 1943 р. за доносом комуніста-провокатора), побут родини у воєнний час, річний господарський цикл, відзначення

³ Раппопорт П. Город Рай. *Acta Baltico-Slavica*. Białystok, 1969. Т. 6. С. 175–179.

релігійних свят, що засвідчує безперервність українських народних традицій на прикладі волинського села, важкі матеріальні умови життя в радянський період тощо. Поміж цим читачеві трапляється безліч непересічних епізодів з минулого Дерманя. Як-от, скажімо, обстріл радянською авіацією німецьких колон і місцевих селян, що зустрічали їх у червні 1941 р. (с. 9)⁴, чи перехід через село взимку 1944 р. радянської партизанки («ковпаківців»), який супроводжувався примусовою ревізицією коней, фуражу, продуктів харчування (с. 27). Чимало сторінок книги присвячені навчанню Ю. Галабурди в Дерманській середній школі (1944–1954 рр.). Наведено характеристики багатьох учителів, у т. ч. Панааса Кравчука, Олександрі Калинович (с. 41–43, 47), Євгена Кисільчука (с. 48–50), описано шкільні будні і т. д. Відображено й деякі неординарні події, що відбувалися в селі, наприклад похорон восени 1953 р. Василя Лахмана, якого, вочевидь, вбили представники радянських каральних органів за його патріотизм (с. 116–117). У другій і третій частинах книжки автор пише про ті періоди життя, котрі проходили здебільшого поза Дерманем – у Львові, де здобував освіту в гірничому технікумі, а потім університеті на геологічному факультеті; на Донбасі, де працював гірничим майстром на шахті; у Підмосков'ї під час армійської служби; у Києві, де навчався в аспірантурі академіка Євгена Лазаренка і працював під його керівництвом в академічному Інституті геологічних наук та Українському мінералогічному товаристві. Хоча й тут трапляються цікаві спогади про село, куди Ю. Галабурда навідувався в дні відпусток. Мовиться, зосібна, про відвідини разом з Є. Лазаренком родини в Дермані влітку 1972 р., коли обидвоє вчених з колегами вирушили в геологічну експедицію в Карпати, і 1976 р., по дорозі в Івано-Франківськ (с. 301–302, 309), відкриття меморіалу загиблим за волю України на шкільному подвір'ї 22 травня 2015 р. (с. 362–363) та ін.

⁴ Ці відомості підтверджуються спогадами Лавріна Красовського, що публікуються у збірнику.

Немало відомостей автор переказав зі слів матері Надії з Криницьких Галабурди, про яку залишив багато теплих слів. Саме з її уст дізнаємося про святкування Шевченківських днів у Дермані в 1930-х рр. (с. 64–65), людяність заступника начальника Мізоцького районного відділу міліції Георгія Волошкіна (у тексті помилково – Волошина), коли той не відправив назад на спецпоселення до Сибіру материну сестру Євгенію Пелант (с. 85–87), тощо.

Ясен О. Рід мій Дерманський (середина XIX ст. – 2020). Рівне: Формат-А, 2020. 170 с., іл.

Видання дає змогу читачеві поглянути на минуле Дерманя не у світлі архівних джерел, а через калейдоскоп родинної історії окремих його мешканців. Мовиться про предків лікаря Олексія Ясена – Ясенів, Огородників, Рудих і Романют. В основі розповіді власні авторські спостереження, сімейний архів, спогади близьких родичів та історична література. Редактором тексту став А. Жив'юк.

Книга складається зі вступу, дев'яти розділів і післяслова. У перших чотирьох розділах автором, у формі розпису, укладено власний родовід від середини XIX ст. й до 2020 р. по чотирьох гілках у такій послідовності: Руді (батьківська лінія матері), Романюти (материнська лінія матері), Ясени (батьківська лінія) й Огородники (материнська лінія батька). П'ятий розділ – біографії діда й баби по матері – Семена Рудого (1888–1971) і Мотрі Романюти (1890–1964). Шостий описує долі батька та матері – шанованого в селі лісника Василя Ясена (1920–1999) і Марії Рудої (1915–2003). Наступний стосується родини рідної тітки Олексія Ярини Рудої – Домащуків,

і написаний цей текст його двоюрідною сестрою Євгенією Третьак (Домащук). У восьмому розділі автор знайомить нас зі своїм життям і сім'єю – дружиною, дітьми, внуками. Останній розділ є описом родинного гнізда О. Ясена – Застав'я, однієї з дільниць Дерманя. Наведено просторову характеристику цього мальовничого куточка села, зазначено про багатонаціональний склад його мешканців. У кінці кожного розділу бачимо численні родинні фотокартки, докладно підписані й датовані. Загалом їх у книзі нараховується 106, значна частина яких походить з передреволюційного й міжвоєнного періодів.

На прикладі Рудих, Романют, Ясенів та Огородників можемо переконатися, якими трагічними для всього села виявилися події середини ХХ ст. Розповідь пронизана фактами про загибель окремих представників різних гілок роду О. Ясена, а то й цілих сімей. Так, у 1945 р. підпільниками вбито сім'ї рідних братів Федора та Дем'яна Рудих за зраду дочки першого Софії, котра мала зв'язок з радянським агентом Адамом Соколом-«Вертуном» із с. Коршів (с. 8–15); 22 квітня 1944 р. військами НКВС, серед інших мобілізованих в УПА, розстріляно дядька автора Уляна Рудого (с. 19–20), а в ніч з 30 вересня на 1 жовтня 1948 р. загинув від рук спецгрупи НКВС інший дядько – Микита Ясен (с. 65–66). Натомість рідного брата Уляна – Захара – нацисти, запідозривши у співпраці з радянською владою, розстріляли в Мізочі 1942 р. (с. 20–21). Перший чоловік матері О. Ясена Сава Богуш з Гільчі, активний член ОУН ще з 1930-х рр., був убитий у Мізочі в серпні 1943 р., під час нападу підрозділів УПА на містечко (с. 97–98). Ряд сімей за контакти з ОУН вислано на спецпоселення, а деяких їх членів засуджено на різні терміни ув'язнення.

Поряд з розписом чотирьох гілок свого роду, автор називає «кутки» Дерманя, де розташовувалися їхні родові гнізда. Це і Пропастище, звідки походив рід Ясенів, і Семенюки, де здавна жили Руді; і Застав'я, куди в 1920-х рр. із сім'єю переселився дід автора Семен Рудий; і Шинковці, де мешкали Романюти.

Книжка відзначається легким стилем викладу, однак, для кращого сприйняття, матеріал по кожному з родів, окрім розпису, можна було б упорядкувати й у формі генеалогічних схем.

**Храм на Скавиній горі.
Дермань. Рівненщина.
Україна / упоряд. вид. та
автор текстів М. Ужвін;
дизайн, фотографії А. Мі-
зерний. [Рівне, 2021. 20 с.]**

Буклет підготовлено з нагоди 20-ліття Святоонуфривської парафії Православної церкви України в Дермані. Упорядником та автором текстів став краєзнавець Микола Ужвін, а художнє оформлення видання і сучасні світлини виконав фотохудожник Анатолій Мізерний.

Формують буклет три наративні блоки («Святий Онуфрій Великий», «Нарис історії церкви Святого Онуфрія в Дермані», «Над вічним спокоєм») і два фотододатки – «Наш храм сьогодні» та «Історія парафії у світлинах». У першому зі згаданих текстів М. Ужвін навів підставову інформацію про св. Онуфрія Великого, на честь якого названо святиню на Скавиній (цвинтарній) горі в Дермані. У нарисі історії Святоонуфривської церкви авторства історика Андрія Фелонюка зібрано джерельні звістки про дерманську парафію, звернуто увагу на те, що храм Св. Онуфрія був парафіяльним від кінця XVIII ст. до 1813 р., коли з'явилася Святотроїцька церква. Охарактеризовано його парохів Данила Іваницького та Якова Єндржеєвича, оприлюднено невідомі документальні свідчення про стан парафіяльної святині в перших десятиліттях XIX ст., побудову теперішнього храму в 1855 р. та його ремонт у 1901–1902, 1924 і 1931 рр. У третьому параграфі М. Ужвін вдався до історичного екскурсу про ці церкви та чернечий осередок, а потім

зосередився на Святоонуфріївському храмі в радянський час і період незалежності. 1991 року національно свідомі мешканці села згуртувалися навколо Олексія Бухальського (1930–1994) з метою передати Дерманський монастир Українській автокефальній православній церкві, однак через вороже налаштування місцевої влади цього не вдалося зробити. Натомість прихильники автокефалії отримали Святоонуфріївську святиню, проте реальні заходи з організації парафії (УПЦ Київського патріархату) розпочалися лише восени 2000 р., а завершилися в день пам'яті св. Онуфрія – 25 червня 2001 р., коли рівненсько-острозький архієпископ Даниїл (Чокалюк) у співслужінні священника Валентина Гордіюка відправив архиєрейську Літургію. Далі автор згадує про парохів храму Олександра Страхарчука, Андрія Дуду, Віктора Бартова, Павла Гетуна і Тараса Гордона, членів церковного хору на чолі з регенткою Ганною Хижевською, описує вигляд сакральної споруди, її інтер'єр (розписи Романа Бухальського та іконостас Андрія Кравчука). Довершують образ храму на Скавиній горі майстерно виконані А. Мізерним фотографії парафіян, іконостасу, окремих ікон, панорами цвинтаря з висоти лету птаха. Насамкінець вміщено підбірку світлин з історії парафії за останнє двадцятиліття. Окрім цього, у брошурі можна побачити й інші ілюстрації, що вдало доповнюють розповідь її авторів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Близняк Микола, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Давидюк Руслана, докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Жив'юк Андрій, кандидат історичних наук, професор кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука (м. Рівне)

Карліна Оксана, кандидатка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Красовський Лаврін (1921–2002), уродженець с. Дермань, автор спогадів і щоденника

Марчук Ігор, завідувач відділу нової та новітньої історії Рівненського обласного краєзнавчого музею

Михайлишин Ольга, докторка архітектури, завідувачка кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)

Рудий Василь, кандидат історичних наук (м. Львів)

Старжець Володимир, кандидат історичних наук, вчитель історії Обарівського ліцею (с. Обарів Рівненського р-н)

Ужвін Микола, краєзнавець (с. Буца Рівненського р-н)

Фелонюк Андрій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А. Ф. *див.* Фелонюк Андрій
Авдій (Туранський), еромонах, архимандрит Острозького Преображенського монастиря 269
Авраменко Василь, хореограф 77
Андерс Владислав, польський генерал 90
Андришик Василь, син Павла, селянин с. Дермань 43; дружина Горпина 43; син Карпо 43; брат Кирило з дружиною Варварою 43; сестра Наталія 43
Андрій Юрійович, володимирський кн. 25
Андрощук Микола («Вороний»), житель с. Дермань, провідник ОУН(б) 73, 97–103, 160, 263, 266–267
Андрощук Олександр, учень Дерманської середньої школи 276
Андрощук Петро («Петрусь»), житель с. Дермань, член ОУН(б) 94
Андрушик, прізвище в с. Дермань 48
Антонюк Василь, керівник драматичного гуртка «Просвітянської хати» с. Уїздці 92
Аркадій (Аркадьєв, помилк. Архадаєв, Архадеєв) Іван, дяк Святотроїцької церкви с. Дермань 77, 89, 271
Артем'юк Павло, церковний діяч, викладач Дерманської вчительської семінарії 78
Архипенко Євген, громадсько-політичний діяч 86
Атаманенко Віктор, вч. 51
Атанасій (Пузина), луцько-острозький єпископ 30
Афтаназі Роман (Aftanazy R.), вч. 67, 72–74
Багрянний Іван, письменник 141
Бажов Павло, письменник 258
Балковський Онисим (помилк. Болховський Онексим), диякон Святотроїцької церкви с. Дермань 271
Барабаш (Ходзицька) Алла, учителька, племінниця В. Тарасова 148
Барабаш-Зволь Ілона, режисерка, внучата племінниця В. Тарасова 152
Баранчук, житель с. Дермань 178
Бартов Віктор, о., парох Святоонуфріївської церкви с. Дермань 288
Басюк Євген («Чорноморець»), курінний УПА 105, 267
Батий, монгольський хан 282
Батурко М., начальник військово-вишкільного відділу Головної команди Української національної гвардії 142
Бах Еріх фон дем, німецький генерал 100
Бахмацький Ілля, голова Мізоцького райвиконкому 108–109
Бачинський Сергій, громадсько-політичний діяч, директор Приватної жіночої духовної гімназії в с. Дермань 79
«Безрідний» *див.* Гнатюк-Гриценко Олександр
Бельчук Грицько, селянин с. Дермань 55
Бендюк, прізвище в с. Дермань 45

- Бендюк Микола, художник-реставратор, краєзнавець 50
«Береза», артилерист УПА 99, 102
«Береза» *див.* Костюк Василь
Березовський, прізвище в с. Дермань 48
Берник, прізвище в с. Дермань 48
Белкін Микола, старший оперуповноважений Мізоцького райвідділу НКДБ 108
Белявський, співробітник Мізоцького райвідділу КДБ 132
Бичковський Серафим, бургомістр м. Костопіль 88
Бібіков Сергій (Бибиков С.), вч. 16–17
«Бідний», агент МДБ, сторож у колгоспі с. Дермань Другий 131
Бідюк Степан, голова ревізійної комісії «Просвітянської хати» с. Білашів 90
Білас Іван, вч. 115
Білодід Михайло, завуч Острозького педагогічного училища 225
Близняк Микола, вч. 36, 225, 289
Бобровіцький, червоноармієць 221
«Богатиренко», агент МДБ 131
Богуцький Андрей, вч. 7
Богуш Сава, житель с. Дермань, вояк УПА 101, 286
Боженко Василь, командир Тарашанського полку Червоної армії 135
Бойко Богдан, вч. 38
Борис, прізвище в с. Дермань 48
Борис Андрій, житель с. Дермань, учасник антипольського повстання ОУН 156
Борис Антін, поет-аматор, секретар «Просвітянської хати» с. Дермань 85–87, 264
Боровець Борис, краєзнавець 129
Борщевич Володимир, вч. 90, 160
Булас Густав, учитель Дерманської семикласної польської школи 86, 171
Бульба-Боровець (Боровець) Тарас, військово-політичний діяч 128–130, 137–143
Бура Микита, громадсько-політичний діяч 90
Бурдо Наталія, вч. 19
Бурмиструвна Галина *див.* Марциновська Галина
Бусел Яків («Галина»), провідник ОУН(б) 105, 265
Бухали, дерманська родина 44
Бухало, прізвище в с. Дермань 48
Бухало Гурій, вч. 129, 135
Бухало Євген («Тятива», «Шпак»), житель с. Дермань, член ОУН(б) 107
Бухало Критський Андрій, селянин с. Дермань 45
Бухало Максим, голова «Просвітянської хати» с. Дермань 84–85
Бухало Олександр, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123–124, 126
Бухальський, прізвище в с. Дермань 48
Бухальський Олексій, житель с. Дермань 280, 288
Бухальський Роман, житель с. Дермань 288
Бухович Наталія, викладачка Дерманської педагогічної школи 176
Буянець Николай Іванов 48; дружина Параскевія Еремія 48; дочка Марія 48
«Вакула» *див.* Рудий-Кравчук Роман
«Ванілія» *див.* Хомич Валентина

- Василакі Володимир, посередник у перемовинах Т. Бульби-Боровця з російськими антикомуністами 137
- Василій Великий, святий 53
- «Василь Вечера» *див.* Гудзоватий Петро
- Василько В., начальник пропагандивного відділу Головної команди Української національної гвардії 142
- «Верес» *див.* Дудар Ярослав
- Вероніка (Зошук), ігуменя, настоятельниця Дерманського жіночого монастиря 268–269
- «Вертун» *див.* Сокол Адам
- Ветров Іван, освітній діяч 82
- Вилика Оксен, селянин с. Дермань 43; дружина Хима 43; дочка Наталія 43
- Виноградський Володимир («Залізник»), командир відділу УПА поблизу Мізоча 110, 266–267
- Вихованець Тарас, вч. 36, 52
- «Вихор», сотенний УПА 110
- Власов Андрій, радянський генерал 211
- Влащук, прізвище в с. Дермань 48
- Вовк Олександр, вч. 94, 97, 103
- Войтюк Адам, вч., учень Дерманської середньої школи 277
- Войтюк Фаїна, учениця Дерманської середньої школи 120
- Володимир (Сабодан), київський митрополит 269
- Володимир Василькович, волинський кн. 282
- Волошин Лаврентій, голова осередку «Волинського союзу сільської молоді» с. Кунин 88
- Волошин Ростислав («Горбенко»), провідник ОУН(б) 267
- Волошкін (помилк. Волошин) Георгій, заступник начальника Мізоцького райвідділу міліції 285
- Волощенко Андрій, бандурист 206
- Ворона Федір, начальник 1-го відділення відділу 2-Н УМДБ у Рівненській обл. 125
- Вороневич Андрій, селянин с. Дермань 44; дружина Анна 44
- «Вороний» *див.* Андрошук Микола
- Ворошилов Климент, військово-політичний діяч 120
- «Всеволод», агент УКДБ у Полтавській обл. 137–139
- Вуйцик Володимир, вч. 50
- «Вусатий» *див.* Шевчук Василь
- «В'юн», сотенний УПА 102
- Гаврилов Михайло, начальник відділу боротьби з бандитизмом УНКВС у Рівненській обл. 111
- Гаврилюк Надія, вч. 8
- Галабурда (Гарабурда), прізвище в с. Дермань 45, 48
- Галабурда Андронік, о., житель с. Дермань, батько Ю. Галабурди 279, 283
- Галабурда Григорій, житель с. Дермань, дід Ю. Галабурди 280
- Галабурда (Криницька) Надія, жителька с. Дермань, мати Ю. Галабурди 280, 285
- Галабурда Ольга, жителька с. Дермань 238
- Галабурда Юрій, вч., уродженець с. Дермань 132, 262, 277–278, 280–281, 283–284
- «Галайда» *див.* Решетин Григорій
- Галета Кирило, о., парох Святодмитрівської церкви с. Уїздці 92

- Галич, прізвище в с. Дермань 48
«Галина» *див.* Бусел Яків
- Галчин Гнат (Ігнатій), син Мойсея, селянин с. Дермань 40–41; дружина Меланія 41; вихованець Яків 40
- Гарабурда *див.* Галабурда
- Геннадій (Gennadiusz), архимандрит Дерманського монастиря 52
- Герасимчук Микола, вч., уродженець с. Дермань 277
- Гетун Павло, о., парох Святоонуфріївської церкви с. Дермань 288
- Глінський Ян, директор Дерманської семикласної польської школи 171
- Гловацький Інокентій, громадсько-політичний діяч 84, 86–87
- Глуховцев Павло, директор Рівненського учительського інституту 225
- Гнатюк Григорій («Звір»), о., голова ревізійної комісії та керівник господарської секції «Просвітянської хати» с. Дермань, агент НКВС-НКДБ, батько О. Гнатюка-Гриценка 85, 87, 90, 134–136
- Гнатюк Наталя (Наталка), дочка О. Гнатюка-Гриценка 143–144
- Гнатюк Ніна *див.* Кравчук Ніна
- Гнатюк О., член «Просвітянської хати» с. Дермань 92
- Гнатюк Олександр, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 126
- Гнатюк (Козубська) Пелагія, мати О. Гнатюка-Гриценка 130, 133, 144
- Гнатюк Петро (Петрусь), син О. Гнатюка-Гриценка 132, 143–144
- Гнатюк Тамара *див.* Федорчук Тамара
- Гнатюк Тарас («Правдін»), учитель, агент КДБ, брат О. Гнатюка-Гриценка 130, 132, 134, 136–137, 144
- Гнатюк-Гриченко Олександр («Безридний», Гриченко О.), уродженець с. Дермань, військово-політичний діяч 128–145, 279
- Гнатюки, дерманська родина 131–132, 134
- Годованюк Олена, вч. 50
- «Гончаренко» *див.* Ступницький Леонід
- «Горбенко» *див.* Волошин Ростислав
- Гордіюк Валентин, о., парох Святоонуфріївської церкви с. Дермань 288
- Гордон Тарас, о., парох Святоонуфріївської церкви с. Дермань 288
- Горелов Микола, вч. 19
- Горін Сергій, вч. 36, 50–52
- Гребень, прізвище в с. Дермань 48
- Гребень Федір, син Мартина, селянин с. Дермань 42
- Григорович Василь, викладач Острозького педагогічного училища 232
- Гриченко О. *див.* Гнатюк-Гриченко Олександр
- Грушевський Михайло, вч. 23–24
- Гусак, прізвище в с. Дермань 48
- Гуцаленко Тетяна, вч. 51
- Граєвський Станіслав, шл., підляський стольник 33

- Гудзоватий Петро («Василь Вечера»), командир УПА 110
- Гурський Миколай, шл., власник с. Теляж 33
- Давидюк, прізвище в с. Дермань 48
- Давидюк Іван Давидів (Давидюк Іван Давидов), селянин с. Дермань 40, 44, 47; сини Никифор, Миколай, Роман, Самуїл, Федор 47
- Давидюк Руслана, вч. 76–77, 83, 89, 93, 118, 289
- Давидюк Тетяна, селянка с. Дермань 40
- Давидюк Федор Давидов, селянин с. Дермань 40, 47; дружина Палагія Григорієва 47; сини Оксен, Семен, Устян 47; Стеха Михаїлова 47; дочка Евфросинія 47
- Даниїл (Чокалюк), рівненсько-острозький архієпископ 288
- Даниленко Олександр («Данько»), старшина Армії УНР, голова Мізоцької районної управи 103, 267
- Данильчук, прізвище в с. Дермань 48
- Дацюк Олег, громадсько-політичний діяч 70
- Дашкевич Микола (Дашкевич Н.), вч. 22
- Дашкевич Ярослав, вч. 33
- Демченко Андрій, директор Дерманської середньої школи 122
- Демченко Панас, житель с. Дермань, мельник 272
- Демчук Марія, завідувачка бібліотеки с. Дермань 132–133
- Дем'янюк Олександр, вч. 76
- Денишук Олександр, краєзнавець 98
- Дерида, прізвище в с. Дермань 48
- Дзюбенко Анатолій, уродженець с. Дермань 280
- Дзюбенко Володимир, житель с. Дермань, сотенний УПА 157
- Дідич Зоя, письменниця, громадська діячка 82
- Діонісій (Валединський), варшавсько-волинський митрополит 79
- Дітріх М., директор Здолбунівської ремісничої школи 172
- Добровольський, дільничний Мізоцького райвідділу МВС у с. Дермань 124
- Доброчинська Валентина, вч. 172, 225
- Довбенко, прізвище в с. Дермань 48
- Довбенко Антін (Галата), учасник більшовицького виступу проти Директорії УНР, член ревізійної комісії осередку «Просвіти» с. Дермань 82, 135
- Довбенко Володимир, житель с. Дермань 93
- Довбенко Іван, Григорієв син 47; дружина Любовія Григорієва 47; сини Василій, Марко, Оксен 47; дочка Марія 47
- Довбищенко Михайло, вч. 50–52
- «Докс» *див.* Котик Семен
- Домашук Євгенія *див.* Третяк Євгенія
- Домашуки, родичі О. Ясена 285
- Доміняк Ян, комендант постерунку поліції м. Мізоч 87
- Дорош Роман, скарбник «Просвітянської хати» с. Білашів 92

- Дрозюк Володимир, журналіст, учень Дерманської середньої школи 277
- Дуда Андрій, о., парох Святооунфрїївської церкви с. Дермань 288
- Дудар Ярослав («Верес»), провідник ОУН(б) 105
- Дуля, прізвище в с. Дермань 48
- Дунін-Борковський Пйотр, львівський воєвода 93
- Дунін-Карвицький Казимир, шл., власник м. Мізоч 67
- Дунін-Карвицький Кшиштоф, шл., власник м. Мізоч 61, 67, 70, 72
- Дунін-Карвицький Юзеф (Dunin-Karwicki J., J. K.), шл., власник палацу в м. Мізоч 70
- Дунін-Карвицький Юзеф (J. D. K., Karwicki-Dunin J.), шл., мемуарист, власник м. Мізоча 21, 31, 54, 65–67
- Дунін-Карвицький Юзеф-Каєтан (Dunin-Karwicki Józef Kajetan), шл., коронний регент, власник Мізоча 31, 54, 67
- Дуніни-Карвицькі, шл. рід 30–31, 65, 67, 71, 73, 99, 112
- «Еней» *див.* Олійник Петро
- Ерхард Людвіг, державно-політичний діяч 140
- Єзьорний Антоній, учитель Дерманської семикласної польської школи 171
- Єндржеєвич (помилк. Енджжеєвський, Сидрисаєвич) Яків, о., парох Святотроїцької церкви с. Дермань 271, 287
- Єрофій (Лобачевський, Иерофей (Лобачевский)), острозький єпископ, архимандрит Дерманського монастиря 37, 63, 269–270
- Єфімчук Федір, учитель Дерманської середньої школи, краєзнавець 115, 122–123, 163, 171, 175–176, 179, 262, 274, 276
- Єфрем, луцький єпископ 22, 24, 26
- Жаріков, начальник 8-го відділу 2-го головного управління КДБ СРСР 128
- «Жаровий», агент МДБ, житель с. Дермань 131
- Желеховська Катажина (Żelechowska K.), вч. 68, 71
- «Женя», жителька с. Дермань, друкарка ОУН(б) 118
- Жив'юк Андрій, вч. 77, 95–97, 112, 115, 118, 123, 125–127, 136, 154, 156, 160, 262–263, 272, 277–278, 280, 285, 289
- Жигва, прізвище в с. Дермань 48
- Жигва Тимофій, селянин с. Дермань 44; дружина Матрона Григорієва 44
- Жилюк Сергій, вч. 38
- Задоя Олександр, начальник управління боротьби з бандитизмом НКВС УРСР 111
- «Залізник» *див.* Виноградський Володимир
- «Запорожець», агент МДБ, житель с. Дермань 131
- Заславський Владислав-Домінік, кн., острозький ординат 30, 34, 53
- Заславські, кн. рід 34, 270
- Захарук Юрій, вч. 17
- Збенович Володимир, вч. 17

- «Звір» *див.* Гнатюк Григорій
 «Зима» *див.* Кравчук Микола
 Зінченко Петро, графік, журналіст 86
- Іванов П.** *див.* Іванов Петро
 Иерофей (Лобачевский) *див.* Єро-
 фій (Лобачевський)
- Йона** (Борзобагатий-Красенський),
 луцько-острозький єпископ 27–
 28, 32–34
- Йосафат** (Булгак), київський митро-
 полит 62
- Іван** (Дубович), єромонах ЧСВВ,
 архимандрит Дерманського мо-
 настиря 53
- Іваницька Анастасія**, Іванова дочка,
 дружина о. Д. Іваницького 39
- Іваницький Антоній** (помилк. Фео-
 фан), о., парох Святотроїцької
 церкви с. Дермань 280
- Іваницький Данило**, Михайлів
 син, о., наглядаючий священник
 Святооунфрїївської церкви с. Дер-
 мань 39, 287
- Іваницький Доримедонт**, о., парох
 Святотроїцької церкви с. Дермань
 39, 279–280
- Іваницький Клавдій**, о., парох Свя-
 тотроїцької церкви с. Дермань
 89–90, 280
- Іванов Петро** (Іванов П.), вч. 22
 Гнатюк, прізвище в с. Дермань 48
 «Ілько» *див.* Сидорчук Мелетій
 Ісаєвич Ярослав, вч. 49
 Іщук Надія, освітня діячка 85
 Іщук Олександр, вч. 115–116
- Каблуков Юрій**, красзнавець 155
 Казван Дмитро («Черник»), коман-
 дир УПА 99–100, 102
- Калинович Олександра**, учителька
 Дерманської середньої школи 284
Кальмуцький Созонт, композитор,
 диригент 85–86
Кальчук, прізвище в с. Дермань 48
Кальчук Акилина *див.* Красовська
 Акилина
Кальчук Василь, житель с. Дер-
 мань, член ОУН(б) 156
Кальчук Євген, о., скарбник і за-
 ступник голови осередку «Про-
 світи», керівник хорової секції
 «Просвітянської хати» с. Дер-
 мань 82, 84, 86–87, 131, 160
Кальчук Лаврін, скарбник «Про-
 світянської хати» с. Дермань
 86–87
Кальчуки, дерманська родина 279
Каменяка, житель с. Дермань,
 учасник більшовицького висту-
 пу проти Директорії УНР 135
Каменяка, прізвище в с. Дермань
 48
Камінський Казимир, інструктор
 «Волинського союзу сільської мо-
 лоді» Здолбунівського повіту 88
Капраль Мирон, вч. 23
Карліна Оксана (О. К.), вч. 49, 54,
 289
Карпінчук Ілько, голова «Просві-
 тянської хати» с. Кунин 88
Катерина II, російська імператриця
 37
Катренко Гаврило, директор Дер-
 манської педагогічної школи 176
 «Катюша» *див.* Шмань-Озірська
 Марія
Качан, прізвище в с. Дермань 48
Кедров (Кедров) Михайло, церков-
 ний діяч, директор Дерманської
 вчительської семінарії 78

- Кентржинська Олена, дружина А. Кентржинського 80
- Кентржинський Антін, громадсько-освітній діяч 81
- Кирило (Терлецький), луцько-острозький єпископ 24–25, 28–30, 33–34, 53
- Кирилюк Галина, жителька с. Дермань, студентка Рівненського учительського інституту 119–120
- Кирюхін Микола, радянський генерал 96
- Кир'ячук Василь Зіновійович, житель с. Дермань, симпатик ОУН(б) 157
- Кир'ячук Василь Феодосійович, житель с. Дермань, член ОУН(б) 106
- Кир'ячук Микола, житель с. Дермань 264
- Кир'ячук Павло, син Кир'яна, селянин с. Дермань 44; дружина Анастасія 44; син Карпо 44; вихованець Мирон 44
- Кисіль, прізвище в с. Дермань 48
- Кисіль Андрій, житель с. Дермань, провідник ОУН(б) 94, 160
- Кисіль І., керівник вишкільного відділу Головної команди Української національної гвардії 142
- Кисіль Ростик, житель с. Дермань 147, 153
- Кисільчук Євген, учитель Дерманської середньої школи 175, 264, 284
- Кисільчук Тетяна, жителька с. Дермань 173
- Кіреєв Юрій, фотохудожник 183
- «Клен» *див.* Рудий-Кравчук Роман
- Климентій, луцький єпископ 23, 26
- Климишин Іван («Крук»), курінний УПА 99, 267
- Клиновий Володимир, заступник голови «Просвітанської хати» с. Білашів 90
- Клячківський Дмитро («Клим Савур»), командир УПА 134, 267
- Книш-Боа Галина, учениця Приватної жіночої духовної гімназії в с. Дермань 276
- Коберник Олександр, викладач Острозького педагогічного училища 232
- Ковалець, прізвище в с. Дермань 48
- Ковалець Мойсей, син Семена, селянин с. Дермань 42
- Ковалишин-Фридрих Максим, селянин с. Дермань 55
- «Коваль», агент КДБ 131
- Коваль Іван, начальник штабу Української національної гвардії 142
- Ковалько Наталія, учителька Дерманської середньої школи 122
- Ковальський Микола, вч. 225, 231
- Ковбасюк, прізвище в с. Дермань 48
- «Козак» *див.* Мартинюк Іван
- Козак Микола («Смок»), провідник ОУН(б) 266
- Козицький Сергій, композитор, громадсько-політичний діяч 80
- Козій Микола, директор Острозького педагогічного училища 225
- Козубська Пелагія *див.* Гнатюк Пелагія
- Козубський Дмитро, житель с. Дермань 144
- Кокін Сергій, вч. 94, 103
- Колесник, прізвище в с. Дермань 48

- Коломис Серафим, секретар «Просвітянської хати» с. Кунин 88
- Кольчинський Федір, викладач Дерманської педагогічної школи 176, 179
- «Комар» *див.* Парфенюк Кирило
- Комаров, житель м. Здолбунів, учасник більшовицького виступу проти Директорії УНР 135
- Кондратюк Андрій, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 125
- Кондратюк Микола, житель с. Дермань, учень Дерманської середньої школи 118–119
- Коник Ярослав, уродженець с. Дермань, інженер залізничного транспорту 147
- Копержинський Костянтин, вч. 37
- Коренюк Василь («Палій»), уродженець с. Уїздці, провідник ОУН(б) 267
- Костюк, прізвище в с. Дермань 48
- Костюк Василь («Береза»), вояк УПА 110
- Костюк Матвій, селянин с. Дермань 44
- Костюк Павло, житель с. Дермань 276
- Костюшко Тадеуш, шл., військово-політичний діяч 72
- Котик Семен («Докс»), курінний УПА 98–99, 110
- Кохан Іван, вч. 129
- Коцюбинський Михайло, письменник 84
- Кравчук, прізвище в с. Дермань 48
- Кравчук Андрій, житель с. Дермань 288
- Кравчук Дмитро, учитель Дерманської середньої школи, крас-
знавець 147, 151, 262, 270–272, 274
- Кравчук Іван, секретар осередку «Просвіти», член ревізійної комісії та голова «Просвітянської хати» с. Дермань, учитель 82, 84, 87, 272
- Кравчук Лідія, член ревізійної комісії осередку «Просвіти» с. Дермань 82
- Кравчук Микола («Зима»), завгосп Дерманської середньої школи, агент МДБ 131–133
- Кравчук Мойсей, селянин с. Дермань 44; родичка Софія 44
- Кравчук (Гнатюк) Ніна, сестра О. Гнатюка-Гриценка 133
- Кравчук Олександр, вч., уродженець с. Дермань 276–277
- Кравчук Олексій Григорійович, селянин с. Дермань 41; дружина Агафія 41
- Кравчук Ольга, учителька Дерманської середньої школи 151
- Кравчук Панас, заступник голови та керівник хору «Просвітянської хати» с. Дермань, учитель 84–85, 87, 284
- Красенський Василь, шл., син Йони (Борзобагатого-Красенського) 27
- Красовська (Кальчук) Акилина, жителька с. Дермань, мати Л. Красовського 164
- Красовська Анастасія (Настя, Настуся), жителька с. Дермань, двоюрідна сестра Л. Красовського 177, 195, 227
- Красовська Антоніна, сестра Л. Красовського 165, 177
- Красовська Зіна, друга дружина Л. Красовського 161

- Красовська Людмила, перша дружина Л. Красовського 161
- Красовська (Лішук) Марія, жителька с. Дермань, мачуха Л. Красовського 167–168
- Красовська (Осік) Марія, жителька хутора Діброва, сестра Л. Красовського 165, 167, 178
- Красовський, прізвище в с. Дермань 48
- Красовський Данило, житель с. Дермань, брат Л. Красовського 159–160, 165, 167, 238
- Красовський Дмитро, брат Л. Красовського 159–160, 167
- Красовський Лаврін, уродженець с. Дермань, автор спогадів і щоденника 154–165, 195, 199, 225, 231–232, 234–235, 238, 240, 245, 258, 261, 276, 284, 289
- Красовський Микола, житель с. Дермань, племінник Л. Красовського 238
- Красовський Нестор, житель с. Дермань 177
- Красовський Петро, брат Л. Красовського 165
- Красовський Яків, житель с. Дермань, батько Л. Красовського 165–168
- Красовські, дерманська родина 155
- Крижанівський Олег, вч. 37
- «Крилов» *див.* Федорчук Олександр
- Криницька Надія *див.* Галабурда Надія
- Криницький, прізвище в с. Дермань 48
- Криницький Мойсей, син Прокопа, селянин с. Дермань 41; дружина Марія 41
- Криницький Святослав, житель с. Дермань, вояк УПА 119
- Криницькі, дерманська родина 285
- «Крук» *див.* Климишин Іван
- Крупа Григорій, пінський міщанин 28
- Круц Володимир, вч. 17
- «Кузьма», провідник ОУН(б) 136
- Кук Василь («Леміш»), головнокомандувач УПА, провідник ОУН(б) 105, 265
- Кулаковський Петро, вч. 53
- Кулина, селянка с. Дермань 43; дочки Анна та Матрона 43
- Кульчинська Ірина, дочка о. Є. Кульчинського 156
- Кульчинський Євген, о., парох Святотроїцької церкви с. Дермань 86, 90, 156, 179, 274
- Купрін Олександр, письменник 155
- Купчинський Олег, вч. 22–23, 25–27
- Куртика, прізвище в с. Дермань 48
- Кухар Йосип, директор Дерманської неповної середньої школи 175
- Кухарець, прізвище в с. Дермань 48
- Кухарук Наталія, вч. 49
- Кухарчук Всеволод, член ради «Просвітанської хати» с. Уїзді 87
- Кучерепа Микола, вч. 83, 89, 93
- Кучерук Антін, житель с. Дермань, член ОУН(б) 94
- Кучерук-Рудий Іван, житель с. Дермань 94
- Кучінко Михайло, вч. 7, 10–11
- Лазаренко Євген, вч. 284
- Лантух Марія, племінниця Т. Бульби-Боровця 129

- Латанський Василь, літератор, учитель 147–150
- Лахман Василь, житель с. Дермань, батько М. Лахмана 284
- Лахман Зоня, жителька с. Дермань, зв'язкова ОУН(б) 118
- Лахман Мелетій, житель с. Дермань, дисидент 264
- Левицький (Левіцький) Василь, викладач Дерманської церковно-учительської школи 78
- Левківець, прізвище в с. Дермань 48
- Левківець Гаврило, селянин с. Дермань 44
- Левко, син Мартина, селянин с. Дермань 42
- Ледухівський, шл. 33
- «Леміш» *див.* Кук Василь
- Леонтович Микола, композитор 91
- Лесничук Роман, Петров син 46; дружина Устя Григорієва 46; син Прохор 46; брати Йосиф, Кузьма 46; сестри Любовія, Матрона 46; баба Анна Левкова 46
- Леся Українка, письменниця 84
- «Лиман» *див.* Паламарчук Дмитро
- Линка Юрій (помилк. Линко), о., парох Святотроїцької церкви с. Дермань 271, 273
- Лис Єфросинія, уродженка с. Дермань, вдова о. Є. Кальчука 160–161
- Литвиненко Іван, полковник Армії УНР 82
- Лісовський Н., секретар Мізоцького райвиконкому 109
- Ліщук Марія *див.* Красовська Марія
- Ломбардо Кристина, учениця Дерманської семикласної польської школи 276
- Лопачька Наталя, вч. 36, 49–50, 53–54
- Лось Валентина, вч. 62
- Луківський Васько, боярин-ленник 32
- Лук'янчук, прізвище в с. Дермань 48
- Лук'янчук Василь, вч., уродженець с. Дермань 277
- Луц Віктор, мистецтвознавець 51
- Любарт Гедимінович, кн. 21–27, 30–31, 33–34
- Любомирська Ядвіга, кн., землевласниця в с. Дермань 280
- Любомирський Міхал, кн., власник половини с. Дермань 40, 60
- Любомирські, кн. рід 38, 40, 54, 271
- М. У. *див.* Ужвін Микола
- Магнетеско М., член Головної команди Української національної гвардії 142
- Макарова Тамара, актриса радянського кіно 258
- Макклер Деніс *див.* Міклер Діонісій
- «Макс» *див.* Скорупський Максим
- Максись, прізвище в с. Дермань 48
- Максись Антоніна, жителька с. Дермань 157
- Максись Лаврентій, син Максима, селянин с. Дермань 41
- Максись Микола, житель с. Дермань, «поет-комсомолец» 265, 272
- Максись Раїса, жителька с. Дермань, племінниця Л. Красовського 160–161, 163
- Малафійчук Улас, син Івана, селянин с. Дермань 41, 43–44
- Малаховська Францішка, шл., дружина К. Дуніна-Карвицького 72
- Малаховські, шл. рід 72

- Малюта Ольга, вч. 76
Манько Микола, красзнавець 82
«Марійка», агент НКДБ-НКВС 106
Марія, Лук'янова вдова, селянка с. Дермань 42
Марков, червоноармієць 221
Марта, селянка с. Дермань 42
Мартинюк, прізвище в с. Дермань 48
Мартинюк Йона, голова осередку «Просвіти», член ревізійної комісії та керівник драматичної секції «Просвітянської хати» с. Дермань 82, 84, 87
Мартинюк Іван («Козак»), землемір, голова осередку «Просвіти» та керівник драматичного гуртка «Просвітянської хати» с. Дермань, керівник картографічного інституту УПА 77, 82, 85, 169, 264, 267
Мартинюк Карпо, житель с. Дермань, вояк УПА 102
Мартинюк Микола («Явір»), житель с. Дермань, керівник місцевої боївки СБ ОУН(б) 111
Мартинюк Роман, керівник секції фізичного виховання «Просвітянської хати» с. Дермань 87
Мартинюк Федір, лікар, житель с. Дермань 279
Мартинюк Яків, член ради «Просвітянської хати» с. Уїздці 87
Марцинковська (Бурмиструвна) Галина, учителька Дерманської семикласної польської школи 171
Марчук, прізвище в с. Дермань 48
Марчук Ігор, вч. 73, 97, 105, 115, 123, 127–128, 136, 156, 160, 262–263, 266, 289
Маршалл Роберт Георг, окружний гебітскомісар у м. Здолбунові 183
Масяєва Аліна, музейна працівниця 73
Махобій, прізвище в с. Дермань 48
Мацюк, прізвище в с. Дермань 48
Мацюк Нестор, житель с. Дермань 92
«Медвідь», вояк УПА 100
Медиковський Степан («Шум»), курінний УПА 109–111
Мелетій (Смотрицький), церковно-освітній діяч, архимандрит Дерманського монастиря 37, 53
Мельник Іван, син Павла, селянин с. Дермань 43
Мельник Степан, завуч Дерманської неповної середньої школи 175
Мирончук Людмила, вч. 49
Михайлишин Ольга, вч. 65, 69, 289
Михайлів Омелян, селянин с. Дермань 42
Михальчук Роман, вч. 21
Михалюк, прізвище в с. Дермань 48
Михалюк Лаврін, син Федора, селянин с. Дермань 41–42; дочка Христя 42; внук Олександр 42
Михалюк Мартин, селянин с. Дермань 41, 56; дружина Пелагія 41; син Дем'ян 41; невістка Катерина Трофимова 41; внука Матрона 41
Мицько Ігор (Мыцько И.), вч. 22, 26, 29, 31, 35, 37, 49, 52
Мищенко, прізвище в с. Дермань 48
Мишка-Варковський Михайло, шл., волинський каштелян 33
Мізерний Анатолій, фотохудожник 287–288
Мізоцькі, бояри-ленники 28
Міклер Діонісій (Макклер Деніс), майстер садово-паркового мистецтва 67

- Міськов Сава, член ревізійної комісії «Просвітянської хати» с. Дермань 87
- Міськова Олександра, керівниця Союзу українок «Просвітянської хати» с. Дермань 87, 91
- Мішук Марко, житель с. Дермань, власник магазину в м. Мізоч 101
- Мовша Тамара, вч. 16
- Мороз, прізвище в с. Дермань 48
- Мороз Андрій («Чорногуз»), житель с. Дермань, член ОУН(б) 106
- Мороз Антін, житель с. Дермань, член ОУН(б) 107
- Мороз Семен («Морозенко», «Сурмач»), житель с. Дермань, член ОУН(б) 107
- «Морозенко» *див.* Мороз Семен
- Моругін Василь, учень Дерманської середньої школи, інженер 147
- Моця Олександр, вч. 19
- «Мужній», командир боївки СБ ОУН(б) 107
- Музиченко-Письменний Георгій, публіцист, громадський діяч 137
- Мыцко *И. див.* Мицько Ігор
- Наливайко Семен (Семерій), сотник надвірної поліції кн. В.-К. Острозького 28, 30, 34**
- Науменко Петро, перший секретар Мізоцького райкому КП(б)У 109
- «Невський», заступник сотенного УПА 100
- Недзвезцький Микола («Хрін»), вояк УПА 99
- «Нежурись» *див.* Черепко Петро
- Нестерчук Володимир, керівник хору «Просвітянської хати» с. Уїздці 92
- Нестерчук Сидір, учитель Дерманської неповної середньої школи 175
- Нечуй-Левицький Іван, письменник 203
- Новіков Н., начальник Здолбунівської повітової міліції 92
- Новіцький Віктор, учитель Дерманської семикласної польської школи 171
- О. К. див.** Карліна Оксана
- Овчинніков Василь, бандурист 206
- Огій Антін, учитель Приватної жіночої духовної гімназії в с. Дермань 80–82
- Огородник Алла, дочка О. Огородника 88
- Огородник Євгенія, дочка О. Огородника 88
- Огородник Олександр, громадсько-політичний діяч 87, 90
- Огородник Ольга, дружина О. Огородника 88
- Огородники, дерманська родина 285–286
- Озірський Архип, житель с. Дермань, агент МДБ 118–119
- Озірський Степан, житель с. Дермань, агент МДБ 118–119
- Оксененко Петро («Петро»), сотенний УПА 99–100, 268
- Олександр, великий литовський кн. 22, 24, 31
- Олександр (Йодко), єромонах ЧСВВ, архимандрит Дерманського монастиря 56
- Олексій (Громадський), волинський архієпископ 89
- Олізарович Федькович Семен, шл., власник с. Білашів 51, 269

- Олійник Петро («Еней»), командир УПА, провідник ОУН(б) 99–102, 105, 265, 267
- Олійник Филимон, заступник голови «Просвітянської хаги» с. Кунин 88
- Омельчук Дмитро («Стародуб»), уродженець с. Дермань, член ОУН(б) 267
- Онуфрій Великий, святий 287–288 «Орел», чотовий УПА 99–100
- Орловська Софія, учителька Приватної жіночої духовної гімназії в с. Дермань 80–81
- Осік Марія *див.* Красовська Марія
- Оскілко Володимир, військово-політичний діяч 80
- «Остап» *див.* Сокол Адам
- Остапук Володимир, краєзнавець 172
- Острозька Беата, кн. 32
- Острозький Василь-Костянтин (Osrogski Konstantyn Konstantynowicz), кн. 25, 28–29, 33–34, 52–53, 63–64, 259
- Острозький Василь Федорович Красний, кн. 51, 259
- Острозький Костянтин Іванович, кн. 29, 31, 35, 52, 64
- Острозький Януш, кн. 29, 53
- Острозькі, кн. рід 29–31, 34, 36, 54
- Павленко** Іван, вч. 97
- Павлюк Афіноген, о., директор Дерманської семирічної школи, парох Святотроїцької церкви с. Дермань 78, 274, 276
- Павлюк Пилип, житель с. Дермань, культурно-громадський діяч 76, 264
- Паламарчук Дмитро («Лиман»), член ОУН(б), перекладач 265
- «Палій» *див.* Коренюк Василь
- Панас Мирний, письменник 84
- Панасюк Микола, о., парох Свято-троїцької церкви с. Дермань 274
- Панасюк Федір, викладач Острозького педагогічного училища 232
- Парфенюк Кирило («Комар»), житель с. Дермань, слюсар, зброяр УПА 264, 267
- Пасіка, прізвище в с. Дермань 48
- Пассек Тетяна, вч. 16–17
- Пастухов Борис, директор Нижнеломовського дитячого будинку 155
- Патриляк Іван, вч. 97
- Пелант Євгенія, жителька с. Дермань 285
- Пеленкевич Никанор, учитель Дерманської неповної середньої школи 175
- Пелещин Микола, вч. 7, 9, 11–14, 16–17
- Петлюра Симон, державно-політичний діяч 80, 83
- «Петро» *див.* Оксененко Петро
- Петрук, прізвище в с. Дермань 48
- «Петрусь» *див.* Андрощук Петро
- Пещак Марія, вч. 22
- П'єтночко Богдан, еродиякон ЧСВВ, вч. 54
- Пилип (Володкович), київський митрополит, архимандрит Дерманського монастиря 55
- Пилипчук Володимир («Хорунжий»), житель с. Нова Мощаниця, ройовий УПА 97–98, 101
- Підручний Порфирій, еромонах ЧСВВ, вч. 54
- Пілсудський Юзеф, державно-політичний діяч 86
- Плугак, прізвище в с. Дермань 48

- Плугак Федір, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 125
- Плюта, учитель дерманської гімназії 179
- Полікарпов Микола, авіаконструктор 216
- Попеловський Титул, комендант постерунку поліції в с. Дермань 93
- Поровський Микола, громадсько-політичний діяч 97
- «Правдін» *див.* Гнатюк Тарас
- Приходченко Микола, начальник УНКВС у Рівненській обл. 183
- Прищепа Богдан, вч. 259
- Прищепа Степан, голова Мізоцької селищної ради 109
- Прокіп, син Григорія, селянин с. Дермань 41
- Проценко Людмила, вч. 33
- Птушко Олександр, радянський кінорежисер 258
- Пура Ярослав, вч. 174
- Пшеничний Микола, поет, публіцист 152
- Р-кий**, публіцист 78
- Раппопорт Павло (Раппопорт П.), вч. 282–283
- Ратинець, прізвище в с. Дермань 48
- Рафальський Олег, вч. 19
- Ремінський Юрій, шл., власник с. Верхів 33
- Решетин Григорій («Галайда», «Чернець»), сотенний УПА 110
- Рибак, прізвище в с. Дермань 48
- Рибак Діонісій, син Григорія, селянин с. Дермань 43
- Рибак Дмитро, син Миколи, селянин с. Дермань 43
- Рибак Іван, син Григорія, селянин с. Дермань 43
- Рибак Клим (Климентій), житель м. Мізоч, учасник більшовицького виступу проти Директорії УНР 135
- Рибак Потап, син Миколи, селянин с. Дермань 43
- Рибак Семен, син Григорія, селянин с. Дермань 43
- Рикун Василь, керівник Дубенського ревкому РСДРП(б) 135
- Родичкін Іван, вч. 67
- Родичкіна Ольга, вч. 67
- Рожко, учитель дерманської гімназії 179
- Рокицький Миколай, шл., королівський коморник 27
- «Роман», агент МДБ, завгосп лікарні с. Дермань Другий 130
- Романова Оксана, вч. 39
- Романюк Дорофій, скарбник «Просвітанської хати» с. Білашів 90
- Романюти, дерманська родина 285–286
- Росік Юзеф, учитель Дерманської семирічної польської школи 171
- Руда Марія *див.* Ясен Марія
- Руда (Романюта) Мотря, жителька с. Дермань 285
- Руда Софія, жителька с. Дермань 286
- Руда Ярина, жителька с. Дермань 285
- Рудий Василь, вч. 7–9, 11–16, 262, 281–283, 289
- Рудий Василь, член ревізійної комісії осередку «Просвіти» с. Дермань 82
- Рудий Дем'ян Іванович (Чорнобиль), житель с. Дермань, учасник

- більшовицького виступу проти Директорії УНР 135, 286
- Рудий Дем'ян Максимович, житель с. Дермань 157
- Рудий Захар, житель с. Дермань 286
- Рудий Іларій, житель с. Дермань 238
- Рудий Пилип, житель с. Дермань, працівник Рівненського гебітско-місаріату, провідник ОУН(б) 132, 157
- Рудий Семен, житель с. Дермань 285–286
- Рудий Улян, житель с. Дермань 286
- Рудий Федір, житель с. Дермань 286
- Рудий-Кравчук Роман («Вакула», «Клен»), житель с. Дермань, вояк УПА 105–109
- Рудик-Фридрих Іван, скарбник «Просвітянської хати» с. Кунин 88
- Руді, дерманська родина 285–286
- Рудюк, прізвище в с. Дермань 48
- Русначенко Анатолій, вч. 105
- Рясний Василь, нарком внутрішніх справ УРСР 110–111, 183
- Савич Володимир, вч. 7
- Сакал, прізвище в с. Дермань 48
- Сакал Євфимій, син Стефана, селянин с. Дермань 42
- Самійленко Віра, дружина О. Гнатюка-Гриценка 143, 145
- Самчук, прізвище в с. Дермань 48
- Самчук Олексій (Зута), житель с. Дермань 173
- Самчук Улас, письменник 77, 103, 151–152, 163, 265, 276, 278, 280
- Сангушки, кн. рід 54
- Сангушко Януш Михайлович, кн. 51, 269
- Свешніков Ігор, вч. 7
- Свидригайло, великий литовський кн. 24–25
- Свистун Микола («Ясен»), командир УПА 267
- Святогоров Олександр, працівник МДБ-КДБ УРСР 125–126
- Селедець Володимир, красзнавець 135
- Селіванов Олександр, начальник Мізоцького райвідділу НКВС 113
- Семенюк, прізвище в с. Дермань 48
- Семенюк Василь, житель с. Дермань, член ОУН(б) 106
- Семенюк Микола, житель с. Дермань, вояк УПА 106
- Семенюк Тамара, регентка хору Святотроїцької церкви с. Дермань 274
- Семерик, прізвище в с. Дермань 48
- Семерик Микола, директор Дерманської середньої школи, красзнавець 160, 280
- Сененко Лука, співробітник УКДБ у Рівненській обл. 134
- Сенета Марія, вч. 53
- «Сергій», член ОУН(б) 107
- «Сергій» *див.* Степаняк Михайло
- Сергійчук Володимир, вч. 140
- Сердюк Станіслав, вч. 140
- Сестренцевичі-Точевиські, бояриленники 28
- Сигізмунд I Старий, великий литовський кн., король 25, 32
- Сигізмунд II Август, великий литовський кн., король 32
- Сигізмунд III Ваза, великий литовський кн., король 22, 29

- Сидорчук, прізвище в с. Дермань 48
- Сидорчук Мелетій («Ілько»), житель с. Дермань, учитель, провідник ОУН(б) 94, 103, 107, 175, 177
- Симон (Івановський), острозький архієпископ 270
- Сікачов, викладач Дерманської педагогічної школи 176
- Сікачова, викладачка Дерманської педагогічної школи 176
- Сіліхін Павло, заступник голови Мізоцького райвиконкому 109
- Скоропада, прізвище в с. Дермань 48
- Скоропада Олексій (Олекса), житель с. Дермань, член ОУН(б), учитель 94, 175, 264–265, 276
- Скорупський Максим («Макс»), курінний УПА 97–100
- Скочилияс Ігор, вч. 45
- Скринніков, працівник УКДБ у Рівненській обл. 128, 144
- Скрипник Степан, громадсько-політичний і церковний діяч 85
- Скуйбіда В., громадсько-політичний діяч 139
- Сметанін, червоноармієць 221–222
- «Смок» *див.* Козак Микола
- Сморавінський Мечислав, польський генерал 93
- Совсун, прізвище в с. Дермань 48
- Совсун Корнилий, Семенов син 46; дружина Пелагія Григорієва 46; син Йосиф 46; дочки Ксенія, Марта 46
- Совсун Симеон, Семенов син 47; дружина Тетяна Григорієва 47; дочки Оксенка, Текля 47; брат Михаил 47
- Сокол Адам («Вертун», «Остап»), уродженець с. Коршів, член ОУН(б), агент НКДБ-НКВС 118, 166, 286
- Соколянський Прокіп, викладач Дерманської педагогічної школи 176, 232, 276
- Сорочан Ольга, викладачка Острозького педагогічного училища 232
- «Сталевий», курінний УПА 98
- Сталін Йосиф, політичний діяч 104–105, 120, 127
- Старжець Володимир, вч. 114, 289
- Старицький Михайло, письменник 206
- «Стародуб» *див.* Омельчук Дмитро
- Степаняк Михайло («Сергій»), провідник ОУН(б) 105, 265
- Степчук Олександр («Сторчан»), сотенний УПА 268
- Стефан (Романовський), волинський єпископ 62
- Стецюк, прізвище в с. Дермань 48
- Стецюк Семен, син Івана, селянин с. Дермань 41
- Страхарчук Олександр, о., парох Святоонофріївської церкви с. Дермань 288
- Строкач Тимофій, заступник наркома внутрішніх справ УРСР 110
- Ступницький Леонід («Гончаренко»), підполковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА 105, 265
- Суворов Микола (Суворов Н.), вч. 22
- Суємський Василь, шл. 32
- «Сурмач» *див.* Мороз Семен
- Сутулін Володимир, викладач Дерманської педагогічної школи 176
- Сухтелен Петро, російський генерал, власник половини с. Мізочок 60
- Сушик Ірина, вч. 115, 117

- Тарасов Валерій, письменник 146–152
- Тарасов Дмитро, батько В. Тарасова 146–147
- Тарасова Ганна, мачуха В. Тарасова 147
- Тарасова Євдокія, мати В. Тарасова 146
- Тарасова Ніна, сестра В. Тарасова, учителька 146
- Тарасова Таїса, сестра В. Тарасова, учителька Дерманської середньої школи 146–148, 151
- Тарасова Тамара, дружина В. Тарасова 149
- Теодорович Микола (Теодорович Н.), історик-краєзнавець 21, 39–40, 67
- Теодосій (Гойжевський), еромонах ЧСВВ, архимандрит Дерманського монастиря 52–53, 63
- Терлецький Ярош, шл., брат Кирила (Терлецького) 29–30, 34
- Тесленко Ігор, вч. 28–29, 32–36
- Тетяна, селянка с. Дермань 42
- Тимофій, син Єремії, селянин с. Дермань 42
- Тимошенко Сергій, архітектор, громадсько-політичний діяч 89
- Тимошук Петро, член ради «Просвітянської хати» с. Уїздці 87
- Тимчук, прізвище в с. Дермань 48
- Титаренко О., провідник Української національної гвардії 139, 141
- Тищенко Олег, краєзнавець 183
- Товстий, прізвище в с. Дермань 48
- Товстий Іван, селянин с. Дермань 60
- Товстий Миколай, селянин с. Дермань 60
- «Тополя», заступник сотенного УПА 110
- Третьак (Домашук) Євгенія, двоюрідна сестра О. Ясена 286
- Троїцький Микола *див.* Яковлев Борис
- Трохимчук Павло, житель с. Дермань, адміністративний хорунжий Армії УНР 86
- Троянчук Павло, директор Дерманської середньої школи 277
- Трубніков Володимир, начальник УНКВС у Рівненській обл. 110–112
- Тупало, прізвище в с. Дермань 48
- Турчин, прізвище в с. Дермань 45, 48
- Турчин Іван Григорович, учитель Дерманської середньої школи 151
- Турчин Іван Давидович, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 125
- Турчин Максим, житель с. Дермань, симпатик КПЗУ 136
- Турчин Пилип, син Тимофія, селянин с. Дермань 41
- Турчинович Петро, шл., власник с. Глухи 32
- Тютюнов Роман, військовий комісар Мізоцького р-ну 109
- «Тятива», сотенний УПА 110
- «Тятива» *див.* Бухало Євген
- Ужвін Микола (М. У.), краєзнавець 146, 148, 153, 263, 287–289
- Улезко Тарас, селянин с. Дермань 44
- Улович Федір (помилк. Укошч), дяк Святотроїцької церкви с. Дермань 271
- Ульяновський Василь (Ульяновський В.), вч. 29, 35, 53
- Урвєнський Петро, боярин-ленник 32
- Урвєнський Юхно, боярин-ленник 32

- Фатєєв Іван, командир 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС 97, 111
- Федорчук Олександр («Крилов»), завуч школи с. Нова Мощаниця, агент КДБ 132–133, 144
- Федорчук (Гнатюк) Тамара, сестра О. Гнатюка-Гриценка, учителька Новомощаницької школи 133
- Федотова Ольга, медсестра УПА 103
- Фелонюк Андрій (А. Ф.), вч. 21, 23, 28, 67, 72, 75, 262–263, 287, 289
- Феодосій (Гулевич), луцько-острозький єпископ 32
- Феофан (Романовський), єромонах, архимандрит Острозького Преображенського монастиря 269
- Філатов Олександр, старший оперуповноважений УМДБ у Рівненській обл. 125
- Флоря Борис, вч. 23, 25, 29
- Фотинський Орест (Фотинский О.), вч. 32, 37–38, 40, 45, 51, 53–55, 57–60, 272
- Фридрих (Фидрик), прізвище в с. Дермань 45, 48
- Фридрих Андрій, член ревізійної комісії «Просвітянської хати» с. Дермань 87, 93
- Фридрих Іван, учитель Дерманської неповної середньої школи 175
- Хвесь-Хурс Тимофій, голова «Просвітянської хати» с. Білашів 90
- Хвилонцев Ілля Хвилинів, селянин с. Дермань 41
- Хвойка Вікентій, вч. 8
- Хижевська Ганна, регент хору Свято-онуфріївської церкви с. Дермань 288
- Хитрий Едуард, фотохудожник 268, 270
- Ходзицька Алла *див.* Барабаш Алла
- Хомич, прізвище в с. Дермань 48
- Хомич Валентина («Ванілія»), жителька с. Дермань, членкиня ОУН(б), агентка МДБ 131
- Хомутецька Зоя, архівіст 33
- Хоровець, прізвище в с. Дермань 48
- «Хорунжий» *див.* Пилипчук Володимир
- Хранцов Борис, начальник Мізочького райвідділу НКДБ-МДБ 104, 109, 112
- «Хрін» *див.* Недзвецький Микола
- Цветухін Федір, начальник УНКДБ у Рівненській обл. 104, 112
- Цибульський Микола, о., парох церкви Різдва Богородиці с. Білашів 92
- Цимбал, учасник більшовицького виступу проти Директорії УНР 135
- Цинкаловський Олександр (Cynkałowski O.), вч. 9, 21, 66
- Цюлек Герард (Ciołek G.), вч. 68, 71
- Чаватій Григорій, сина Семена, селянин с. Дермань 42
- Чайка Роман, вч. 10
- «Чайлі», сотенний УПА 102
- Чарторійська Ізабелла (Czartoryska I.), кн. 70
- Чемерчук Василь, листоноша в с. Дермань 121–122
- Черепко Петро («Нежурись»), сотенний УПА 107
- Черкавський Михайло, громадсько-політичний діяч, викладач

- Дерманської вчительської семінарії 78–79
- Черкаський А., комендант Української національної гвардії 140
- «Чернець» *див.* Решетин Григорій
- «Черник» *див.* Казван Дмитро
- Черниш Катерина, вч. 16
- Черниш Олександр, вч. 10
- Чиринко, прізвище в с. Дермань 48
- Чиринко Лук'ян, син Уласа, селянин с. Дермань 41
- «Чорний», член ОУН(б) 136
- «Чорногуз» *див.* Мороз Андрій
- «Чорноморець» *див.* Басюк Євген
- Чуйковський Юрій («Юрко»), курінний УПА 99
- Шавронський** Василь, житель с. Дермань 132
- Шама, прізвище в с. Дермань 48
- «Шпак» *див.* Бухало Євген
- Шаповал Микита, політичний діяч 81
- Шаповалов, учитель дерманської гімназії 179
- Шатаєв, співробітник Клеванського райвідділу НКДБ 136
- Шаталін, оперативний співробітник УМДБ у Рівненській обл. 125
- Швець Ганна, бібліотекар с. Буща 147
- Шевченко Тарас, письменник 84, 91–93, 194
- Шевчук, прізвище в с. Дермань 48
- Шевчук Василь («Вусатий»), житель с. Дермань, член ОУН(б) 123–124
- Шейна, прізвище в с. Дермань 48
- Шенюк Володимир, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 126
- Шепельчук, прізвище в с. Дермань 48
- Шереметьєв Василій, волинський губернатор 37–38
- Шеретюк Микола, член ради «Просвітянської хати» с. Уїздці 87
- Шинкарук Юрій, член антирадянського юнацького осередку с. Дермань 123, 125
- Шклярський Йосип, громадсько-політичний діяч 139
- Шмань-Озірська Марія («Катюша»), жителька с. Дермань, членкиня ОУН(б), агентка МДБ 131
- Шнайдер, прізвище в с. Дермань 48
- Шока, прізвище в с. Дермань 48
- Шолін Михайло, командир окремого кавалерійського дивізіону НКВС УРСР 110
- Шолом, прізвище в с. Дермань 48
- Шпичак Андронік, житель с. Дермань, фельдшер УПА 238
- Шпичак Надія, жителька с. Дермань 238
- «Шум» *див.* Медиковський Степан
- Шумелянко-Тайгурський Микита, вч. 225
- Шуптяк Давид, селянин с. Дермань 44; дружина Єва 44; дочка Катерина 44
- Щапов** Ярослав, вч. 22
- Щербаківський Данило (Щербаковський Д.), вч. 23–25
- Щока Яцко, селянин с. Дермань 55–56
- Щупак Юрій, журналіст 21, 96
- Щуптячиха Параскевія, селянка с. Дермань 42

- Юзевський** Генрик, волинський воєвода 82–83, 88
«Юрко» *див.* Чуйковський Юрій
- «**Явір**» *див.* Мартинюк Микола
Яковлев Борис (Троїцький Микола), інженер, директор Інституту вивчення історії та культури СРСР в Мюнхені 137
Ямпольський Михайло, о., парох Святогеоргіївської церкви с. Курнин 89
Яроцький Семен, агент НКВС 136
Ярошук Дем'ян, диякон Свято-троїцької церкви с. Дермань 274
«**Ясен**» *див.* Свистун Микола
Ясен, прізвище в с. Дермань 48
Ясен Василь, житель с. Дермань, лісник 285
Ясен Володимир, житель с. Дермань, воєк УПА 102
Ясен (Руда) Марія, жителька с. Дермань 101, 285
Ясен Микита, житель с. Дермань, лісник 272, 286
Ясен Олексій, уродженець с. Дермань, лікар 101, 135, 238, 262, 285–286
Ясен Семен, селянин с. Дермань 45
Ясени, дерманська родина 45, 285–286
Ясенюк Петро, селяни с. Дермань 55; зять Іван 55
Ясіновський Андрій, вч. 37, 49–50
Яськевич Руслан, вч. 91
Ятченко Петро, комендант УКДБ у Житомирській обл. 125
Яцужинська Софія (Зося), учителька Дерманської семикласної польської школи 168
- Яшунін**, слідчий УМДБ у Рівненській обл. 119
- Aftanazy R.** *див.* Афтаназі Роман
Bowe Patrick, вч. 68
Сіолек G. *див.* Цьолек Герард
Сункаловський O. *див.* Цинкаловський Олександр
Czartoryska I. *див.* Чарторійська Ізабелла
Dunin-Karwicki J. *див.* Дунін-Карвицький Юзеф
Dunin-Karwicki Józef Kajetan *див.* Дунін-Карвицький Юзеф-Кастан
F. S., вч. 37
Gennadiusz *див.* Геннадій
Giżycki Jan Marek (Wołyniak), вч. 61–62
J. D. K. *див.* Дунін-Карвицький Юзеф, власник м. Мізоч
J. K. *див.* Дунін-Карвицький Юзеф, власник палацу в м. Мізоч
Karwicki-Dunin J. *див.* Дунін-Карвицький Юзеф
Kempa Tomasz, вч. 54
Kęsik J., вч. 88
Lorens Beata, вч. 52
Osrogski Konstantyn Konstantynowicz *див.* Острозький Василь Костянтин
Radwan Marian, о., вч. 62–63
Radzimiński-Luba Zugmunt, вч. 32
Siemaszko Ewa, інженер-технолог, історик-аматор 98
Siemaszko Władysław, правник, історик-аматор 98
Wołyniak *див.* Giżycki Jan Marek
Żelechowska K. *див.* Желеховська Катажина

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія 154, 158, 161, 198–199, 206–207, 211, 216, 224; Нижня 197, 205
Азія 105
Альпи 224
Англія *див.* Великобританія
Андруга, с. 109
Антонівці, с. 267–268
Аугсбург, м. 129, 137–139, 141–142
- Береза-Каргузька**, польський концентраційний табір 90, 94, 101
Бессарабія (Басарабія) 224
Білашів (Białaszów), с. 36, 51–52, 61, 90, 92, 96, 99, 269; церква 92
Білорусь 36
Богдашів, с. 31
«Богун», військова округа УПА 99, 101, 160, 267
Боршівка (Боршовка, дворысчо Борсчовске), с. 21, 23, 28–30, 33, 35, 103
Братислава, м. 190, 204, 211
Бронники, с. 136
Будапешт, м. 213
Будераж (Будораж, Будорож), с. 9, 12, 16, 21, 23, 27–28, 30, 32, 35, 96
Буша (Бусча, Буше), с. 7, 9, 12–13, 21, 23, 27–28, 32, 35, 96, 101, 103, 289
Бушанський ліс 117
- Вакулове** *див.* Сталіндорф
Варковичі, м. 9, 33, 99, 104
Варшава, м. 98
Великобританія (Англія) 91, 140–141
Верхів, с. 33, 90, 174, 280
Верхівський ліс 105, 117, 174, 259
Відень (Wien), м. 154, 191, 196–197, 199–200, 202, 204, 207, 213; дільниця Асперн 207; район Донауштадт 196, 207; міст кронпринца Рудольфа 198; міст Райхсбрюке (Райхсбрікке) 198
Вільно, м. 78; унійна семінарія 63
Вільхава, хутір 103
Вінер-Нойштадт (Вінерноєштадт), м. 197, 204
Волинська височина 9
Волинська губернія (Волинская (Житомирская) губерния) 38, 66, 135
Волинська обл. 282
Волинська православна єпархія 62–63
Волинське воєводство 76, 80
Волинь 7, 36–37, 39–40, 44, 49, 51, 60–61, 64–67, 73, 76–77, 81–83, 89–90, 93, 134, 138, 264–266, 268; Західна 9, 14, 17
Володимир, м. 25
- Галицько-Волинська держава 10
Галичина 107; Східна 82
Гамбург, м. 183
Герцогенбург, м. 199
Гільча (Гільча Українська), с. 101, 286; хутори 136
Глинськ (Глинсько), с. 31, 36, 52–53
Глухи *див.* Новомалин
Горинь, р. 9
Городок, с. 280
Городок, урочище на березі р. Прип'ять 282
Грабник, хутір 103
Грозів, с. 238
Гурбинський ліс 117
Гурби, с., урочище 94, 103, 265, 267

Далекий Схід 278

«Дерманська республіка» 135, 263, 279

Дермань (Dermań), с. 7, 9, 12–14, 23, 31, 35–41, 44–46, 48, 51–58, 60–62, 64, 76–77, 79–80, 82, 84–86, 89, 91–96, 101–103, 105–106, 113–115, 117, 123, 127–128, 133–136, 147–149, 151–154, 156–158, 160, 162–163, 165–169, 182, 195, 228, 238, 256, 258–268, 270–273, 275, 277–281, 283–287, 289; Балабів лісок 169; Багіївка 151; Берег Жуковського 174, 177; Біля Мацюка (Коло Мацюка) 174–175, 282–283; Біля Петьки 10, 15; Василів садок 174, 178; Волоська 174, 178; Городище (Замчисько) 259; Дем'янів Садок 174, 177; Дідичове Хатнисько 281–283; Заклопінтя 174, 178; Залужжя 113, 125, 157, 267, 279; Запилля (Запілля) 174–175, 178, 282–283; Застав'я 286; Коло Криниці 234; Кругла 174–176, 178; Круча 10, 12–14, 259, 281–282; Кузьмівські садки 234; Лиси 151, 153; Лук'янове поле 174, 178; Марчуки 174, 178; Оборища (Скит) 282–283; Оксини 174; Оксинівський біж 243, 247; Оксинівські садки 178; Площиття 174, 178; Пропастище 286; Протириб 234; Рай-Городок 281–282; Ринка 259, 282–283; садиба Романюти 281–283; Северини 174, 178; Семенюки 286; Скавина гора (кладовище) 101, 148, 151, 262, 282, 287–288; ставок 153; Турецька гора (каменоломня) 265; Харковий сад 234; Хмелища 174, 178, 244;

Хомгора 282; Хомичі 259, 282; хутори 259; Шинковці (Шинківці, Шинківцівська вул.) 168, 178, 182, 275, 281, 286; Шпакове 282–283; Яремівські садки 234; амбулаторія 273; аптека 273; бібліотека 132; вчительська семінарія 78–79, 275–276; духовне училище 275; кооператив 124; кошикарська школа 91; лікарня 273; монастир 29, 36–37, 40, 42, 45, 49–64, 78–79, 147, 153, 156, 168, 259–260, 262, 268–270, 272, 276, 288; монастирська Святотроїцька церква 62, 259–260, 269; монастирська Святофедорівська церква 269; народна школа 84; палац 280; пам'ятник св. Яну Непомуку 260; парафіяльна Святооунуфріївська церква 42, 262, 287–288; парафіяльна Святотроїцька церква 77, 86, 89–90, 93, 157, 174, 260–261, 270, 272, 274, 279, 287; педагогічне училище (школа) 94, 106, 154–155, 175, 177, 232, 275–276; Приватна жіноча духовна гімназія 79–82, 275–276; Святофедорівська церковно-вчительська школа 78, 80, 134, 270, 275; семикласна польська школа 86, 134, 154, 168–169, 171, 275–276; середня школа 87, 94, 120–123, 131, 147–148, 150–151, 175, 262, 272–273, 275–277, 279, 284; українська гімназія імені Тараса Шевченка 179, 275–276; школа-інтернат 268, 272–273, 276

Дермань Другий (Устенське Друге), с. 86, 92, 118, 130, 133, 135–136, 145, 151, 154, 171, 175, 179, 259, 273, 279, 282; лікарня 130

- Дермань Перший (Устенське Перше), с. 9–10, 14–15, 105–107, 111, 118, 135, 154–155, 159, 165, 168, 177, 259, 273, 275, 281; сільрада 160; школа 168, 273, 276
- Діброва, хутір 106, 165
- Дієр *див.* Дьєр
- Дніпропетровщина 146
- Долбунів *див.* Здолбунів
- Донбас 284
- Дубенський (помилк. Дубнівський) повіт 38, 84, 135, 271
- Дубенський р-н 107, 109
- Дубенщина 9, 135
- Дубно (Dubno), м. 7, 18, 23, 52; замок 54, 56, 58; тюрма 157
- Дунай, р. 192–193, 196–199, 202, 204–205, 208, 211, 213
- Дьєр (Дієр, Дьйор, Рааб), м. 211, 213
- Енцєрсдорф (Марія-Енцєрсдорф), м. 197
- Еслінг, поселення на березі Дунаю 197
- Європа (Европа) 137, 140, 144; Східна 105
- Ж**идичин, с. 26
- Житомир, м. 275
- Житомирська обл. 125
- Жовтневе *див.* Сталіндорф
- Замчисько, с. 109
- Зарів'я, с. 81
- Західна Волинь *див.* Волинь
- Західна Німеччина *див.* Німеччина
- Західна Україна *див.* Україна
- Збруч, р. 156
- Здовбиця, с. 31
- Здолбунів (Долбунів, Здолбуново), м. 7, 18, 31, 87, 99–100, 130, 135, 155, 158–160, 162–163, 172–173, 182–183, 226, 253–258, 263, 279; вул. Віли 160; вул. Стефановича 172; будинок гебітскомісара 183; реміснича школа 131, 161, 172; селище цементників 160; фабрика цементу 172
- Здолбунівський повіт 80, 82–86, 88–89
- Здолбунівський р-н 118
- Здолбунівщина 85
- Івано-Франківськ, м. 284
- Івано-Франкове, смт 136
- Ізяслав, м. 279, 283
- Ілляшівка, с. 105
- К**авказ 242
- Кагул, м. 224
- Каменець, м. 282
- Кам'янець-Подільський, м. 79
- Канада 91, 160
- Капувар, м. 211, 213
- Кара-Калпакська АРСР 88
- Карпати 190, 284
- Катеринослав, м. 79
- Київ, м. 8, 130, 156, 263, 266, 283–284
- Київська митрополія 39
- Київська Русь 281–282
- Киш-Раба, р. 211
- Клевань, м. 275
- Клопіт, с. 281–283
- Ковель, м. 188–189
- Козацька Хата, хутір 103
- Колки, м. 26
- Корець, м. 81–82, 86
- Коршів (Korszów), с. 31, 36, 52, 54–55, 57, 60–62, 118, 286

- Костопіль, м. 88, 160
 Костянець, с. 9, 11, 13, 16, 18
 Краків, м. 189–190
 Красилів, м. 31
 Крем (Кремс-ан-дер-Донау), м. 205
 Кременецький ліс 110
 Кременецький повіт 31
 Кременецький р-н 109
 Кременеччина (Крем'яниччина) 109–110, 267
 Кремс, р. 205
 Кривий Ріг, м. 167
 Крим 149–150
 Крупа, с. 26
 Кудрин, с. 103
 Кунин (Kunin), с. 31, 36, 52, 54–55, 57, 60–62, 87–89, 96, 103, 113; церква 89
 Кургани, с. 11, 16
- Ласзее, с. в Австрії 214
 Лебеді, с. 7, 31
 Лебедщина, хутір 95
 Липи, с. 7
 Лисин, с. 101
 Листвин, с. 9, 11–14, 16, 18
 Литовська провінція Пресвятої Трійці ЧСВВ 37, 54
 Лідаво, с. 31
 Лобау, заплава Дунаю у Відні, табір остарбайтерів 158, 192, 195–196, 198–199, 204, 208, 229
 Ломов Нижній, м. 155
 Луцьк 25, 31–32, 34, 78, 289; соборна церква Св. Івана Богослова 21, 23, 27–28, 30, 33
 Луцький повіт 31
 Луцько-Острозька єпископія / єпархія (Луцкая єпископія) 27–28, 30, 32, 34, 53; унійна єпархія 37
- Львів, м. 133–134, 137, 148–149, 284, 289; готель «Дніпро» 137
 Львівська обл. 130, 136
 Львівщина 134
 Люблін, м. 189
 Любомль, м. 282
 Ляхів, с. 101
- Мадярщина *див.* Угорщина
 Марія-Енцерсдорф *див.* Енцерсдорф
 Мезочь Мальный *див.* Мізочок
 Межиріцький р-н 110
 Мирогоща, с. 9
 Мізоцька гміна (волость) 76, 84–85, 88, 95
 Мізоцький кряж (Мізоцька градя, Мізоцьке плато) 7–10, 12–13, 16, 18–19
 Мізоцький р-н 111, 113, 133, 154, 266, 272
- Мізоч (Мезочь Великий, Мізоч Великий) 21, 23, 26–32, 35, 65–67, 70, 72–74, 87–88, 96–110, 113, 123–124, 130, 135, 160, 165, 249, 266–267, 286; вул. Дерманська 101; вул. Середня 100, 106; вул. Шевченка 100; аптечні склади 66; бровар 66, 100; горілчаний магазин 66; грот 70–71; гуральня 66; звіринець 69; земська амбулаторія 66; земська поштова станція 66; костел Св. Яна Непомука 67–68, 73, 96, 98; крамниці 66; лікарня (больниця) 249; міщанська управа 66; німецька комендатура 101; оранжеря 70, 72–73; парк 67–71, 73, 102; райвідділ НКВС 104, 106; райвідділ НКДБ 104, 106; районний клуб 112; палац Дуніних-Карвицьких 65–75, 96,

- 99, 102, 112; синагога 67; склад сільськогосподарських машин 66; ставок 70; телеграф 66; церква Різдва Богородиці 66, 73, 96; цукроварня 66, 73, 96, 102; шинок 66; школа 66
- Мізочок (Мезочъ Мальный, Мізоч Малий, Mizoczyk Mały) 21, 23, 28–30, 33, 35–36, 39, 52–53, 55, 61–62, 267
- Мізоччина 21, 35
- Могиляни, с. 11, 16
- Мокша, р. 155
- Молдова 224
- Монреаль, м. 160
- Москва, м. 128, 135
- Мости, с. 103, 267
- Мохши *див.* Наровчат
- Мощаниця *див.* Нова Мощаниця
- Мюнхен, м. 137
- Наровчат** (Мохши, Норзяд), с. 155
- Нетішин, м. 163
- Нижня Австрія *див.* Австрія
- Ніжин, м. 142
- Нікополь, м. 147
- Німеччина (Берлін) 105, 107, 129–130, 138–140, 142, 146, 174, 176, 179–180, 182–186, 205, 211, 213, 215, 228, 241, 251; Західна 140, 144
- Нова Мощаниця (Мощаниця), с. 133; школа 133
- Новий Ульм, м. 138
- Новомалин (Глухи), с. 32, 85
- Новородчиці, с. 101
- Новосілки, с. 85
- Норзяд *див.* Наровчат
- Обарів**, с. 289
- Обгів (помилк. Овсів), с. 271
- Озеро, хутір 135, 238
- Озеряни, залізнична станція 100, 113
- Олика, м. 26
- Оренбург, м. 194
- Оржів, с. 134, 136
- Острів, с. 9, 14
- Остріг (Gǫстрог), м. 7, 11, 18, 23, 27, 29, 31–32, 35–37, 85–86, 94, 135, 155, 217, 232–238; академія 36; в'язниця 101, 136; замок 31; педагогічне училище 155, 158, 161, 225, 231–232, 234–235, 239–241; Преображенський монастир 62, 269
- Острогський повіт 38
- Острожчина 267
- Острозька волость 28
- Острозька ординація 34, 54, 270
- Острозьке князівство 36
- Острозький р-н 101, 105
- Gǫстрог *див.* Остріг
- Париж**, м. 79, 141
- Пензенська обл. 155, 161
- Петербург, м. 78
- Петриків, м. 32
- Петриківщина, хутір 103
- Півче (Певче, Пивче, помилк. Пінче), с. 13, 21, 23, 27–28, 30, 32, 35, 104
- Піддубці, с. 26
- Підмосков'я 284
- Пінськ, м. 30, 34
- Пірковичі, с., маєток Кирила (Терлецького) 30
- Побужжя Південне 9
- Повча, с. 135
- Поділля 67, 80
- Подністров'я 12; Верхнє 17; Середнє 9
- Полісея 187, 266
- Полтавська обл. 137

- Польща (Польська держава, Польське королівство) 21, 76, 79–80, 87–88, 93, 98, 144, 174–175, 278–279; *див. також* Річ Посполита
- Почаїв (Почаєв), м. 173; монастир 63
- Почаївський р-н 110
- Правобережна Україна *див.* Україна
- Прага, м. 81
- Прип'ять, р. 282
- Причорномор'я Північне 17
- Прут, р. 224
- Рааб** *див.* Дьєр
- Раба, р. 213
- Радкраїна *див.* СРСР
- Рай, літописний городок 282
- Райовище *див.* Яревище 283
- Раславка, с. 110
- Рівне, м. 80–81, 85, 94, 104, 108, 113–114, 119, 121, 130, 132, 134, 136, 151–152, 158, 160, 172, 176, 183, 187, 225, 253, 263, 270, 289; вул. Коперника 132; вул. Соборна 183; табір військовополонених (казарми) 183–186, 193; українська гімназія 81, 157, 172–173, 175; учительський інститут 161, 224
- Рівненська (Ровенська) обл. 65, 96, 110–111, 121–122, 125–126, 130–131, 137, 144, 154, 160, 165, 167, 183, 267
- Рівненський повіт 83, 90
- Рівненський р-н 134, 289
- Рівненщина 92, 107, 110, 120, 123, 136–137, 147, 166, 266
- Річ Посполита 67, 269; *див. також* Польща
- Річиця, с., маєток Кирила (Терлецького) 30
- Рожище, с. 23–25, 27, 30, 34
- Росія (Російська імперія) 37, 39, 42, 60, 62, 137–138, 160, 162, 211–212, 269
- Румунія 224
- Руська провінція Покрову Пресвятої Богородиці ЧСВВ 52, 54
- Святе, с. 9, 267
- Сибір 242, 278, 285
- Словаччина (Словакія) 190
- Случ, р. 31
- Смоленськ, м. 131
- Софіївський р-н 146
- Спасів, с. 96
- СРСР (Радкраїна) 90, 104, 120, 125, 128, 142, 144, 150, 154, 176, 232
- Стаде, м. 183
- Сталіндорф (Вакулове, Жовтневе, Сталінське), с. 146
- Стара Мощаниця, с. 110
- Старовижівський р-н 282
- Старомильськ, с. 101
- Стеблівка, с. 7, 9
- Стир, р. 9, 12, 18–19
- Стубелка, р. 69
- Суйми (Суємці), с. 9, 11–14, 16, 32
- Суразький ліс 267
- Суськ, с. 134
- Східна Галичина *див.* Галичина
- Східна Європа *див.* Європа
- Східна Україна *див.* Україна
- США 128, 140, 144–145
- Теляж, с. 33
- Теремне, с. 23, 25, 27, 30, 34, 267
- Тернопільська обл. 110
- Топорище, с. 32
- Топча, с. 110
- Точевики (Точивеки, Точывеки), с. 21, 23, 27–30, 32, 35

- Трипілля, м. 8
 Тулуза, м. 79
 Турова Могила, урочище 23
- Угорщина (Мадярщина) 211, 213, 224
 Уїздці, с. 31, 87, 92; церква 87
 Україна (Вкраїна, Українська держава, УНР, УРСР) 36, 78, 105, 115, 119, 123, 125, 127–128, 135, 138, 140, 148, 150, 153, 159, 176, 178, 180, 195, 209, 215, 264, 268, 278–279, 284; Західна 79, 115, 154, 157, 175, 229, 264; Правобережна 269; Східна 116
 Урвенна, с. 31
 Устенське Друге *див.* Дермань Другий
 Устенське Перше *див.* Дермань Перший
 Устя, р. 12, 18–19, 282
- Феодосія, м. 149, 151, 153
 Флорида, штат 145
- Флорідсдорф, сортувальна станція у Відні 200
 Холмщина 86, 131, 160
 Хорів, с. 11–14, 16
- Чернігів, м. 142
 Чехословаччина 80–81, 144, 224
- Шали Верхні, с. 155
 Шали Нижні, с. 155
 Шопрон, м. 211
 Штутгарт, м. 139
- Яревице (Райовище), с. 282
- Białaszów** *див.* Білашів
Dermań *див.* Дермань
Dubno *див.* Дубно
Korszów *див.* Коршів
Kunin *див.* Кунин
Mizoczyk Mały *див.* Мізочок
Wien *див.* Відень

Умовні скорочення

- вч. – вчений
 кн. – князь, княгиня, княжий
 м. – місто, містечко
 о. – отець
 обл. – область
 р. – річка
 р-н – район
- с. – село
 смт – селище міського типу
 ЧСВВ – Чин св. Василя Великого
 шл. – шляхтич, шляхтянка, шляхетський

Наукове видання

Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині

Випуск 2

Літературне редагування та коректура Наталія Кіт
Художнє оформлення і верстка Оксана Гладій

На обкладинці вміщено літографію Генрика Пейера «Мізоч я[сно]в[ель-можного] графа Юзефа Карвицького» з «Альбому краєвидів Волині», кінець 1850-х – початок 1860-х рр. (джерело: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів, № 49630).

На форзацах подано: Військово-топографічну карту Російської імперії (друк 1913 р., ряд XXII, аркуш 4; мірило: в 1 англійському дюймі – 3 верстви) (джерело: <http://www.etomesto.ru/shubert/>) і топографічну карту польського Військового географічного інституту на основі попередньої мапи (друк 1931 р., аркуш P 47 S 42-E; мірило 1:25 000) (джерело: <http://polski.marywig.org>).

Підписано до друку 5.08.2021. Формат 60×90 1/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Times New Roman». Умов. друк. арк. 19,8. Обл.-вид. арк. 15,6.
Наклад 300 прим.

Видавець
Львівське відділення
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
79008, м. Львів, вул. Винниченка, 24
тел.: (032) 235-73-02

Виготовлювач
Видавництво «Коло»
82100, вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл.
тел./факс: (03244) 2 90 60; e-mail: koloopera@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 498 від 20.06.2001